

เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน

เล่ม ๔



สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ

สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๓๕

**รายนามคณะอนุกรรมการจัดทำเอกสาร
และบทความสดุดีบุคคลสำคัญ**

๑. หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล	อนุกรรมการที่ปรึกษา
๒. หม่อมราชวงศ์แสงสุรีย์ ลดาวัลย์	อนุกรรมการที่ปรึกษา
๓. นายภาวาส บุนนาค	อนุกรรมการที่ปรึกษา
๔. ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา	ประธานอนุกรรมการ
๕. นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา	อนุกรรมการ
๖. พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ ไปชะกฤษณะ	อนุกรรมการ
๗. นายขวัญแก้ว วัชโรทัย	อนุกรรมการ
๘. นายประพัฒน์ ตรีณรงค์	อนุกรรมการ
๙. นายนิรันดร์ นวมารค	อนุกรรมการ
๑๐. นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา	อนุกรรมการ
๑๑. นางสาววนิดา สติตานนท์	อนุกรรมการ
๑๒. ผู้อำนวยการศูนย์พัฒนาหนังสือ หรือ ผู้แทน	อนุกรรมการ
๑๓. ผู้อำนวยการสถานีวิทย์กระจายเสียงแห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑๔. นายบรรเจิด อินทุจันทร์ยง	อนุกรรมการ
๑๕. นางอรสา สุนธิไทย	อนุกรรมการ
๑๖. นางเฉลิมศรี หุนเจริญ	อนุกรรมการ
๑๗. นางสาวไหม จบกมลศึก	อนุกรรมการ
๑๘. นางสุมาลี เกตุแก้ว	อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๙. นางวารุณี จันทรรักษ์	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๐. นางณัฐวรรณ ชีพเป็นสุข	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ



**เฉลิมพระเกียรติ
พระราชวงศ์ฝ่ายใน
เล่ม ๔**

**สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๓๕**

เรื่อง เณลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม ๔
คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ ครั้งที่ ๑ พุทธศักราช ๒๕๓๕ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

ลิขสิทธิ์และสงวนลิขสิทธิ์

ม.ป.ช.๒๕๓๕

๙๒๔.๗๙๔๕๙๓
ล ๗/๖๑ น

เลขาธิการนายกรัฐมนตรี, สำนัก. คณะกรรมการ
เอกลักษณ์ของชาติ.
เณลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน. เล่ม ๔ กรุงเทพฯ
๒๕๓๕
๑๒๔ หน้า. ภาพประกอบ
๑. จักร--พระราชวงศ์. ๒. ชื่อเรื่อง
ISBN 974-7779-07-2

บรรณาธิการ นางสาวไหม จบกาสึก
ผู้ช่วยบรรณาธิการ นายบรรเจ็ด อินทุจันทร์ยง
ออกแบบปก นางสาวไหม จบกาสึก

พิมพ์ที่ : บริษัท นลอรันด์ จำกัด ๙๙ ถนนเทียมร่วมมิตร เขตห้วยขวาง กรุงเทพฯ ๑๐๓๑๐
โทร. ๒๔๗-๐๑๑๑

**เฉลิมพระเกียรติ
พระราชวงศ์ฝ่ายใน
เล่ม ๔**

คำนำ

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ มีวัตถุประสงค์แรงกล้าที่จะสร้างสรรค์
อนุชนไทยให้เป็นป्राการที่มีคุณภาพ ตลอดจนมุ่งรักษาเอกลักษณ์ที่มีคุณค่าดั้งเดิมของชาติ
ไว้ให้เป็นมรดกสมบัติของชาติสืบไป จึงได้มอบหมายให้คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและ
บทความส่ดีบุคคลสำคัญ นำบทความเกี่ยวกับประวัติของสมเด็จพระบรมราชินี และ
พระราชวงศ์ฝ่ายใน รวมทั้งบุคคลสำคัญในยุคต่าง ๆ ซึ่งได้ประกอบพระราชกรณียกิจและ
กรณียกิจอันเป็นประโยชน์ด้านต่าง ๆ แก่บ้านเมืองทั้งในอดีตและปัจจุบัน เผยแพร่
ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย เนื่องในวาระที่สำคัญของแต่ละองค์และแต่ละ
บุคคลเสมอมา

พระบรมราชินีและพระราชวงศ์ฝ่ายในตลอดจนบุคคลสำคัญที่ได้นำประวัติมา
เผยแพร่นั้น ล้วนเป็นผู้มีผลงานสำคัญ ๆ ในสาขาต่าง ๆ ที่เป็นคุณประโยชน์ต่อสังคมและ
ประเทศชาติโดยส่วนรวม ความเจริญก้าวหน้าทางการทหารก็ดี การปกครองก็ดี วิทยาการ
แขนงต่าง ๆ ในทางศิลปะและวัฒนธรรมก็ดี ได้พัฒนาการมาโดยประเทศชาติและประชาชน
ชาวไทยมีเอกลักษณ์แห่งความเป็นไทยอันควรภาคภูมิใจ ดังเช่นที่เห็นทุกวันนี้ก็ด้วยความ
อุตสาหะพากเพียรด้วยอัจฉริยภาพ และความเสียสละของคนไทยร่วมชาติของเราทั้งสิ้น
ท่านเหล่านี้ได้แสดงความรักชาติด้วยการปฏิบัติ หาได้กล่าวแต่เพียงวาจาเท่านั้นไม่ ประวัติ
ชีวิตและผลงานของแต่ละท่านจึงเป็นชีวิตที่มีอุดมคติ สร้างสรรค์ เป็นแบบอย่างของการ
ดำรงชีวิตที่ดี ซึ่งอนุชนไทยสมควรศึกษาและยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติด้วยความชื่นชมและ
ภาคภูมิใจ

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ เห็นว่าพระราชประวัติพระบรมราชินีและ
พระราชวงศ์ ที่ได้นำออกเผยแพร่ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยไปแล้วนั้น มี
ผู้ฟังจำนวนมากสนใจติดตามขอบทความมาเป็นประจำ คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสาร
และบทความส่ดีบุคคลสำคัญในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ จึงเห็นสมควรรวบรวม
บทความทั้งหมดจัดพิมพ์เป็นหนังสือ “เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน” เพื่อเผยแพร่
เป็นอนุสรณ์เตือนใจคนไทยทุกคนให้คำนึงถึงคุณความดีของบุคคลผู้ได้ทำคุณประโยชน์แก่ชาติ
ควรภาคภูมิใจเสมอด้วยเกียรติคุณส่ดี

คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความส่ดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

สารบัญ

	หน้า
๑. สมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์ นายประพัฒน์ ตริณรงค์.....	๑
๒. สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ หม่อมราชวงศ์แสงสุรีย์ สดากุล.....	๗
๓. ขอให้ทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา.....	๒๓
๔. สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี กับประชาธิปไตย นายขวัญแก้ว วัชโรทัย.....	๒๗
๕. พระราชมารดาแห่งความเป็นแม่ นายขวัญแก้ว วัชโรทัย.....	๓๑
๖. สมเด็จพระปิตุจฉา เจ้าฟ้าหญิงวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร นายขวัญแก้ว วัชโรทัย.....	๔๑
๗. พระอัจฉริยภาพด้านวรรณกรรมของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ.....	๔๕
๘. ศาสตราจารย์ ดร.สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ รองศาสตราจารย์ จุฑามาศ สัตยวิวัฒน์.....	๕๑
๙. พระราชชายา เจ้าดารารัศมี นางอรสา สุนธิไทย.....	๖๕
๑๐. หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล นายบรรเจิด อินทุจันทรวง.....	๖๙
๑๑. หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล นายบรรเจิด อินทุจันทรวง.....	๗๕
๑๒. หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล นายบรรเจิด อินทุจันทรวง.....	๗๙

คำสั่งคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

ที่ ๖๗/๒๕๓๕

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ

เพื่อสนับสนุนการปฏิบัติงานของคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติให้เป็นไปโดยมีประสิทธิภาพและได้ผลตามความมุ่งหมาย อาศัยอำนาจตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๒๖๑/๒๕๓๕ ลงวันที่ ๘ ธันวาคม ๒๕๓๕ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ จึงแต่งตั้งคณะกรรมการจัดทำเอกสาร และบทความสดุดีบุคคลสำคัญขึ้น โดยให้มีหน้าที่ความรับผิดชอบในการพิจารณาจัดทำเอกสารภาษาไทยที่เกี่ยวกับเรื่องดังต่อไปนี้

๑. สดุดีบุคคลสำคัญที่ได้สร้างคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมือง เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดี และเป็นการเสริมสร้างความภาคภูมิใจแก่อนุชนรุ่นหลัง

๒. วันสำคัญต่าง ๆ ของชาติ

๓. เรื่องเล่าเกี่ยวกับผลงานเขียนจากหนังสือเก่า ๆ ที่บุคคลสำคัญของชาติ เป็นต้นว่า พระมหากษัตริย์ เจ้านาย บุคคลระดับผู้บริหารประเทศ นักปราชญ์ และกวีในอดีต เขียนไว้เกี่ยวกับวิชาการที่เป็นประโยชน์ หรือหลักวิชาสำคัญต่าง ๆ เช่น วรรณคดี ประวัติศาสตร์ ซึ่งเยาวชนไม่ค่อยได้มีโอกาสอ่าน จะได้มีโอกาสอ่าน และรู้จักบ้านเมืองในอดีตมากขึ้น ดังนี้

๑. หม่อมหลวงปิ่น	มาลากุล	เป็นอนุกรรมการที่ปรึกษา
๒. หม่อมราชวงศ์แสงสุริย์	ลดาวลย์	เป็นอนุกรรมการที่ปรึกษา
๓. นายภาวาส	บุญนาถ	เป็นอนุกรรมการที่ปรึกษา
๔. ท่านผู้หญิงสมโรจน์	สวัสดิกุล ณ อยุธยา	เป็นประธานอนุกรรมการ
๕. นายทองต่อ	กล้วยไม้ ณ อยุธยา	เป็นอนุกรรมการ
๖. พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ	โปษะกฤษณะ	เป็นอนุกรรมการ
๗. นายขวัญแก้ว	วัชรไทย์	เป็นอนุกรรมการ
๘. นายประพัฒน์	ตรีณรงค์	เป็นอนุกรรมการ
๙. นายนิรันดร์	นวมารค	เป็นอนุกรรมการ
๑๐. นางสาวอุทัยศรี	ค้อคงคา	เป็นอนุกรรมการ
๑๑. นางสาวนิตา	สถิตานนท์	เป็นอนุกรรมการ
๑๒. ผู้อำนวยการศูนย์พัฒนาหนังสือ หรือผู้แทน		เป็นอนุกรรมการ

๑๓.	ผู้อำนวยการสถานีวิทย์กระจายเสียง แห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	เป็นอนุกรรมการ
๑๔.	นายบรรเจ็ด อินทุจันทร์ยง	เป็นอนุกรรมการ
๑๕.	นางอรสา สุนธิไชย	เป็นอนุกรรมการ
๑๖.	นางเฉลิมศรี หุนเจริญ	เป็นอนุกรรมการ
๑๗.	นางสายไหม จบกาศีก	เป็นอนุกรรมการ
๑๘.	นางสุมาลี เกตุแก้ว	เป็นอนุกรรมการ และเลขานุการ
๑๙.	นางวารุณี จันทรักษ์	เป็นอนุกรรมการ
๒๐.	นางณัฐวรรณ ชีพเป็นสุข	เป็นอนุกรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้ เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๕

(นายบัญญัติ บรรทัดฐาน)
รองนายกรัฐมนตรี
ประธานคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

สมเด็จพระวิสฺฐทิกษัตริย์

นายประพัฒน์ ตริณรงค์ เรียบเรียง

สมเด็จพระวิสฺฐทิกษัตริย์ เป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ของชาติไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาพระองค์หนึ่ง ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐ และที่ ๒๑ ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาที่ประเทศไทยประสบกับเหตุการณ์สำคัญหลายครั้ง ที่สำคัญอย่างยิ่งก็คือการเสียเอกราช และการกอบกู้เอกราชให้ดำรงคงมั่นและเจริญก้าวหน้าได้อย่างน่าอัศจรรย์ สมเด็จพระวิสฺฐทิกษัตริย์ มีพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจผูกพันกับเหตุการณ์นั้น ๆ ตามหลักฐานปรากฏในพระราชพงศาวดาร และประวัติศาสตร์ ดังนี้

สมเด็จพระวิสฺฐทิกษัตริย์ เป็นพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ สมเด็จพระสุริโยทัย **วิรกษัตริย์**พระองค์แรกของกรุงศรีอยุธยาเป็นพระราชมารดา มีพระนามเดิมว่า พระศรีสวัสดิราช เสด็จสมภพและสวรรคตปีเดือนวันใดไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด ในประวัติศาสตร์กล่าวว่า เสด็จสมภพเมื่อสมเด็จพระราชบิดาทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเพียรราชา ในแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช

เรื่องราวของพระองค์ปรากฏในพระราชพงศาวดารเป็นครั้งแรกเมื่อสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราชแล้ว ขุนวรวงศาธิราชกับท้าวศรีสุดาจันทรได้คุมการปกครองประเทศไว้ในอำนาจโดยไม่ชอบธรรม จึงถูกขุนพิเรนทรเทพกับคณะ มีพระยาพิไชยพร้อมใจกันกำจัดขุนวรวงศาธิราชเป็นผลสำเร็จ แล้วเชิญพระเพียรราชาเสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ใน พ.ศ. ๒๐๙๑ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงปูนบำเหน็จความชอบแก่ผู้ร่วมงานครั้งนี้ทุกคน โดยเฉพาะขุนพิเรนทรเทพผู้เป็นหัวหน้านั้น ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าและให้ครองเมืองพิษณุโลก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงบรรยายถึงความสำคัญของเหตุการณ์ครั้งนี้ ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ ว่า

“ผู้ซึ่งได้รับบำเหน็จความชอบในการกำจัดขุนวรวงศาธิราชกับท้าวศรีสุดาจันทรครั้งนั้น ขุนพิเรนทรเทพนั้นเป็นผู้ตระกูลสูง ด้วยเป็นเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงทางฝ่ายบิดา และเป็นพระญาติสมเด็จพระไชยราชาธิราชทางฝ่ายมารดา ในเวลานั้นการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง ถ้าไม่มีเจ้านายไปปกครองอยู่ที่เมืองพิษณุโลก มักมีเหตุการณ์กระด้างกระเดื่องไม่เรียบร้อยมาแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิจึงโปรดให้ยกขุนพิเรนทรเทพเป็นเจ้า สถาปนาเป็น พระมหา-

ธรรมราชาขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวง และพระราชทาน พระวิสุทธิกษัตริย์ ราชธิดาพระองค์ใหญ่ให้เป็นมเหสี เพื่อจะให้ร่วมราชวงศ์เดียวกัน”

สมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์เป็นหลักสำคัญในการร่วมพระราชวงศ์สุพรรณภูมิ ซึ่งมีพระราชอำนาจอยู่ในกรุงศรีอยุธยาขณะนั้น พระองค์ได้ทรงสนองพระบรมราโชบายของพระราชบิดาและของพระราชสวามีเป็นผลดีแก่ประเทศชาติอย่างไรนั้น ในพระนิพนธ์เรื่อง “พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช” ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวถึงเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ และสมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์ ว่า

“พระมหากษัตริย์ขึ้นไปครองเมืองเหนืออยู่ยังไม่ทันครึ่งปี ก็เกิดศึกหงสาวดีมาตีกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตรัสสั่งให้พระมหากษัตริย์ยกกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมาตีโอบหลังข้าศึก พระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้เกรงจะถูกตีกระหนาบ ก็รีบเลิกทัพหนีไป ฝ่ายไทยได้ที่ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตรัสสั่งให้พระราเมศวรราชโอรสกับพระมหากษัตริย์ติดตามตีข้าศึก แต่ไปเสียกลถูกข้าศึกล้อมจับได้ทั้งสองพระองค์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ต้องยอมเลิกรบ ไก่พระราเมศวรกับพระมหากษัตริย์กลับมา แต่นั่นก็ว่างศึกหงสาวดี ๑๔ ตั้งแต่ปีระกา พ.ศ. ๒๐๙๒ จนถึงปีขุน พ.ศ. ๒๑๐๖

พระโอรสธิดาของพระมหากษัตริย์กับพระวิสุทธิกษัตริย์สมภพในระหว่างเวลาที่ว่างสงครามนั้นทั้ง ๓ พระองค์ พระสุพรรณกัลยาณีที่นางเห็นจะแก่กว่าสมเด็จพระนเรศวรราวสัก ๓ ปี จึงทรงเจริญเป็นสาวได้เป็นพระชายาของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง เมื่อสมเด็จพระนเรศวรพระชันษาได้ ๑๕ พระน้องยาเอกาทศรถก็เห็นจะอ่อนกว่าสมเด็จพระนเรศวรไม่เกิน ๓ ปี”

ท่านคงจะทราบแล้วว่า สมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์ได้ทรงร่วมสุขร่วมทุกข์กับพระราชสวามีในยามบ้านเมืองเกิดศึกสงครามอยู่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือโดยตลอด แล้วยังได้พระราชทานพระราชกานเิดพระราชธิดา และพระราชโอรส ๓ พระองค์ ซึ่งแต่ละพระองค์ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจให้แก่ประเทศชาติอย่างมากมาย ดังจะเห็นได้จาก การที่พระสุพรรณกัลยาณีทรงยินยอมไปรับราชการฝ่ายใน ในสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี เพื่อเป็นตัวประกัน แทนสมเด็จพระนเรศวรราชอนุชา ซึ่งได้เสด็จกลับมาสร้างวีรกรรมอันยิ่งใหญ่ให้แก่ชาติบ้านเมืองจนได้รับการยกย่องเป็นมหาราช ผู้ทรงกู้กรุงศรีอยุธยาที่เสียแก่อริราชศัตรูได้อย่างองอาจกล้าหาญ ร่วมกับสมเด็จพระเอกาทศรถ พระอนุชาธิราช จึงนับได้ว่าเป็นบุญลาภอันยิ่งใหญ่ของปวงชนชาวไทย อันเนื่องมาจากการที่สมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์ผู้มีสายพระโลหิตสืบเนื่องมาจากสมเด็จพระสุริโยทัยวีรกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาพระองค์นั้น ได้พระราชทานพระราชกานเิด ตลอดจนการอบรมฝึกหัดพระราชอนุปัติย์พระราชธิดาและ

พระราชโอรส

นอกจากสมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์ทรงอบรมบ่มพระราชนิสิย์ของพระราชธิดาและพระราชโอรสให้แก่วัยเยาว์เพื่อเผชิญหน้ากับอริราชศัตรูดังปรากฏในประวัติศาสตร์แล้วยังทรงมีหน้าที่ถวายคำปรึกษา และทรงร่วมงานกับพระราชสวามีด้วยความจงรักภักดี ดังจะเห็นได้จากหลักฐานดังนี้

พ.ศ. ๒๑๑๑ พระไชยเชษฐาแห่งกรุงศรีสัตนาคนหุตหรือเวียงจันทน์ มีพระราชประสงค์จะสร้างสัมพันธไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาเพื่อร่วมกันต่อสู้กับพระเจ้าหงสาวดี จึงให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการมาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทูลขอพระเทพกษัตริย์ราชธิดาไปเป็นอัครมเหสี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงยินดีจะเป็นสัมพันธไมตรีด้วย เพราะกำลังทรงแค้นเคืองพระเจ้าหงสาวดี แต่เมื่อเวลานั้นพระเทพกษัตริย์ประชวรอยู่จะผิดเพี้ยนให้รออยู่ต่อไปทรงเกรงว่า พระเจ้าไชยเชษฐาจะผันแปรไปเป็นสัมพันธไมตรีกับเมืองอื่น จึงพระราชทาน พระแก้วฟ้าผู้เป็นพระราชธิดาเกิดด้วยพระสนมแทนไป พระเจ้าไชยเชษฐาทรงทราบความจริง ไม่พึงพอพระทัยให้พาพระแก้วฟ้ากลับมาส่งและทูลว่า จะขอพระราชทานเฉพาะพระเทพกษัตริย์ ด้วยประสงค์จะใคร่ได้เชื้วงศ์สมเด็จพระสุริโยทัย ซึ่งมีพระเกียรติยศเป็นยอดสตรีไปเป็นพระอัครมเหสี สมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิก็โปรดเกล้าฯ ให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงบรรยายเรื่องนี้ไว้อีกตอนหนึ่งว่า

“พระมหาธรรมราชาไม่เห็นชอบด้วย ด้วยพระเทพกษัตริย์เป็นพระน้องนางของพระวิสุทธิกษัตริย์ร่วมพระมารดาเดียวกัน บางทีพระวิสุทธิกษัตริย์เองจะเป็นผู้ที่ไม่เห็นชอบด้วยด้วยรู้อยู่ว่าพระเจ้าหงสาวดีคงจะยกกองทัพมาตีกรุงศรีสัตนาคนหุตอีก พระมเหสีสนมกำนัลของพระเจ้าไชยเชษฐาเคยถูกกองทัพหงสาวดีจับไปได้คราวหนึ่งแล้ว ถ้าวรบกันอีกเกรงพระเทพกษัตริย์จะไปเป็นอันตรายน”

จากหลักฐานดังอ้างมานี้ แสดงให้ทราบว่าสมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์มีส่วนร่วมปรึกษาเกี่ยวกับเหตุการณ์ของบ้านเมืองอยู่ด้วย และมีน้ำหนักมากพอที่พระมหาธรรมราชาได้จัดการส่งข่าวไปยังกรุงหงสาวดี พระเจ้ากรุงหงสาวดีจึงส่งกองทัพมาชิงเอาพระเทพกษัตริย์ไปยังกรุงหงสาวดีก่อนที่จะไปถึงกรุงศรีสัตนาคนหุต

เหตุการณ์ครั้งนี้ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในกรุงศรีอยุธยาครั้งสำคัญอีกครั้ง เพราะสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงมอบราชการบ้านเมืองให้พระมหินทรราชโอรส เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แล้วออกทรงผนวช พระมหินทรเตรียมยกกองทัพไปปราบพระมหา

ธรรมราชาเป็นการใหญ่ พระมหาธรรมราชาจึงเสด็จไปกรุงหงสาวดีทูลร้องทุกข์พระเจ้าหงสาวดีว่า พระมหินทรทรงคบคิดกับพระไชยเชษฐาจะมาทำร้าย พระเจ้าหงสาวดีจึงอภิเษกพระมหาธรรมราชาเป็นพระศรีสรเพชญ์ เจ้าฟ้าเมืองพิษณุโลก เรียกในพระราชพงศาวดารว่า เจ้าฟ้าสองแคว เป็นประเทศราชขึ้นตรงต่อกรุงหงสาวดี

และขณะที่พระมหาธรรมราชายังประทับอยู่ ณ เมืองหงสาวดีนั้น พระมหินทรเข้าพระทัยว่า “พระมหาธรรมราชาคงไปขอความร่วมมือกับกรุงหงสาวดีมาทำร้าย จึงทูลวิงวอนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้ทรงลामนวช เชิญเสด็จขึ้นว่าราชการบ้านเมืองดังเดิม แล้วยกกำลังขึ้นไปเมืองพิษณุโลก รับพระวิสุทธิกษัตริย์กับพระเอกาทศรถมาไว้ในกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าหงสาวดีถือเอาเหตุนี้ยกทัพใหญ่ลงมาตีกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง ระหว่างที่รบพุ่งกันอยู่ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จสวรรคต พระมหินทรราชโอรสได้รับราชสมบัติต่อมา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหินทราธิราช ได้ทรงพยายามต่อสู้เข้าศึกเป็นสามารภ แต่ในที่สุดก็เสียกรุงศรีอยุธยา เมื่อวันอาทิตย์เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๑๒ ภายหลังที่ได้พยายามต่อสู้มาเป็นเวลา ๙ เดือน”

ระหว่างที่เข้าศึกได้ล้อมรอบกับกรุงศรีอยุธยาอยู่นั้น มีเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์ที่สำคัญควรจะนำมาเล่าไว้ ณ ที่นี้ด้วย กล่าวคือ เมื่อพระเจ้าหงสาวดีล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่จนถึงเดือนที่ ๕ ยังไม่ทรงเห็นทางเอาชนะได้ จึงปรึกษาพระมหาธรรมราชา ซึ่งร่วมมาในกองทัพ พระมหาธรรมราชาจึงมีหนังสือลับให้ข้าหลวงเดิมเข้าถวายแด่สมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์ว่าศึกหงสาวดีเข้ามาประชิดติดพระนครถึงเพียงนี้แล้ว ไม่พอที่สมเด็จพระมหินทราธิราชจะด็จติดตามผู้ให้ผู้คนล้มตาย ควรเป็นไมตรีกันเหมือนอย่างเมื่อคราวทรงขอช้างเผือก และขอให้ส่งพระยารามผู้เป็นกำลังสำคัญออกไปถวาย ไมตรีก็จะเกิดขึ้น สมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์ทรงนำหนังสือลับถวายพระมหินทราธิราชทรงพิจารณา สมเด็จพระมหินทราธิราช นำเข้าสู่ที่ประชุมปรึกษาราชการกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งที่ประชุมลงความเห็นว่าเป็นไมตรี และอาราธนาให้สมเด็จพระสังฆราชนำราชทูตและพระยารามออกไป แต่เมื่อได้รับตัวพระยารามแล้ว พระเจ้าหงสาวดีไม่ทรงรับเป็นไมตรี พร้อมกับยื่นข้อเสนอมให้อยอมแพ้ การศึกจึงเริ่มขึ้นใหม่ สมเด็จพระมหินทราธิราชทรงพยายามต่อสู้อยู่อีก ๔ เดือน มีคนไทยที่ทรยศคือ พระยาจักรีได้มีส่วนร่วมเป็นใจเข้ากับฝ่ายข้าศึก จึงเสียกรุงดังกล่าวแล้ว

การเสียกรุงครั้งนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงบรรยายว่า “ในพงศาวดารพม่ากล่าวไว้ว่า พระเจ้าหงสาวดีได้กรุงศรีอยุธยาแล้ว ไม่ช้าน้ำก็หลากลงมาท่วมที่ตั้งกองทัพอยู่แต่ก่อนแทบทุกแห่ง และว่าถ้าหากพระเจ้าหงสาวดีไม่ได้กรุงศรีอยุธยาอย่างช้าอีกสักเดือนหนึ่งก็ต้องเลิกทัพกลับไป เรื่องราวเป็นเช่นนี้จึงน่าเสียใจว่า เพราะ

ไทยทรยศกันเอง หาไม่ก็จะไม่เสียกรุงฯ ในครั้งนั้น แต่ว่าพระยาจักรีผู้ทรยศนั้น ในหนังสือพงศาวดารพม่าว่าพระเจ้าหงสาวดีจะปูนบำเหน็จตั้งให้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก ตัวเองขอสมัครไปรับราชการที่เมืองหงสาวดี คงเป็นเพราะไม่กล้าจะอยู่ดูหน้าไทยด้วยกันได้ พระเจ้าหงสาวดีเอาเจ้าพระยาจักรีไปเลี้ยงไว้ได้หน่อยหนึ่งแล้ว ก็พาลเอาความผิดให้ประหารชีวิตเสีย ด้วยเกลียดชังว่าเป็นคนคิดทรยศต่อชาติบ้านเมือง”

เมื่อตีกรุงศรีอยุธยาได้แล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็ทรงอภิเษกให้พระมหาธรรมราชาครองกรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระศรีสรรเพชญ์ แต่ในพงศาวดารเรียกตามพระนามก่อนว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ส่วนสมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์ ไม่ปรากฏพระราชประวัติ และพระราชกรณียกิจเพิ่มเติม มีแต่พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และสมเด็จพระเอกาทศรถ ผู้เป็นพระราชโอรสที่สืบสายพระโลหิตของพระองค์ได้ทรงสร้างชาติบ้านเมืองกอบกู้เอกราชของไทย จนได้คืนมา และแผ่พระบรมเดชานุภาพเหนืออิทธิราชศัตรูจนบ้านเมืองสงบเจริญก้าวหน้ามากขึ้นโดยลำดับ กรุงศรีอยุธยาว่างศึกต่อมาเป็นเวลาถึง ๑๐๐ ปี สมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์ คือ พระราชมารดาของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช วีรกษัตริย์ชาตินักรบของชาวไทยผู้ควรแก่การสดุดีเทิดพระเกียรติไว้ชั่วกาลนาน •

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์

พระปิยมเหสีในรัชกาลที่ ๕

หม่อมราชวงศ์แสงสุรย์ ลดาวัลย์ เรียบเรียง

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวีเป็นพระราชธิดาลำดับองค์ที่ ๕๐ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติในพระบรมมหาราชวัง ณ วันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ปีวอก จุลศักราช ๑๒๒๒ ตรงกับวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๐๓ สมเด็จพระปิยมหาราชเสด็จขึ้นครองราชย์ (เจ้าจอมมารดาเปี่ยม) เป็นพระชนนี ทรงมี พระเชษฐภคินี พระขนิษฐภคินี และพระขนิษฐภคินีสวมพระชนนี ดังนี้

พระเชษฐภคินี

๑. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุณากรรณ อนันตนาถไชย

๒. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (ภายหลังดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ)

พระขนิษฐภคินี

๓. พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา (ภายหลังดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า)

๔. พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี (ภายหลังดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ บรมราชชนนีพระพันปีหลวง)

พระขนิษฐภคินี

๕. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (ภายหลังดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัตน์วิชิต)

เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ประสูติทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าฯ สมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงจารึกถวายพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระนามไว้ ดังนี้

“สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม ขอตั้งแต่นามบุตรหญิงที่เกิดแต่เปี่ยม ณ วัน ๗ ๑๒ ๑๒ ค่ำ ปีวอกโทศก นั้นว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ อรรคศรีอาทิกษร อรรคบริวาร และเดชเป็นอันตักษร จงเจริญด้วย อายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาณ โภคสมบัติ บริบูรณ์สรรพทั้งปวง ทุกประการ เทอญ.

ตั้งพระนามไว้ ณ วัน ๑ ๑๒ ๒ ค่ำ ปีวอก โทศก เป็นวันที่ ๓๕๐๔ ในรัชกาลปัจจุบัน อายุบิดานับได้ ๒๐๕๑๓ วันแล้ว

และได้ทรงพระราชนิพนธ์คาถาพระราชทานพรไว้ดังนี้

“สุนันทา กุมารี รตุนาติ
อโรคา สุขินี ไหตุ
วฑฺฒน มหัทธนา สา จ
พทุโธ ธมฺโม จ สงฺโฆ จ
นิจุจํ นํ อภิรทฺชาโน

เอวญฺจ อโย สุตา
นิทุทฺทฺชา นิรุตฺตทา
มหาโกคฺคติ สทา
อโก อารกฺข เทวตา
อนฺตราย วิมุตฺติยา

สิทธิ วสุ ตู”

เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคตนั้น สมเด็จพระนางเจ้ายังทรงพระเยาว์มาก มีพระชันษาเพียง ๙ พรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ชุบเลี้ยงพระเจ้าน้องนางเธอ ต่างพระชนนีด้วยพระเมตตาการุณยิ่ง กาลต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็นพระนางเธอฯ ซึ่งพระองค์ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่สนองพระมหากรุณาธิคุณด้วยความซื่อสัตย์ จงรักภักดี ณ เบื้องพระยุคลบาทอย่างยิ่ง จึงเป็นที่ใกล้ชิดสนิทสนมหาของสมเด็จพระบรมราชสวามียิ่งกว่าพระมเหสี หรือข้าบาทบริจาริกาองค์อื่นใดในยุคนั้น

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เสด็จทิวงคต* เมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๒๓ โดยอุบัติเหตุ เรือล่ม ซึ่งในขณะนั้นมีพระชนมพรรษาเพียง ๑๙ ปี ๖ เดือน ๒๑ วัน และยังดำรงพระอิสริยยศเป็นพระนางเธอฯ อยู่ แต่เพราะความจงรักภักดีที่พระนางเธอฯ ได้ถวายไว้ ณ เบื้องพระยุคลบาท สมเด็จพระบรมราชสวามีนั้น เป็นที่ซาบซึ้งตรึงพระราชหฤทัยยิ่งนัก จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๒๓ เป็นการสถาปนา พระอิสริยยศ พระมเหสี ขึ้นเป็น สมเด็จพระนางเจ้าองค์แรกในรัชกาลที่ ๕

ก่อนที่จะได้เล่าถึงเหตุการณ์ตอนเรือล่ม อันเป็นเหตุการณ์ที่นับเป็นประวัติแห่งความวิปโยคอย่างใหญ่หลวงในพระชนมชีพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น จะขอเล่าถึงเหตุการณ์ตอนที่สมเด็จพระนางเจ้ายังทรงดำรงพระชนมชีพอยู่เสียก่อน พระองค์ทรงมีพระราชธิดาองค์แรก เมื่อมีพระชันษาได้ ๑๙ ปี ๙ เดือน สมเด็จพระราชธิดาองค์นี้ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมราภรณ์เพชรรัตน์ โสภางค์คตินัยลักษณ์

* สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ทรงดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสี จึงควรใช้คำว่า “สวรรคต” แต่เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกที่พระอนุสาวรีย์ว่า “ทิวงคต” ผู้เขียนเรื่องนี้จึงใช้ตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกไว้

อรรควรราชกุมารี เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าประสูติพระราชธิดาพระองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหฤทัยห่วงใยเป็นอย่างยิ่งดูเหมือนจะกล่าวได้ว่า มิได้เคยมีพระราชหฤทัยห่วงใยต่อพระมเหสีพระองค์ใดมากเท่ากับที่ทรงห่วงใยในสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ สมเด็จพระนางเจ้าฯ เริ่มประชวรพระครรภ์เมื่อจวน ๔ ทุ่ม ของวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๙ ปีชวด พุทธศักราช ๒๔๒๑ พอความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ก็เสด็จพระราชดำเนินสู่พระตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้า ทันทิ ได้ประทับเฝ้าพระอาการสมเด็จพระมเหสีอยู่อย่างใกล้ชิด สมเด็จพระนางเจ้า ประชวรพระครรภ์อยู่ตลอดราตรีกียังหาประสูติไม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็คงประทับเฝ้าพระอาการอยู่ตลอดราตรี้โดยมิได้บรรทม

รุ่งขึ้นเช้าวันจันทร์ พระอาการประชวรพระครรภ์ของสมเด็จพระนางเจ้าคลายความเจ็บปวดลงและบรรทมหลับ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงได้บรรทม แต่ก็หาได้ขึ้นสู่พระที่บรรทมบนพระที่นั่งอมรพิมานมณีเช่นเคยไม่ คงบรรทมอยู่ที่พระตำหนักสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์นั่นเองตื่นบรรทมเมื่อเวลา ๑๑ นาฬิกาทอดพระเนตรเห็นว่าสมเด็จพระนางเจ้าทรงเป็นปกติมิได้มีความเจ็บปวดเช่นเมื่อตอนกลางคืน จึงทรงปลุกพระองค์ชั่วขณะหนึ่ง เพื่อเสด็จออกรับแขกเมือง เมื่อมีสเตอริชแมนกับภริยา กราบถวายบังคมลากลับไปแล้ว ก็มีพระราชปรารภแสดงความห่วงใยในองค์สมเด็จพระปิยมเหสีอยู่กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์อยู่ครู่หนึ่ง แล้วก็เสด็จฯ สู่พระตำหนักสมเด็จพระนางเจ้า ประทับเฝ้าพระอาการพระมเหสีต่อไปอีก จนกระทั่งเวลา ๕ ทุ่ม ๑๑ นาที ๒๕ วินาที สมเด็จพระนางเจ้าฯ จึงประสูติพระราชธิดาด้วยความปลอดภัย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระโสมนัสยิ่งนัก เป็นพระราชธิดาเกี่ยวกับองค์สมเด็จพระมเหสีและสมเด็จพระราชธิดาอยู่จนเกือบ ๗ ทุ่ม จึงได้เสด็จขึ้นสู่พระที่นั่งที่ประทับ

เมื่อประสูติกาลผ่านไป ได้ ๓ วัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีสมโภชสมเด็จพระเจ้าลูกเธอขึ้นตามพระราชประเพณี ๓ วัน ในโอกาสนั้นได้พระราชทานพระอัมรังค์เพชรน้ำงาม มีมูลค่าวงละ ๑๙ ชั่ง ๒ วง และนาฬิกาข้อมพระหัตถ์ฝังเพชร มีมูลค่า ๑๕ ชั่ง ๑ เรือน เป็นของขวัญแด่สมเด็จพระปิยมเหสี การพระราชทานของขวัญแด่พระมเหสีในโอกาสที่ประสูติสมเด็จพระเจ้าลูกเธอขึ้น เท่าที่ปรากฏมาก่อน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระอัมรังค์ วงเดียวบ้าง ๒ วงบ้าง สุดแต่พระบรมราชอัธยาศัย แต่ที่พระราชทานแด่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ในครั้งนี้ เป็นสิ่งของที่มีมูลค่าสูงกว่าที่พระมเหสีองค์อื่น ๆ เคยได้รับพระราชทานมาแล้ว การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีความห่วงใยในพระประสูติกาลของสมเด็จพระนางเจ้า ยิ่งกว่าที่ได้เคยทรงแสดงความห่วงใยในพระมเหสีองค์อื่น ๆ ตลอดจนการพระราชทาน

ของขวัญในโอกาสเดียวกัน ก็มีมูลค่าสูงกว่าที่พระมเหสีองค์อื่นเคยได้รับในโอกาสเช่นเดียวกัน นั้น ย่อมเป็นสิ่งแสดงให้เห็นอย่างแน่ชัดว่า ทรงมีพระกรุณาธิคุณแด่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ สูงเหนือพระมเหสี หรือข้าบาทบริจาริกาอื่นใดทั้งสิ้น

จำเนียรกาลผ่านมาอีกประมาณปีเศษ สมเด็จพระนางเจ้า ก็ทรงพระครรภ์อีกคำรบหนึ่ง เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระโสมนัสอย่างยิ่ง ดูเหมือนจะได้ทรงมีพระหฤทัยหวังอยู่ว่าครั้งนี้สมเด็จพระปิยมเหสีคงจะประสูติพระราชกุมารเป็นพระราชโอรส

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักในพระราชหฤทัยว่า สมเด็จพระปิยมเหสีโปรดความร่มรื่นของพระราชวังบางปะอิน เมื่อได้เสด็จไปประทับครั้งใดก็ทรงมีความชื่นบานสำราญพระหฤทัยอย่างยิ่ง ฉะนั้นจึงทรงมีพระราชดำริที่จะเสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานไปประทับแรม ณ พระราชวังบางปะอินเสียระยะหนึ่ง และได้กำหนดวันที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นวันเสด็จพระราชดำเนิน

เหมือนหนึ่งจะทรงมีลางสังหรณ์ พอใกล้กำหนดวันเสด็จพระราชดำเนิน สมเด็จพระนางเจ้า ก็ทรงพระสุบินว่า พระองค์พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอได้เสด็จไปยังสถานที่แห่งหนึ่ง ขณะทรงพระดำเนินข้ามสะพาน สมเด็จพระเจ้าลูกเธอบังเอิญพลาดพลัดตกลงไปในน้ำ ได้ทรงคว้าพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอไว้ได้ครั้งหนึ่ง แต่แล้วก็ลื่นหลุดพระหัตถ์ไปอีก ทรงตามไขว่คว้าจนพระองค์เองตกน้ำลงไปด้วย ทรงหวั่นในพระทัยอยู่เหมือนกันว่าพระสุบินนี้จะเป็ลางร้าย ใครที่จะระงับการโดยเสด็จพระบรมราชสวามีไปบางปะอินอยู่เหมือนกัน แต่เมื่อทรงพระดำริว่าการที่พระองค์ไม่เสด็จ จะทำให้สมเด็จพระบรมราชสวามีเกิดความกังวลพระราชหฤทัยจึงตกลงพระทัยโดยเสด็จพระราชดำเนินทั้งๆ หวั่นพระราชหฤทัยในพระสุบินนั้นอยู่ สมเด็จพระนางเจ้าฯ เคยเล่าความในพระสุบินให้พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าประติษฐาสารีและเจ้านายที่ใกล้ชิดฟัง พร้อมทั้งมีพระดำรัสว่า แม้จะทรงหวั่นพระราชหฤทัยเพียงใด แต่ก็จะต้องเสด็จไปตามพระราชประสงค์ ทรงหวังว่าพระบารมีของสมเด็จพระบรมราชสวามี ย่อมจะคุ้มเกล้าพระองค์ให้แผ้วพ้นภัยพิบัติทั้งปวง

การเสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานจากกรุงเทพมหานคร ไปประทับแรม ณ พระราชวังบางปะอิน เมื่อ ๓๑ พฤษภาคม ๒๔๒๓ นั้น เป็นการเสด็จพระราชดำเนินโดยชลมารค ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระมเหสีทั้งสี่พระองค์ คือ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระนางเธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา พระนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี พระนางเธอ พระองค์เจ้าสุขุมลย์มณีศรี เสด็จโดยเรือพระประเทียบจุ้งด้วยเรือกลไฟ แต่ละพระองค์ทรงเรือพระประเทียบแยกกันองค์ละ ๑ ลำ พระราชโอรสพระราชธิดาในพระมเหสี

องค์ใด ก็โดยเสด็จในเรือพระชนนี พรั่งพร้อมด้วยพระพี่เลี้ยงและข้าหลวง มีพระตำราจหลวง กรมวังและเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ประจำอยู่ในเรือกลไฟที่ลากจูงเรือพระประเทียบแต่ละลำนั้น พร้อมสรรพ นอกจากเรือพระมเหสี ก็มีเรือพระประเทียบอันเป็นเรือพระที่นั่งของพระบรมมโหัยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตารัตนราชประยูร ร่วมไปในขบวนด้วย

ควรเป็นที่ทราบเสียด้วยว่า พระบรมมโหัยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตารัตนราชประยูรนี้ เดิมทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าหญิงละม่อม เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยทรงทูลบารุงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จึงทรงเคารพนับถือยกย่องให้เป็นเสมือนผู้ดูแลพระมเหสีและพระเจ้าลูกเธอ ตลอดจนราชวงศ์ฝ่ายในทั้งปวง

เรือขบวนฝ่ายในเคลื่อนออกจากท่าราชวรดิษฐ์ ตั้งแต่เวลา ๘ นาฬิกา ส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเสด็จโดยเรือยนต์พระที่นั่ง “โสภณภควดี” ออกจากท่าราชวรดิษฐ์ ภายหลังขบวนเรือฝ่ายในประมาณชั่วโมงเศษ เนื่องจากต้องเสด็จออกให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทเฝ้าฯ ก่อน แล้วเสด็จฯ ไปถวายบังคมลา พระบรมอัฐิสมเด็จพระบูรพมหากษัตริราช และนมัสการลาพระพุทธรูปมหามณิรัตน์ปฏิมากรแก้วมรกต อันเป็นพระราชประเพณีที่พระมหากษัตริย์จะทรงปฏิบัติก่อนการเสด็จออกจากพระมหานคร

เมื่อขบวนเรือฝ่ายในแล่นมาถึงตำบลบางพูดนั้น เรือพระที่นั่งพระนางเธอพระองค์เจ้าสว่างวัฒนา และพระโอรส สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาชิรชนดิ ซึ่งเป็นเรือมีฝีจักรเร็ว ได้แล่นล่องหน้าไปก่อนแล้ว คงมีขบวนเรือกลไฟจูงเรือพระประเทียบ พระนางเธอ พระองค์เจ้าสุทธมาลย์มารศรี แล่นออกหน้าไปตามแนวฝั่งแม่น้ำด้านตะวันออก เรือกลไฟโสรวาร จูงเรือพระประเทียบ พระนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี แล่นตามไปเป็นลำดับที่ ๒ ในแนวเดียวกันกับเรือลำแรก และเรือกลไฟปานมารุต จูงเรือพระประเทียบ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ แล่นมาทางแนวฝั่งด้านตะวันออกเหมือนกัน แต่มิใช่แนวเดียวกับสองขบวนที่กล่าวแล้ว คงแล่นห่างออกไปทางแนวนอก ส่วนเรือยอช้จูงเรือพระประเทียบ กรมสมเด็จพระสุตารัตนราชประยูร นั้น แยกไปแล่นตามแนวฝั่งตะวันตก ถ้าเรือแล่นอยู่ตามแนวและทิ้งระยะกันพอสมควร เหตุวิปริตก็คงจะมีบังเกิดขึ้น แต่มีทราบว่าย่นใดมาดลใจให้นายท้ายเรือปานมารุตเร่งความเร็วของเรือแล่นแซงเรือโสรวารขึ้นไปทางซ้าย ฝ่ายนายท้ายเรือโสรวารก็เร่งความเร็วของตนแข่งกับเรือปานมารุตบ้าง ทั้งสองลำแล่นคู่กันในระยะไม่ห่างกันก็มากน้อยนัก การเป็นไปเช่นนั้นไม่นานนักนายท้ายเรือโสรวารซึ่งนำเรือแล่นชิดฝั่งก็รู้สึกว้าไพบัดเรือของตนพัดถูกทรายในท้องน้ำ อันแสดงว่าแนวที่เรือตนวิ่งในขณะนั้นเป็นแนวน้ำตื้น ก็เกรงว่าเรือจะเกยตื้น จึงรีบเบนหัวหลบหนีออกมา การหักหัวเรือหนีตื้นอย่างรวดเร็วของเรือโสรวาร ทำให้เกิดปะทะกับเรือปานมารุต

เรือปานมารุตหักหนีแต่เรือพระประเทียบทรงของสมเด็จพระนางเจ้า ซึ่งถูกลากจูงด้วยความเร็ว ไม่อาจที่หักหนีได้ทันก็พุ่งเข้าปะทะเรือโสรวาร แม้นายท้ายจะพยายามหักหลบ แต่ถูกคลื่นอันเกิดจากเรือโสรวารนั้น ก็กระดอนซัดเข้าหัวเรือพระที่นั่งกดหัวเรือพระที่นั่งจมลงในทันที

ขณะเกิดเหตุสมเด็จพระนางเจ้า ประทับอยู่ภายในเก๋งเรือพระที่นั่ง พร้อมด้วย สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ และคุณแก้วพระพี่เลี้ยง จึงถูกเรือคว่ำครอบไว้ เจ้าหน้าที่ในขบวนหลายคนและแม่ชาวบ้านใกล้เคียงต่างก็จะเข้าช่วยเหลือ แต่พระยามหามุนี เจ้ากรมพระตำรวจหลวงซึ่งเป็นผู้อำนวยการขบวนเสด็จ และโดยเสด็จมาในเรือกลไฟโสรวารนั้น ได้สั่งห้ามเด็ดขาดมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดเข้าไปช่วย พระตำรวจหลวงผู้เคร่งตอกฎมณเฑียรบาลผู้นั้นชักดาบประกาศก้องว่า บุรุษใดเข้าถูกต้ององค์พระมเหสีเป็นการละเมิดกฎมณเฑียรบาล ต้องมีโทษถึงหัวขาด ฉะนั้นจึงมิได้มีผู้ใดกล้าเข้าช่วย คงช่วยแต่เฉพาะบรรดาข้าหลวงที่หลุดออกมาจากเรือพระประเทียบกระเสือกกระสนอยู่ในสายน้ำบ้าง และแม่ที่ว่ายน้ำไม่เป็นกำลังจมไป ก็ได้ช่วยกันขึ้นมาแล้วทำการแก้ไขมิได้เป็นอันตรายถึงชีวิตแม่สักคน

สมเด็จพระนางเจ้า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอฯ และคุณแก้วพระพี่เลี้ยงนั้น ถ้าได้ช่วยทันท่วงทีก็คงจะมีเป็นอันตราย แต่ไม่อาจช่วยได้ คงปล่อยให้พระยามหามุนีดำเนินการช่วยอย่างโง่โง่ล่าช้า เช่นต้องเรียกเรือพายของราษฎรเข้ามารับคนที่เรือโสรวารแล้วก็พายไปที่เรือพระประเทียบเพื่อบัญชาให้ช่วยกันหางยเรือขึ้น แน่ละกว่าจะหางยเรือขึ้นก็เป็นเวลานานจนไม่มีมนุษย์ผู้ใดจะกลับใจอยู่ได้เสียแล้ว จึงปรากฏว่า เมื่อหางยเรือขึ้นนั้น สมเด็จพระนางเจ้า สิ้นพระชนม์เสียแล้ว คุณแก้วพระพี่เลี้ยงก็เช่นกัน ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอหาได้มีอยู่ในเก๋งเรือนั้นไม่ จึงต้องดำน้ำหากันเป็นโกลาหลอีกพักใหญ่ ผู้ที่สามารถดำลงไปควานหาจนได้องค์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอขึ้นมานั้น เป็นหนุ่มฉกรรจ์ ข้าในพระองค์ของพระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์ แต่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอขึ้นได้สิ้นพระชนม์เสียแล้วเช่นเดียวกัน

เจ้าหน้าที่ได้เชิญพระศพสมเด็จพระนางเจ้า และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอขึ้นไว้บนเรือปานมารุต และพร้อมกันนั้น จมื่นทิพเสนาปลัดกรมพระตำรวจหลวง และจมื่นจงรักษาคณะปลัดวังซ้ายก็รับนำเรือกลไฟล่องกลับลงไปตามทิวเขาสอยดาวเสด็จพระราชดำเนิน ได้พบเรือพระที่นั่งโสภณภคตีกำลังแล่นมาถึงบางตลาดจวนจะเข้าเกล็ด จึงเข้าไปเฝ้าฯ กราบบังคมทูลให้ทรงทราบแต่เพียงว่า เกิดอุบัติเหตุเรือล่ม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมมณเฑียรบาลเพชรรัตน์ สิ้นพระชนม์เท่านั้น ทั้งนี้จะเป็นเพราะประสงคที่จะอำพรางการทิวคตของสมเด็จพระนางเจ้า ไว้ หรือเพราะยังไม่แน่ใจว่าจะทิวคตหาทราบไม่

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าวด้วยความสลดรันทดพระราชนุทัยอย่างยิ่ง มีพระบรมราชโองการให้เร่งเรือพระที่นั่งขึ้นไปยังที่เกิดเหตุโดยทันที

เรือพระที่นั่งถึงบางพุดสถานที่เกิดเหตุ เมื่อเวลาประมาณ ๑๑ นาฬิกา โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช ซึ่งเสด็จมากับเรือกลไฟปานมารุต และพระยามหามนตรี ขึ้นไปเฝ้าฯ บนเรือพระที่นั่ง มีพระราชกระแสสอบถามถึงสาเหตุที่เกิดขึ้นด้วยพระองค์เอง

พระยามหามนตรี ซึ่งนั่งกำกับมากับเรือกลไฟโสรวาร อันเป็นต้นเหตุให้เรือสมเด็จพระนางเจ้าจุมลง ชรอยจะเกรงพระราชอาญา จึงบิดเบี่ยงไม่กราบบังคมทูลความจริง กลับกล่าวหาว่าเรือกลไฟปานมารุตแล่นแซงในระยะใกล้ประมาณ ๑๐ ศอก แล้วก็เบนหัวออกไป จึงทำให้เรือพระประเทียบสมเด็จพระนางเจ้าเสียด้ายพุ่งเข้าปะทะหัวเรือโสรวาร จนน้ำแตกเป็นละลอก กัดหัวเรือให้จมน้ำคว่ำลง ตนได้โดดน้ำดำลงไปช่วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ โดยทันที แต่เมื่อเชยงเสด็จขึ้นมาได้นั้น ได้สิ้นพระชนม์เสียแล้ว

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช กราบบังคมทูลแย้งว่าเรือปานมารุตแล่นห่างจากเรือโสรวารกว่า ๑๐ ศอก และแล่นตรงตามแนวทาง เรือโสรวารหนีต้นเบนหัวออกมา จึงปะทะกับเรือพระประเทียบ

เมื่อต่างก็ขัดกันวุ่นวาย ดังนั้น จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชวงศ์ที่ตามเสด็จในเรือพระที่นั่ง ลงไปสอบถามประจักษ์พยานจากผู้มาในขบวนและชาวบ้านให้รู้ข้อเท็จจริง พระราชวงศ์เสด็จแยกย้ายไปสอบถามตามพระบรมราชโองการ แต่ยังมิทันได้ทราบความจริง ก็ได้ทราบเรื่องราวสมเด็จพระนางเจ้า ทิวงคตด้วย จึงรีบนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตกราบถวายบังคมทูลด้วยมิได้ทรงคาดคิดว่า สมเด็จพระปิยมหาราชเสด็จทิวงคต เมื่อเรือพระที่นั่งมาถึงที่เกิดเหตุ พระราชวงศ์ก็ได้เสด็จมาเฝ้าฯ อยู่หลายพระองค์ แม้จะมีได้ทอดพระเนตรเห็นสมเด็จพระนางเจ้า เสด็จมาเฝ้าฯ ก็เข้าพระราชหฤทัยว่า คงจะทรงรันทดพระทัยอาลัยในสมเด็จพระเจ้าลูกเธออยู่จึงมิได้ขึ้นเฝ้าฯ แต่บัดนี้ ได้ทราบเบื้องพระยุคลบาทถึงเหตุร้ายนั้นแล้ว จึงทรงเศร้าสลดรันทดพระราชหฤทัยขึ้นเป็นทวีคูณ แทบจะถึงสิ้นพระสติเอาทีเดียว ประทับอึ้งตึงงันอยู่พักใหญ่ เมื่อรวบรวมพระสติได้ก็เสด็จพระราชดำเนินไปที่พระศพ ทูลพระองค์ลงประทับที่ข้างพระวรกาย เชื้ออมพระหัตถ์แต่จะต้ององค์พระปิยมหาราชคล้ายกับจะเป็นการบอกให้สมเด็จพระนางเจ้า ทราบว่าขณะนี้พระองค์เสด็จมาประทับอยู่ข้าง ๆ แล้ว สมเด็จพระนางเจ้า คงบรรทมนิ่งไม่ไหวติงพระวรกาย แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรู้สึกว้า พระวรกายสมเด็จพระปิยมหาราชยังอุ่นอยู่ น่าจะมีโอกาสแก้ไขให้คืนพระสติได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หมอลองเข้าถวายการแก้ไขเฉพาะพระพักตร์อีกครั้งหนึ่ง และเมื่อได้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่าบรรดาข้าหลวงสมเด็จพระนางเจ้า ที่จมน้ำลงไปนั้น ชาวบ้านได้ช่วยขึ้นมา แล้วทำการปฐมพยาบาลแก้ไขตามวิธี

การของชาวบ้าน ต่างก็ได้รอดชีวิตกันทุกราย จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เบิกตัวชาวบ้านที่มีความชำนาญในการช่วยแก้ไขคนจมน้ำ เข้าไปถวายเป็นปฐมพยาบาลสมเด็จพระนางเจ้าด้วย ทั้งหมอหลวงและชาวบ้านได้ช่วยกันถวายเป็นปฐมพยาบาลอยู่เฉพาะพระพักตร์เป็นชั่วโมง ๆ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ก็หาฟื้นคืนพระองค์ไม่ ทำให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเศร้าโศกโศกโศกในพระหฤทัยด้วยความเสียดยอาลัยรักเป็นที่สุด และเมื่อหมดโอกาสที่จะได้พระชนม์ชีพสมเด็จพระปิยมเหสีคืนมาอย่างแน่แท้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระศพสมเด็จพระนางเจ้า และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกลับสู่พระนครโดยเรือพระที่นั่งเวสชาติ

เรือพระที่นั่งลำนี้เป็นเรือใหญ่ เคยใช้ในการเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองชายทะเล มีห้องพิเศษกว้างขวางและตกแต่งงดงามอยู่ห้องหนึ่งเรียกว่า ห้องชาลูน เป็นห้องที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระศพสมเด็จพระปิยมเหสีและสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ไว้ในห้องชาลูนที่ประทับนี้ พระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้เสด็จพระราชดำเนินมากับเรือเชิญพระศพ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระมเหสีพระราชโอรส พระราชธิดา ตลอดจนพระบรมราชวงศ์ทั้งปวง ตามเสด็จในเรือพระที่นั่งเวสชาติทั้งสิ้น

เรือเชิญพระศพล่องลอยลงมาเทียบหน้าด่านักแพท่าราชวรดิษฐ์ เมื่อเวลา ๐๒.๐๐ น. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพิธีพระราชพิธีพระราชทานน้ำสรงพระศพบนเรือพระที่นั่งเวสชาติในตอนเช้าวันรุ่งขึ้น ในระหว่างเวลาที่รอให้เจ้าพนักงานเตรียมการต่าง ๆ เกี่ยวกับการพระศพในคืนนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหาได้เสด็จพระราชดำเนินเข้าประทับในพระบรมมหาราชวังไม่ คงประทับอยู่ ณ ด่านักแพท่าราชวรดิษฐ์นั่นเอง และก็ปรากฏว่ามีได้บรรทมเลยตลอดราตรีกาล

เช้าวันรุ่งขึ้น มีการทรงเครื่องพระศพ โดยปรกติกาทรงเครื่องพระศพนั้นเป็นหน้าที่ของพนักงานภูษามาลา แต่ครั้งนี้มีพระบรมราชโองการให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์และพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ช่วยกันทรงเครื่องพระศพเสียเอง เสร็จแล้วก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ตลอดจนผู้จงรักภักดีในสมเด็จพระนางเจ้า ทบอยกันขึ้นสรงน้ำพระศพ มีผู้ไปสรงน้ำพระศพมากมาย ต้องใช้เวลาถึง ๒ ชั่วโมงจึงแล้วเสร็จ แต่ครั้นถึงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระราชทานน้ำสรงพระศพเป็นอันดับสุดท้าย ก่อนที่จะอัญเชิญพระศพลงสู่พระโกศนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่สามารถแข็งพระราชหฤทัยเสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระราชทานน้ำสรงพระศพด้วยพระองค์เองได้

เนื่องแต่ทรงมีความโศกสลดรันทดพระราชนุททัยและทรงมีความอาลัยอาวรณ์ในสมเด็จพระปิยมเหสีอย่างแรงกล้า จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ พระโสมพะมิตรของสมเด็จพระนางเจ้า เจริญนาพระสุคนธ์ไปทรงแทน ส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเองประทับบรออยู่ที่พระตำหนักแพ เมื่อเจ้าพนักงานอัญเชิญพระโกศ ทรงพระศพลงจากเรือ และตั้งขบวนพระราชอิสริยยศแห่เชิญพระศพเข้าสู่พระบรมมหาราชวังนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินตามพระศพด้วย

เนื่องจากที่ต้องทรงได้รับความเศร้าโศกเสียพระราชนุททัยอย่างยิ่งจนมิได้เป็นอันบรรทมและได้เสวยตามปกตินั้นเอง ทำให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร แม้ในขณะเสด็จพระราชดำเนินตามพระศพ ก็รู้สึกพระองค์ว่าไม่ทรงสบาย ทรงอดโรยไผ่ แต่ก็แข็งพระราชหฤทัยมิได้เสด็จสู่พระที่นั่งเพื่อพักผ่อนพระราชอิริยาบถ คงเสด็จตามพระศพสู่ที่ประดิษฐาน ณ หอธรรมสังเวช ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชนานสมเด็จพระปิยมเหสี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเสด็จแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินคืนสู่พระที่นั่ง แต่มีอาเจตน์ขึ้นสู่ห้องพระบรรทมบนพระที่นั่งอมรินทรมณีนได้ จึงเข้าบรรทมอยู่ที่ห้องเขียวชั้นล่าง และห้ามมิให้พระมเหสีหรือข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในเข้าไปในที่ประทับ โปรดเกล้าฯ ให้จมีนไวยวรรณารถ* ประจำรับใช้แต่ผู้เดียว

ห้องเขียวที่เสด็จลงมาประทับอยู่นี้ เป็นห้องหนึ่งของพระที่นั่งในหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ห่างจากหอธรรมสังเวชที่ประดิษฐานพระศพสมเด็จพระปิยมเหสีไม่มากนัก ดังนั้นเสียงปี่และกลองชนะที่ประโคมพระศพ จึงได้ยินถึงพระกรรณทุกครั้งไป และเมื่อทรงได้ยินเสียงประโคมครั้งใด ก็ทรงพระกรรแสงด้วยความอาลัย หลายครั้งหลายหนที่ทรงพระกรรแสงกระทั่งประชวรพระวาโยและสิ้นพระสติ หมอหลวงซึ่งประจำอยู่ในพระที่นั่งตลอดเวลาต้องเข้าถวายพระสุคนธ์บ้าง ยาต้มบ้าง จมีนไวยวรรณารถก็เข้าถวายอยู่จนานวด จนกระทั่งทรงฟื้นคืนพระสติ

เพราะเหตุที่ทรงพระโศกาดูร จนกระทั่งประชวรพระวาโยบ่อย ๆ ทั้งยังมีพระอาการไข้เข้ามาแทรกซ้อน จึงทำให้ทรงอดโรยมาก แต่กระนั้นเมื่อถึงเวลาค่ำก็ยังทรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมพระศพ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชนาน

ตลอดเวลาที่พระศพประดิษฐานอยู่ ณ หอธรรมสังเวช ๙ เดือนเศษนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมพระศพ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชนานวันละ ๒ เวลา ในตอนเช้าเสด็จไปทรงถวายภัตตาหารแด่พระเถรานุเถระที่สวดพระอภิธรรมประจำ

* เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต)

ศพ เสร็จจากการเลี้ยงพระ ก็ทรงตรวจตราความเรียบร้อย ณ ที่ตั้งพระศพด้วยพระองค์เอง ตอนค่ำโปรดเกล้าฯ ให้มีพระธรรมเทศนาวันละ ๒ กัณฑ์ กัณฑ์ ๑ เป็นกัณฑ์ของหลวง คือ ทรงบำเพ็ญพระราชทานในฐานะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ส่วนอีกกัณฑ์หนึ่งเป็นส่วนพระองค์ ทรงบำเพ็ญพระราชทานด้วยความอาลัยรักในสมเด็จพระปิยมเหสีและสมเด็จพระราชธิดา ภายหลังที่พระเถรานุเถระถวายพระธรรมเทศนาและสวดบรรยายธรรมจบแล้ว ทรงถวายไทยธรรมและทรงทอดผ้าสดับปกรณ์ ในตอนค่ำนี้ แม้จะเสร็จการพระราชกุศลแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มักจะยังคงประทับอยู่ที่นั่น มีพระราชดำรัสกับพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เกี่ยวกับราชการบ้านเมืองบ้าง เกี่ยวกับการพระศพบ้าง กว่าจะเสด็จขึ้นก็ประมาณ ๕ หุ้ม ๖ หุ้ม เป็นดังนี้แทบทุกวันมิได้ขาด ครั้งหนึ่งประจวบพระยอดจะทรงพระดำเนินก็มีถนัด แต่กระนั้นก็มีไต่ถามว่าการเสด็จฯ ไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทาน นอกจากการเสด็จไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลดังกล่าวแล้ว บางเวลาก็เสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยมพระศพอย่างเงียบ ๆ เป็นการแสดงถึงน้ำพระทัยที่ทรงอาลัยรักมิได้หักเหยนั้นอย่างเด่นชัด

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ในกิจการเกี่ยวกับการพระศพสมเด็จพระปิยมเหสี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเป็นอย่างยิ่ง ณ ที่ประดิษฐานพระศพจะเปลี่ยนแปลงแต่งตั้งและตกแต่งอย่างไร มีพระราชดำรัสสั่งเอง และตรวจตราด้วยพระองค์เอง แม้การก่อสร้างพระเมรุมาศ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น ณ ท้องสนามหลวง ในรูปลักษณะที่คล้ายกับพระเมรุถวายพระเพลิงพระบรมศพพระมหากษัตริย์นั้น ในระหว่างก่อสร้างได้เสด็จพระราชดำเนินไปตรวจตราอยู่แทบทุกวันมิได้ขาด ทั้งนี้ก็คงจะเป็นเพราะมีพระราชประสงค์ที่จะให้การพระศพสมเด็จพระปิยมเหสีและสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ได้เป็นไปอย่างดีที่สุดและคู่ควรที่สุดกับความอาลัยรักของพระองค์

งานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุทธันทาภาณุมาศ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมมณีนารถที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ นั้น เป็นงานมหิฬารอย่างยิ่ง มิได้ผิดแผกกับงานถวายพระเพลิงพระบรมศพพระมหากษัตริย์เท่าใดนัก แต่จำเป็นที่จะต้องงดเว้นการกล่าวถึงรายละเอียดของงานนั้น เพราะเวลาเขียนมีจำกัด จึงจะขอเล่าแต่โดยย่อ คือ เมื่อการสร้างพระเมรุมาศได้สำเร็จลงโดยสมบูรณ์แล้ว ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการพระเมรุขึ้นเมื่อเดือนมีนาคม ๒๔๒๓ โปรดเกล้าฯ ให้มีการเชิญพระศพสู่พระเมรุมาศโดยขบวนพระบรมราชอิสริยยศตามขัตติยราชประเพณี เยี่ยงการเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนางนารถอัครราชมเหสีในรัชกาลก่อน ๆ ทุกประการ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประดิษฐานพระศพ ณ พระเมรุมาศเพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานรวม ๕ วัน ๕ คืน ครั้นถึงวันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ เวลา ๑๗ นาฬิกา จึงพระราชทานเพลิง

ในระหว่างการประชุมฐานพระศพ ณ พระเมรุมาศนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล และบำเพ็ญทานทุกอย่าง ทุกประการ เท่าที่ได้เคยมีธรรมเนียมปฏิบัติกันมาในงานพระบรมศพ นอกเหนือจากนั้น แม้สิ่งที่ยังมิได้เคยได้มีการกระทำมาก่อน ก็ได้ทรงมีพระราชดำริให้จัดทำขึ้นด้วยพระบรมราชศรัทธา หวังที่จะให้เป็นพระมหากุศลสำหรับอุทิศพระราชทานแด่สมเด็จพระปิยมหาราช และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอด้วย อาทิเช่น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมพระสูตรและพระปริตต่าง ๆ พิมพ์ด้วยอักษรไทยแทนอักษรขอม ผูกเย็บเป็นเล่มหนังสือจำนวนหนึ่งแสนเล่ม สำหรับพระราชทานแก่บรรดาพระภิกษุสามเณรทั่วไปทุกพระอาราม และพระราชทานแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพนั้นด้วย

การพิมพ์หนังสือแจกในงานศพนั้น แต่ไหนแต่ไรมายังมิเคยมีผู้ใดทำขึ้น ครั้งนี้จึงเป็นครั้งแรก และหนังสือที่โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ก็เป็นหนังสือที่จะยังให้เกิดประโยชน์อย่างยิ่งใหญ่แก่พระภิกษุสามเณร และพุทธศาสนิกชนทั่วไป พระราชดำริครั้งนี้จึงเป็นที่ชื่นชมของประชาชนทั้งปวงมาก ซึ่งต่อมาก็ได้มีผู้เจริญรอยพระยุคลบาท จัดพิมพ์หนังสือที่เป็นประโยชน์แจกในงานศพกันเรื่อย ๆ มาจวบจนกระทั่งบัดนี้

การพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนาภรณ์เพชรรัตนินั้น ภายหลังที่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทน้อยใหญ่ ตลอดจนคณะทูตานุทูตได้ขึ้นถวายพระเพลิงแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประชาชนขึ้นถวายพระเพลิงได้ด้วย บรรดาประชาชนที่มาถวายพระเพลิงกันอย่างแน่นขนัดนั้น แต่ละคนล้วนมีความจงรักภักดี มีความอาลัยในสมเด็จพระนางเจ้าอยู่หัวมิได้เสื่อมคลายเลย แทบทุกคนขึ้นถวายพระเพลิงด้วยน้ำตานองหน้า เมื่อกลับลงมาแล้วก็หาได้จากไปไม่ คงยืนมองแสงไฟบนพระจิตกาธาน และครวญคร่ำรำไห่ด้วยความอาลัยอาวรณ์อย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงบันทึกเหตุการณ์ตอนนี้ไว้ในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันว่า “เสียงร้องไห้นั้นกึกก้องระงมไปทั้งนั้น”

สมเด็จพระนางเจ้าได้เสด็จทิวงคตมา ๙ เดือนเศษแล้ว ระยะเวลาที่กล่าวนี้ก็นับว่านานพอที่จะทำให้ความโศกเศร้าเสียใจค่อยคลายลงบ้าง แต่เมื่อปรากฏว่าประชาชนเป็นอันมากยังคงรำไห่อาลัยพระองค์อยู่เช่นนี้ จึงเป็นเครื่องพิสูจน์ให้เห็นได้อย่างเด่นชัดว่าขณะเมื่อยังดำรงพระชนมชีพอยู่นั้น สมเด็จพระนางเจ้า ได้ทรงประกอบแล้วซึ่งพระคุณธรรมอันเลอเลิศ ประชาชนจึงยังคงมีความจงรักภักดีอยู่มิเสื่อมคลาย

ท่ามกลางเสียงระงมไห้ไห้นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับนั่ง ทอดสาย

พระเนตรจับอยู่เฉพาะเปลวเพลิงอันรุ่งโรจน์เหนือพระจิตกาธาน แม้ว่าพระราชอิริยาบถจะอยู่ในพระอาการดุษณี แต่พระราชหฤทัยนั้น แน่ละทรงเปี่ยมอยู่ด้วยความทุกข์ทรมานอันเกิดจากความอาลัยในสมเด็จพระปิยมเหสี อย่างมีมิวันจะหักหายได้ คงประทับทอดพระเนตรพระเพลิงที่เผาไหม้พระศพสมเด็จพระปิยมเหสีอยู่ตราบกระทั่งมอดไหม้เป็นเถ้าถ่านหมดแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินคืนสู่พระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นเวลาที่เกือบจะค่อนรุ่งอยู่แล้ว เช้าตรู่วันรุ่งขึ้นก็ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเก็บพระอัฐิ และบำเพ็ญพระราชกุศลตามพระราชประเพณีอีก

ควรจะเป็นที่ทราบเสียด้วยว่าพระโกศบรรจุพระอัฐิสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ นั้น หาได้มีรูปลักษณะเช่นพระโกศพระบรมอัฐิพระบรมราชวงศ์ทั้งปวงไม่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดสร้างขึ้นเป็นพิเศษ เช่นเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดสร้างสำหรับบรรจุพระอัฐิสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี สมเด็จพระนางเจ้าพระองค์ที่กล่าวพระนามถึงอยู่นี้ เป็นพระมเหสีที่สนิทเสน่หาอย่างยิ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งพระราชหฤทัยที่จะทรงสถาปนาพระเกียรติเป็นสมเด็จพระนางนาฏบรมอัครมเหสี แต่ทว่าพอประสูติสมเด็จพระราชโอรสพระองค์แรกได้เพียง ๓ วัน ก็ได้เสด็จทิวงคตไปพร้อมสมเด็จพระราชโอรส พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสลดรันทดพระราชหฤทัยด้วยความอาลัยรัก เพื่อเป็นเครื่องส่งเสริมเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระมเหสีอันเป็นที่สนิทเสน่หาว่าผู้อื่นใด จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระศพเป็นพิเศษทุกอย่างทุกประการ แม้พระโกศบรรจุพระอัฐิก็ให้สร้างในรูปลักษณะพิเศษประดับด้วยเนาวรัตน์วิเชียรmaniอันมีค่ามากมาย ผิดแผกกว่าพระโกศพระอัฐิทั้งปวง ทั้งยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดขึ้น ๒ วัด พระราชทานนามว่า “มกุฏกษัตริย์” วัดหนึ่ง และ “โสมนัสวิหาร” วัดหนึ่ง วัดอุประสงค์นอกจากจะทรงอุทิศส่วนพระราชกุศลอันเป็นนีนานาบุญพระราชทานแล้ว ก็ยังทรงมีความมุ่งหมาย ที่จะให้พระนาม สมเด็จพระปิยมเหสีปรากฏอยู่คู่กับพระบรมนามาภิไธยไปชั่วกาล

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีน้ำพระทัยสนิทเสน่หาในสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ มิได้ด้อยกว่าที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนิทเสน่หาในสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ฉะนั้นอันใดที่สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงบำเพ็ญพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัส พระองค์จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ในทำนองเดียวกัน อาทิโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระโกศบรรจุพระอัฐิด้วยทองคำลงยา ประดับเนาวรัตน์อันวิจิตรในรูปลักษณะเดียวกัน แต่การพระราชทานพระอามรังค์ของพระองค์ให้ช่างนำมาตกแต่งเป็นดอกไม้ประจำยาม และยอดพระโกศนั้นไม่ทราบว่ามีเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงกระทำพระราชทานสมเด็จพระนาง

เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี หรือหาไม่

ส่วนถาวรวัตถุอันจะพระราชทานให้เป็นอนุสรณ์นั้น มิได้ทรงสร้างพระอารามเช่น สมเด็จพระบรมชนกนาถ หากแต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสถานศึกษาสำหรับ อบรมกุลสตรีขึ้นแทน ทั้งนี้จะเป็นเพราะได้ตระหนักในพระราชหฤทัยว่า วัดวาอารามนั้นมี อยู่มากแล้ว แต่สถานศึกษายังมีน้อย ความสำคัญในการศึกษาของประชาชนนั้นก็มีความ จำเป็นอย่างยิ่งสำหรับประเทศชาติ อนึ่ง เมื่อสมเด็จพระนางเจ้า ยังดำรงพระชนม์อยู่ ได้ เคยกราบบังคมทูลปรารภว่าสตรีไทยนั้นไร้ที่ศึกษาอบรม จะมีอยู่ก็แต่เพียงในพระบรม มหาราชวังซึ่งสตรีชาวบ้านก็มีอาจเข้าไปศึกษาอบรมได้ ถ้ามีสถานศึกษาอบรมสำหรับสตรี ฐานะของกุลสตรีไทยจะดีขึ้น ฉะนั้นจึงทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะสร้างสถานศึกษา อบรมกุลสตรีขึ้น เป็นอนุสรณ์แด่สมเด็จพระปิยมหาราชยิ่งกว่าการสร้างสิ่งใดอื่น ได้เสด็จ พระราชดำเนินไปทรงวางศิลาฤกษ์สถานศึกษา ที่จะสร้างเป็นอนุสรณ์สำหรับสมเด็จพระนาง เจ้าสุภัทรมหาราชินี เมื่อวันที่ ๓ มีนาคม ๒๔๖๓ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามสถานศึกษาสำหรับกุลสตรีนั้นจากความจริงที่เกิดขึ้นในสวนลี้ของพระราช หฤทัยว่า “สุนันทาลัย”

อย่างไรก็ตาม แม้จะได้ทรงสร้างสถานศึกษาแทนพระอารามดังกล่าวแล้ว แต่ยังมี พระราชดำริว่าควรที่จะได้สร้างปูชนียวัตถุเพื่ออุทิศพระราชกุศลพระราชทานด้วย จึงได้ทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระพุทธรูปประจำพระชนม์ของสมเด็จพระนางเจ้าสุภัทรา มาภิรมย์ ขึ้น ๑ องค์ เป็นพระพุทธรูปปางนาครคานาใหญ่เท่าพระองค์สมเด็จพระนางเจ้า เมื่อหล่อเสร็จแล้วโปรดเกล้าฯ ให้นำไปประดิษฐานเบื้องหน้าพระโกศทรงพระศพสมเด็จพระ นางเจ้า ทรงปิดทองด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง และทรงอธิษฐานอุทิศส่วนพระราช กุศลพระราชทานสมเด็จพระปิยมหาราชด้วย

นอกจากการสร้างปูชนียวัตถุ และสถานศึกษาอุทิศพระราชกุศลพระราชทานดังได้ กล่าวมาแล้ว ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างอนุสาวรีย์ให้เป็นที่ประจักษ์ถึงพระราช หฤทัยที่ทรงอาลัยในสมเด็จพระปิยมหาราช อย่างมีมิวันเสื่อมคลายอีกหลายแห่ง

แห่งที่ ๑ สร้างขึ้น ณ พระราชวังสราญรมย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นอนุสาวรีย์ บรรจุพระสรีรางคาร ณ อนุสาวรีย์นี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านั่งยาเธอ กรม หมื่นพิชิตปรีชากร ทรงพระนิพนธ์คำฉันท์จารึกไว้มีความว่า

“พระเป็นเจ้าชราครันต์
คนึงหวังจะดำรง
ณ สมเด็จพระนางเจ้า

สยามปัดพิทวง
สถัญที่ระลึกรมี
สุนันทากุมารี

ประโยชน์สืบพระราชปี-

พระนางเจ้าเสด็จเนา

ดิถีโททสวา-

ทวาทัสสตาเสส

ทวิศกและศักราช

พระนางเจ้าเสด็จเนา

นพาทศพรระกาล

ณ วันจันทร์เดือนเจ็ด

ทวิศกและพันพรร-

จตุทศทวิเส-

เสด็จโดยประเพณี

ประดิษฐานปราศรัย

ณานุสรณ์พระอนุชา-

ยออยู่เชิดพระสมยา

ณ โลกนี้ในปีสวา

รเสารักตติกามาศ

ทวิทศทวิชาด

ประสูติสืบพระชนมาน

ณ โลกนี้กำหนดนาน

กำหนดแล้วครไลสวรค์

ดิถีแปดมะโรงวรรษ

ชสอร้อยกำหนดปี

ศักราชประจำปี

อนิตยโลกยมรรคา

ประทานไว้ดำรงปรา-

มอยู่คู่ภูตธาธา

แห่งที่ ๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นที่น้ำตกพริ้ว จังหวัดจันทบุรี ในที่น้ำตกแห่งนี้ สมเด็จพระนางเจ้า เคยเสด็จประพาสมาครั้งหนึ่งเมื่อพระชันษา ๑๔ พรรษา ทรงโปรดความสวยงามตามธรรมชาติของสถานที่แห่งนี้เป็นอย่างยิ่ง เคยทรงปรารภว่าใครที่จะเสด็จประพาสอีก และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งพระราชหฤทัยไว้ว่า เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าประสูติพระราชกุมารองค์ใหม่แล้ว จะได้เสด็จพระราชดำเนินประพาส ณ ที่นี้เป็น การสนองพระประสงค์แห่งองค์สมเด็จพระปิยมหาราช แต่บังเอิญเสด็จทิวศดเสียก่อน จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างอนุสาวรีย์บรรจุพระสรีรางคารไว้ ณ ที่นั้นอีกแห่งหนึ่ง และได้พระราชทานถ้อยคำจารึกไว้ที่อนุสาวรีย์นั้นว่าดังนี้

ที่ระลึกถึงความรัก

แห่ง

สมเด็จพระนางเจ้าสุทนต์ทากุมารีน

พระบรมราชเทวี อัครมเหสี ซึ่งเสด็จทิวศดแล้ว

ด้วยเธอได้มาถึงที่นี่ เมื่อจุลศักราช ๑๓๓๖

ด้วยความยินดีชอบใจมาก

อนุสาวรีย์นี้สร้างขึ้น

โดย

จุฬาลงกรณ์ บรมราช

ผู้เป็นพระราชสวามี อันมีทุกข์เพราะระลึกถึงเธอเป็นอย่างยิ่ง

แห่งที่ ๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นภายในพระราชอุทยานหลังพระที่นั่ง
อุทยานภูมิเสถียร พระราชวังบางปะอิน ณ อุทยานแห่งนั้นเคยเป็นที่ ๆ สมเด็จพระนางเจ้าฯ
โปรดมากอีกแห่งหนึ่ง ในกาลก่อนนั้นเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าฯ ยังทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่
คราวใดที่โดยเสด็จสมเด็จพระบรมราชสวามีแปรพระราชฐานไปประทับแรม ณ พระราชวัง
บางปะอิน พระองค์และสมเด็จพระบรมราชสวามีได้เสด็จประพาส ณ พระราชอุทยานนี้
ด้วยความสุขสำราญเบิกบานพระราชหฤทัยด้วยกันทั้งสองพระองค์ แม้สมเด็จพระนางเจ้าฯ
จะได้เสด็จทิวงคต แต่ความหลังยังคงแนบแน่นในพระราชหฤทัย ของพระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างอนุสาวรีย์ขึ้นเป็นที่ระลึกถึงความรักอีกแห่งหนึ่ง
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สลักศิลาจารึกข้อความอันเกิดจากส่วนลึกแห่งพระราชหฤทัย
ไว้ดังนี้

ที่ระลึกถึงความรัก

แห่ง

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์

พระบรมราชเทวี อัศวมเหสี อันเสด็จทิวงคตแล้ว

ซึ่งเธอเคยมาอยู่ในสวนนี้ โดยความสุขสบาย และเป็นที่เบิกบานใจ

พร้อมด้วยผู้ซึ่งเป็นที่รักและสนิทย่างยิ่งของเธอ

อนุสาวรีย์นี้สร้างขึ้น

โดย

จุฬาลงกรณ์ บรมราช

ผู้เป็นสวามี อันได้รับความเศร้าโศกเพราะความทุกข์อันแรงกล้า

ในเวลานั้น แทบจะถึงแก่ชีวิต ถึงกระนั้นก็ยังมิได้หวั่น

จุลศักราช ๑๒๔๓

จากเรื่องราวทั้งหมดที่ประมวลจากจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันบ้าง และจากหนังสืออื่นบ้าง รวมทั้งจากถ้อยคำที่ได้ทรงกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึก ณ อนุสาวรีย์ ทั้งที่น้ำตกพริ้ว และที่พระราชวังบางปะอิน ย่อมจะเห็นได้ว่า สมเด็จพระนางเจ้าสุชนากุมารวัชรินทรนั้นทรงเป็นพระมเหสีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชหฤทัยสนิทเสน่หาน่ายิ่งนัก การสูญเสียสมเด็จพระปิยมเหสีลงโดยพลัน นำความเศร้าโศกเสียพระราชหฤทัยมาสู่พระองค์ จนแทบมิอาจดำรงพระชนม์ชีพได้ ใช่แต่เท่านั้น ยังทรงต้องสูญเสียสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ซึ่งยังทรงพระเยาว์มีพระชนมายุเพียง ๑ ปี ๙ เดือน พระองค์หนึ่ง และสูญเสียพระราชกุมารที่ยังอยู่ในพระครรภ์สมเด็จพระชนนีอีกพระองค์หนึ่งด้วย นับได้ว่าเป็นการสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดในพระชนม์ชีพในฐานะที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช ทรงเป็นเจ้าชีวิตเหนือคนทั้งปวง หากจะมีบรมราชโองการให้ลงพระราชอาญาประหารแก่บุคคลผู้ทำการบกพร่อง จนเป็นเหตุให้สมเด็จพระปิยมเหสี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเป็นอันตรายเป็นพระชนม์ชีพ อาทิเช่น นายท้ายเรือ และผู้มีหน้าที่รับผิดชอบในขบวนเสด็จ เช่น พระยามหามนตรี ก็ย่อมทรงจะทำให้มีผิดพระราชนิติประเพณีแต่อย่างใด แต่ก็ไม่ปรากฏว่าได้ลงพระราชอาญาประหารแก่ผู้ใด แม้ตัวพระยามหามนตรีเอง เมื่อกรมการได้นำความจริงที่สอบสวนได้ความอย่างแน่ชัดขึ้นกราบบังคมทูล ก็ยังได้พระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้พระยามหามนตรีทำหนังสือแก้ข้อกล่าวหาอีกด้วย ครั้นนี้พระยามหามนตรียอมรับสารภาพความจริงในกรณีเหตุที่เรือล่ม แต่แก้ตัวว่าที่สมเด็จพระนางเจ้าสุชนากุมารวัชรินทรและสมเด็จพระเจ้าลูกเธอได้เสียพระชนม์ เพราะความประมาทและความโง่เขลาของตน หาใช่เพราะตนขาดเสียซึ่งความจงรักภักดีไม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า พระยามหามนตรีเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ที่พอไว้วางพระราชหฤทัย เมื่อได้ทำการโดยประมาทโง่เขลาจนปรากฏความเสียหายอย่างยิ่ง ทั้งยังได้บังอาจกราบบังคมทูล ข้อความอันเป็นเท็จ ปิดบังความผิดและหาความดีใส่ตัวทั้งที่ตนมิได้ประกอบความดีนั้น ย่อมไม่น่าจะเป็นที่ให้อภัยพระราชหฤทัยต่อไปได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถอดยศสถาปนาบรรดาศักดิ์ทั้งหมด และไม่ทรงชุบเลี้ยงต่อไป มิได้ลงพระราชอาญาถึงชีวิต นำพระราชหฤทัยอันเปี่ยมด้วยพระมหากษัตริย์คุณเยี่ยงนี้ นอกจากสมเด็จพระปิยมหาราชแล้ว ก็เห็นจะไม่มีผู้ใดอีกในโลกนี้ •



“ ขอให้ทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน ”

ขอให้ทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน

ท่านผู้หญิง สมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา เรียบเรียง

หนังสือดีมีค่าเล่มหนึ่ง ซึ่งมูลนิธิศิลปาชีพพิเศษในพระบรมราชูปถัมภ์ของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ซึ่งบัดนี้ เปลี่ยนชื่อเป็นมูลนิธิศิลปาชีพในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ตีพิมพ์มาได้ ๔-๕ ปีมาแล้ว เป็นหนังสือภาษาอังกฤษ ชื่อ Support ย่อมาจากคำเต็มว่า The Foundation for the Promotion of Supplementary Occupations and Related Techniques คำไทยใช้ว่า มูลนิธิศิลปาชีพพิเศษ ท่านผู้ฟังหลายคนอาจเคยอ่านหนังสือเล่มนี้มาแล้วก็มี บทความวันนี้ขออนุญาตท่านผู้เขียนหนังสือ Support เก็บความบางตอนมาเล่าสู่ท่านผู้อ่านและเยาวชนผู้ยังไม่เคยอ่าน แม้จะรู้จักและได้พบเห็นงานของมูลนิธิศิลปาชีพพิเศษอย่างดีแล้วก็ตาม ทั้งยังรู้ว่ามูลนิธินี้มีพระคุณแก่ชนชาวไทยล้นพ้นเพียงใด เพราะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยพระเมตตาบารมีและสายพระเนตรอันกว้างไกลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ของประชาชนไทย ทรงช่วยให้ชาวไร่ชาวนาในชนบททุกภาคของประเทศไทยมีรายได้เพิ่มเติมจากอาชีพหลักคือการทำสิกรม รายได้จากผลงานของมูลนิธิศิลปาชีพพิเศษนี้ได้ตกแก่ชาวชนบทผู้ผลิตผลงานเท่านั้น ยังเป็นรายได้จากการส่งเป็นสินค้าออกของไทย เป็นสินค้าศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านอันเป็นที่นิยมทั้งภายในและภายนอกประเทศ

ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านอันมีสิ่ง ถัก ทอ ผ้าด้าย ผ้าไหม เครื่องใช้ไม้สอย เครื่องปั้นดินเผา เครื่องเงิน เครื่องประดับทำด้วยเงินทอง และโลหะอื่น ไม้และงาแกะสลักกลดลางาม ๆ เครื่องจักสาน มีตะกร้า กระบุง กระเป๋าดึงของสตรีทำด้วยหวาย ไม้ไผ่ ย่านลิเภา ฯลฯ เครื่องเรือนต่าง ๆ ตลอดจนผลไม้ ดอกไม้ประดิษฐ์ด้วยฝีมืออันประณีตงดงามของคนไทย ศิลปหัตถกรรมเหล่านี้เคยอยู่กระจัดกระจายทำให้สอยกันตามความจำเป็นตามประสาชาวบ้าน หากมิใช่พระปรีชาสามารถ พระบารมี และสายพระเนตรยาวไกลของพระประมุขทั้งสองพระองค์แล้ว ศิลปะประณีตงดงามของชาวบ้านในชนบทไทยก็ไม่มีโอกาสฟื้นคืนชีพขึ้นมา กลายเป็นผลิตภัณฑ์เขตนานาชาติของคนไทย เป็นรายได้เสริมแก่ชาวนาไทยในแต่ละภาค และเป็นสินค้าส่งออกนាំรายได้สู่ประเทศดังได้กล่าวมาแล้ว

เพราะสายพระเนตรที่แหลมคม และพระราชดำริอันเปี่ยมปรีชาของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ โดยแท้ มูลนิธิศิลปาชีพพิเศษจึงเกิดขึ้น เริ่มด้วยพระราชทรัพย์ส่วน

พระองค์ซึ่งพระราชทานเป็นทุนแก่ชาวบ้านในชนบทเพื่อผลิตงานฝีมือเป็นการทดลอง เมื่อได้ผลดีก็ทรงจัดครูและผู้ชำนาญในการออกแบบ ลวดลาย ทรวดทรงให้มากมายหลาย มีคุณภาพดีแต่ละประเภทและแต่ละภูมิภาค มุลินิฯ มีศูนย์ใหญ่สำหรับฝึกฝีมืออยู่ที่อำเภอ บางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และในสวนจิตรลดา ผู้รับการฝึกสอนมาจากชนบทของไทยทั้งหญิงชาย ที่กล่าวมานี้เป็นการเล่าถึงมูลกำเนิดของมูลนิธิการศิลปาชีพโดยสรุปเท่านั้น

ขออนุญาตท่านผู้เขียนหนังสือ Support นำความตอนต้นที่เขียนเป็นปัญหาอันน่าสนใจว่า ทำไมจะต้องเกี่ยวกับศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านของชาวไร่ชาวนาไทย ซึ่งปัญหานี้หมายความว่า ทำไมต้องส่งเสริมฟื้นฟูศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านอันเป็นของโบราณของไทย เพื่อให้ชาวไร่ชาวนามีรายได้พิเศษเสริมอาชีพหลัก คือ การทำกสิกรรม ทำไมไม่เป็นเรื่องอื่น อย่างอื่น

ข้อความต่อไปขออนุญาตท่านผู้เขียนแปลออกเป็นภาษาไทย ดังนี้

ปัญหาข้อนี้เราจะต้องเหลียวหลังไปดูอดีตอันไกลโพ้นของชาติไทยเสียก่อน เพื่อจะได้เข้าใจบทบาทของศิลปหัตถกรรมของไทยที่มีอยู่ในสังคมไทยแต่ก่อน ศิลปหัตถกรรมเหล่านี้มีภาวะชั้นสูงเพียงใดแล้วตกต่ำลงเพียงไหน เซอร์ มัลคอล์ม สมิธ แพทย์ชาวอังกฤษซึ่งเข้ามารับราชการเป็นแพทย์ประจำพระองค์ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระอัครมเหสีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เขียนบันทึกไว้ว่า

“ศิลปะของชาวสยามซึ่งวิวัฒนาการมาหลายร้อยปีขึ้นถึงระดับงดงามสมบูรณ์สูงสุด สถาปัตยกรรมและภาพเขียนอันวิจิตรในกรุงเทพมหานคร ขึ้นถึงระดับสูงสุดมาตั้งแต่เริ่มต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ (พุทธศตวรรษที่ ๒๔) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อิทธิพลของศิลปะในกรุงเทพ ในรัชสมัยนี้ถึงระดับสูงสุด สายตาของนายแพทย์ สมิธ ผู้ช่างสังเกตยังมองพ่วงไปยังศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านของไทย แล้วบันทึกไว้ว่า

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ครอบครัวไทยที่มีฐานะมั่งคั่ง เลี้ยงช่างศิลปทางฝีมือไว้ประจำบ้าน บ้างก็รับจ้างเป็นช่างเงิน ช่างทอง บ้างก็เป็นช่างเพชรพลอย บ้างเป็นช่างเขียนภาพจิตรกรรม ช่างแกะสลักไม้ ช่างทำเครื่องเงิน ช่างฝังมุก บ้านขุนนางผู้ดีมีสกุล มีวงมโหรีปี่พาทย์ของตน และมีนักดนตรีเป็นผู้หญิงมากเท่า ๆ กับผู้ชาย บรรดาศิลปินประจำแต่ละครอบครัว มีความภาคภูมิใจในหน้าที่การงานของตน และแข่งขันกันแสดงฝีมืองานที่ตนทำอยู่ พวกเด็ก ๆ รุ่นลูกหลานเติบโตขึ้นมาในวงงานศิลปในแต่ละบ้าน ก็ได้รับการอบรมสั่งสอนจากบิดามารดา ผู้เป็นประมุขของครอบครัวแต่ละสกุลได้ชื่อว่าเป็นผู้อุปถัมภ์ศิลปะไว้

เมืองต่าง ๆ ในสยามสมัยนั้นมีอุตสาหกรรมช่างทำหม้อไห ช่างทำเครื่องใช้โลหะ

ช่างไม้ ช่างต่อเรือ ช่างทอผ้า ช่างจักสานกระบุงตะกร้า สิ่งของเครื่องใช้สารพัดในบ้านล้วนแต่ผลิตขึ้นภายในครัวเรือนทั้งสิ้น ประเทศสยามจึงพึ่งตัวเองได้”

นายแพทย์เซอร์มัลคอม สมิธ ได้อธิบายไว้ในบันทึกเกี่ยวกับการทำศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านว่า

“งานฝีมือขึ้นน้อย ๆ ซึ่งเจริญรุ่งเรืองมาแต่ก่อนกาลจนถึงบัดนี้ก็คือ การประดิษฐ์ดอกไม้ ผู้ประดิษฐ์เป็นผู้หญิงและเด็กสาว ๆ ซึ่งใครก็ไม่ได้ดีเท่าผู้หญิงชาววัง เธอ้นำเอากลิ่นดอกไม้เหล่านั้นมาเย็บด้วยลวดเล็ก ๆ เป็นรูปร่างเป็นแบบดอกไม้ขึ้นใหม่ บางทีก็เป็นรูปร่างดอกไม้วิจิตรพิสดารนัก เช่น ดอกกล้วยไม้ ดอกกล้วยไม้ ซึ่งไม่มีที่ปลูกไว้ในแห่งใดเลยในบ้านเมือง บางทีผู้ประดิษฐ์ก็คิดแบบของตนขึ้นในใจออกมาเป็นดอกไม้รูปใหม่ ตัดกลีบดอกไม้สดออกเป็นรูปต่าง ๆ ตามประสงค์ ข้าพเจ้า (คือนายแพทย์สมิธ) ได้เคยเห็นดอกไม้ประดิษฐ์มากมาย ที่ทำขึ้นด้วยฝีมือชำนาญ แล้วข้าพเจ้าหลังคิดว่าเป็นดอกไม้ธรรมชาติ

ผลิตศิลปงามที่สุดประเภทหนึ่งของสยาม และเป็นศิลปะแรกที่เด่นมากก็คือ การทอผ้าไหม ลวดลายเงินทอง ด้วยเส้นเงินเส้นทอง ผ้าไหมเงินทองเหล่านี้เลิกนิยมไปมิใช่เพราะมีผ้าทอเข้ามาจากยุโรป แต่เป็นเพราะสมัยนิยมของเสื้อผ้าได้เปลี่ยนไป โดยเฉพาะเสื้อผ้าของบุรุษ จังหวัดสำคัญของภาคเหนือมีสองจังหวัด คือ เชียงใหม่ และโคราช เป็นแหล่งที่ผลิตผ้าทอด้วยไหมเงินไหมทองมาแล้วหลายร้อยปี ฝีมืองดงามสมบูรณ์ถึงระดับสูงสุด การออกแบบลวดลายและสีสันเส้นไหมของผ้าทอสองจังหวัดนี้ ผ้าของประเทศอื่นไม่อาจเทียบได้เลย ทั้งสองจังหวัดต้องทอผ้าไหมให้เจ้าหน้าที่และขุนนางเจ้านายในพระบรมมหาราชวังใช้ตัดเป็นเสื้อผ้า”

ขอจบคำแปลจากภาษาอังกฤษของ นายแพทย์เซอร์ มัลคอม สมิธ แพทย์ประจำพระองค์ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ซึ่งผู้เขียนหนังสือ “Support” ได้คัดจากหนังสือบันทึกของนายแพทย์สมิธ หนังสือนี้มีชื่อเรื่องว่า “A Physician at the court of Siam” บันทึกไว้เมื่อ ค.ศ. ๑๙๔๗ หน้า ๙๑-๙๓

ท่านผู้อ่านคงเคยได้ยินชื่อหมอสมิธ ผู้เข้ามาเมืองไทย รับราชการในวังหลวง และมีโรงพิมพ์หมอสมิธบางคอแหลม รับซื้อและจัดพิมพ์หนังสือวรรณคดีไทยต่าง ๆ ออกพิมพ์จำหน่ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีหนังสือนิราศของหม่อมราโชทัย ลิลิตตะเลงพ่าย และของสุนทรภู่บางเรื่องเป็นต้น หมอสมิธ เข้ามาในเมืองไทยได้ ๆ กับหมอบรัดเลย์ (Bradley) หมอหา (House) ในรัชกาลที่ ๓-๕ บุคคลเหล่านี้เขียนเรื่องของเมืองไทยเป็นรูปบันทึกไว้หลายเล่ม และมีผู้ที่พิมพ์ออกจำหน่ายในระยะต่อมา

ปัญหาที่ท่านผู้เขียนหนังสือ “Support” ตั้งไว้ในตอนต้นว่าทำไมจะต้องฟื้นฟูส่งเสริมศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านของชนบทไทย เพื่อช่วยชาวไร่นาให้มีรายได้เสริมเพื่อครอบครัวมีกินมีใช้ไม่ลำบากจนยากไร้

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ผู้ประเสริฐสุดของชาวไทย ได้ทรงตอบปัญหาข้างต้นนี้แล้ว ด้วยพระสติปัญญา พระปรีชาสามารถ และพระเมตตาบารมีต่อคนไทย พระองค์มิได้เพียงแต่ทรงฟื้นฟูศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านและพัฒนาให้งดงาม หลากหลายแบบหลายประเภท แล้วโปรดให้นำออกจำหน่ายแก่ชาวไทยและชาวต่างประเทศเท่านั้น แต่ยังทรงพระมหากรุณาใช้ศิลปหัตถกรรมอันงดงามเหล่านั้นด้วยพระองค์เอง ผ้าไหมเงินทองที่นายแพทย์สมิธเคยชมว่า “หาประเทศใดทำให้งดงามเทียมเท่ามิได้นั้น” สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงใช้เป็นพระภูษาทรงและฉลองพระองค์อันงดงามจับตาจับใจของชาวต่างชาติ ในงานราตรีสโมสร คราวโดยเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เยือนมิตรประเทศ พระภูษาทรง ฉลองพระองค์ ฝีมือสมาชิกในมูลนิธิศิลปาชีพฯ และผ้าทรงสะพักกรองทอง ฝีมือกุลสตรีในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น ชาวต่างชาติตื่นใจในความงามจนเป็นที่เลื่องลือ ผลตามมาก็คือผ้าไหมไทยเป็นสินค้าที่ชาวต่างชาติทั้งตะวันตกและตะวันออกนิยมชมชื่นซื้อหาไปตกแต่งประดับกายประดับบ้านอย่างงดงาม ถือเป็น “สิ่งมีค่าและทันสมัย” สำหรับชาวต่างชาติ

พระเดชพระคุณและพระราชวิริยะ อุตสาหะ เพื่อคนไทย ในสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ มิใช่มีอยู่เฉพาะงานของมูลนิธิศิลปาชีพพิเศษในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถเท่านั้น ยังปกแผ่ไปถึงสรรพสัตว์ จตุบาท ทวิบาท ในป่าเขา เตา ปลา ในแม่น้ำลำธารและท้องทะเลหลวง ที่สำคัญคือต้นไม้ในป่าที่กำลังถูกทำลายโดยมือมนุษย์ในไทย จึงโปรดให้ตั้งสวนนกที่เขาเขียว จ.ชลบุรี วังปลา ที่อำเภอบางไทร จ.พระนครศรีอยุธยา สวนสัตว์ภูพาน จ.สกลนคร และงานอนุรักษ์เต่าทะเล ที่เกาะในเขต จ.ระยอง โครงการ “ปลูกป่ารักษน้ำ” ที่อำเภอสองดาว จังหวัดสกลนคร ฉะนั้น พระเกียรติคุณความดีงามจึงขจรขยายไปในบรรดาประเทศน้อยใหญ่ ทรงรับเหรียญ “เซเรส” ของโลก ปริญญาดุษฎีบัณฑิตที่มหาวิทยาลัยทั้งภายในภายนอกประเทศทูลเกล้าฯ ถวาย อาทิ มหาวิทยาลัยทัฟท์แห่งมลรัฐแมสซาชูเซต ทรงดำเนินรอยพระยุคลบาทแห่งพระบรมราชสวามี ไปทุกถิ่นทั่วกันดารด้วยพระราชวิริยะอุตสาหะ เพื่อพระราชทานความสุขสงบ ให้เกิดกำลังใจแก่พสกนิกรของพระองค์ทั่วประเทศ

ขอให้ทรงพระเจริญพระชนมพรรษาอย่างยืนนาน ทรงพระเกษมสำราญทุกทีพาราตรี ทรงสถิตเสถียรอยู่ด้วยพระบรมราชสวามีและพระราชตระกูลตลอดเจียรกาลเทอญ •



สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี กับประชาธิปไตย



สมเด็จพระบรมราชชนนีกับประชาธิปไตย

นายขวัญแก้ว วัชโรทัย เรียบเรียง

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี เป็นขัตติยนารีพระองค์หนึ่งในบรรดาสตรีไทย ผู้ถึงพร้อมด้วยเสน่ห์านุภาพ อัจฉริยภาพ ทรงเป็นที่รักเทิดทูนเหนือเศียรเกล้าของประชาชนชาวไทยทั้งชาติ ทรงเป็น “สมเด็จพระย่า” ของคนไทยทั้งภายในและภายนอก

สมเด็จพระบรมราชชนนีทรงปฏิบัติพระราชภารกิจมากหลายประการ เพราะทรงดำเนินรอยตามพระยุคลบาทของสมเด็จพระบรมราชชนก พระองค์ทรงมีพระราชธิดาหนึ่งพระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา และพระราชโอรสสองพระองค์ ผู้ทรงดำรงอยู่ในหัวใจของประชาชนเป็นนิรันดร์ ซึ่งในกาลต่อมาพระราชโอรสทั้งสองได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นพระมหากษัตริย์สุดประเสริฐของคนไทย สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีมีพระราชภาระหนักยิ่งเป็นเวลานานปี คือ การที่ทรงอบรมเลี้ยงดูพระราชโอรส ธิดา ให้ทุกพระองค์ทรงมีพระวิญญูญาณแห่งประชาธิปไตย ทรงเลือกประทับในประเทศที่มีความเป็นประชาธิปไตยมากที่สุด เพราะเหมาะแก่การที่พระราชโอรส ธิดาที่จะทรงรับการศึกษา พระองค์เองทรงประพฤติปฏิบัติเป็นแบบอย่างอันดีงาม ทรงศึกษาในมหาวิทยาลัยโคลัมเบีย ในเรื่องวิชาการต่าง ๆ ส่วนเรื่องธรรมะ และปรัชญานั้น ทรงศึกษาด้วยพระองค์เอง และเมื่อพระราชโอรสหรือพระราชธิดาทรงถามปัญหาใด ถ้าทรงทราบคำตอบก็จะทรงอธิบายด้วยพระองค์เอง ปัญหาใดที่ยังไม่ทรงทราบก็จะทรงค้นหาคำตอบจากตำรับตำรา หรือทรงไต่ถามผู้รู้โดยมิทรงถือพระองค์ว่าทรงรอบรู้ไปเสียทุกอย่าง พระราชจริยาวัตรนี้จึงตกทอดมาถึงพระราชโอรสและพระราชธิดา และพระเจ้าหลานเธอทุกพระองค์ จนทรงสะสมความรู้ค้นคว้าจากตำรับตำรา หรือทรงทูลถามผู้รู้ ปัจจุบันนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงจัดพจนานุกรมภาษาไทย อังกฤษ ฝรั่งเศส บาลี และสันสกฤตไปพร้อมกับพระองค์เสมอ ไม่ว่าจะเสด็จฯ ประทับแรมหรือเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเยี่ยมราษฎรเพื่อติดตามโครงการพระราชดำริในจังหวัดใด ๆ

สมเด็จพระบรมราชชนนีทรงศึกษาและทรงปฏิบัติธรรม ทรงพิจารณาใคร่ครวญข้อธรรมที่ทรงศึกษาอย่างละเอียดลุ่มลึกประกอบการปฏิบัติอยู่เสมอ ทรงอาราธนาสมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒนาเถร) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก แห่งวัดบวรนิเวศวิหาร แต่ครั้งยังทรงดำรงสมณศักดิ์ที่พระสาสนโสภณให้ทรงเรียบเรียงหนังสือธรรมอย่างง่าย ๆ

โดยพระราชทานแนวพระราชดำริเกี่ยวกับหัวข้อธรรมว่า ธรรมะข้อใดบ้างที่ประชาชนควรรู้ และเมื่อรู้แล้วก็สามารถนำไปปฏิบัติได้จริงเป็นประโยชน์ในการดำเนินชีวิตอย่างชาวโลกที่ดีด้วย เมื่อสมเด็จพระสังฆราชทรงเรียบเรียงขึ้นแล้ว สมเด็จพระบรมราชชนนีทรงตรวจพิจารณาเนื้อหาและแนวความอย่างถี่ถ้วนหลายครั้ง เมื่อต้องตามพระราชประสงค์แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จัดพิมพ์ออกเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไปที่เรียกว่า **“ทรงตรวจพิจารณา”** นั้น มิได้หมายความว่าทรงตรวจตราความผิดความถูกของเนื้อหาธรรมะที่เรียบเรียงถวาย แต่หมายถึงทรงพิจารณากระบวนการและความถ้อยคำ สำนวนภาษา ว่าจะยากง่ายเพียงใด เพื่อเหมาะแก่ผู้อ่านที่มีพื้นฐานความรู้ทางพระพุทธศาสนา โดยทรงเอาพระองค์เองเป็นเครื่องวัดความยากง่ายของเรื่อง หากพระองค์ทรงสามารถเข้าใจพระทัยได้อย่างแจ่มชัด คนทั่วไปก็น่าจะสามารถเข้าใจและเข้าถึงธรรมะนั้น ๆ ได้ ทั้งนี้เพราะทรงตระหนักว่าพระองค์มิใช่ทรงรอบรู้เชี่ยวชาญในเรื่องพระพุทธศาสนา แต่ทรงอยู่ในฐานะของผู้กำลังพยายามเรียนรู้ และคนทั่วไปก็ควรเรียนรู้ไว้ปฏิบัติได้ด้วย เพราะฉะนั้นธรรมะที่ทรงพระกรุณาโปรดให้เรียบเรียงขึ้นเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไป จึงทรงเลือกหลักธรรมที่จะปฏิบัติขั้นพื้นฐาน ๆ ก่อน แล้วค่อยเลื่อนขั้นไปสู่หลักธรรมและหลักปฏิบัติที่สูง ๆ ขึ้นตามลำดับ เพื่อจะได้เป็นพลเมืองดีมีศีลธรรม

เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๗ กระทรวงศึกษาธิการยังขยายเขตการศึกษาไปไม่ถึงเขตชายแดนไกล ๆ จึงทรงเป็นห่วงว่าประชาชนที่อยู่ชายแดน ซึ่งบางแห่งพูดคนละภาษากับคนไทยเรา ทำให้ชายแดนเหล่านั้นคิดว่าเขาเป็นชนของชาติอื่น ดังนั้นเพื่อเด็กชายแดนได้รู้ว่าตนนั้นเป็นคนไทยอยู่ในส่วนหนึ่งของประเทศไทย จึงพระราชทานแผนที่ ซึ่งเป็นอุปกรณ์การศึกษาเพื่อครูผู้สอนจะแสดงให้เห็นว่า ดินแดนที่คนเหล่านั้นอยู่เป็นของประเทศไทย เขาเป็นราษฎรไทย ได้ทรงเชิญชวนข้าราชการที่มีฐานะดีทางการเงิน ให้ช่วยกันสร้างโรงเรียนและบ้านพักครูขึ้น เพื่อให้การศึกษาแก่เด็กที่มีภูมิลำเนาอยู่ตามชายแดน ทรงมุ่งที่จะยกฐานะของเยาวชนชายแดนให้รู้ว่าตนเป็นคนไทย รู้หนังสือไทย พระราชทานสัญลักษณ์แห่งชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ คือ ธงชาติไทย พระพุทธรูป พระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานเครื่องวิทยุเพื่อชนเหล่านั้นจะได้ทราบข่าวสาร เหตุการณ์ปัจจุบันของชาติบ้านเมือง เมื่อโปรดให้จัดตั้งโรงเรียนแล้วก็ต้องมีถังน้ำฝน มีบ้านพักครู เมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปตรวจตราบ้านพักครู ทรงเห็นพื้นกระดานแยกเป็นร่องห่างจากกันเมื่อไม้พื้นแห้ง ทรงเกรงว่ายุ้งจะลุดร่อนไม้ขึ้นไปกัดคนบนเรือน จึงโปรดให้ตำรวจชายแดนไปซื้อเสื่อน้ำมันมาปู พระราชทานแก่ครูชายแดน

เมื่อเสด็จฯ ไปทรงเยี่ยมประชาชนชายแดน และชนในถิ่นทุรกันดาร ตำรวจชายแดนซึ่งตามเสด็จจะได้รับพระราชทานข้าวห่อเป็นเนืองนิจ และทรงแนะนำให้เขาพิจารณาดูก่อนว่าจะรับประทานข้าวหมดห่อหรือไม่ ถ้ามากเกินไปก็ให้แบ่งออกไว้ให้ผู้อื่นที่ยังมิได้รับประทาน เมื่อ

รับประทานหมดห่อแล้วต้องขุดหลุมฝังสิ่งที่ทิ้ง ไม่โปรดให้โยนไว้เลอะเทอะ แม้พระองค์เองก็ทรงปฏิบัติเช่นกัน การที่ทรงแนะนำอย่างนี้เป็นเรื่องมิให้มันส์ง่าย ทั้งยังเป็นการสอนมิให้ทำลายสิ่งแวดล้อมไปในเวลาเดียวกัน

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงแนะวิธีสอนโดยทรงยกตัวอย่างว่า ถ้าเราจะนำคนมาจากชายแดนหรือจากเกาะแก่งห่างไกลมานั่งกับเราแล้วบอกว่า **“เราทุกคนเท่ากันนะ”** โดยที่เรายังไม่ได้อบรมศึกษาแก่เขา เขาเหล่านั้นก็คงยึดอัดปฏิบัติตัวไม่ถูกต้อง บางคราวก็ทรงยกตัวอย่างว่า เรายกมือขึ้นดูก็จะเห็นว่านิ้วของเรายาวไม่เท่ากัน และการเรียกชื่อนี้ก็ไม่เหมือนกัน จึงควรพิจารณาดูว่านิ้วแต่ละนิ้วย่อมมีหน้าที่ไม่เหมือนกัน และเราก็ไม่สามารถทำให้นิ้วเท่ากันและทำหน้าที่เท่ากันได้ หรือคนเราถ้าอยู่ร่วมกันตั้งแต่สองคนขึ้นไป คนหนึ่งมักร้อน คนหนึ่งมักหนาว คนร้อนจะเปิดพัดลม ก็จะต้องมีความเกรงใจคนที่เขาหนาว

สมเด็จพระบรมราชชนนีทรงสนับสนุนส่งเสริมกิจการของลูกเสือและลูกเสือชาวบ้าน เพราะการฝึกอบรมและการชุมนุมลูกเสือแต่ละครั้ง เป็นการฝึกให้มีความสามัคคีปรองดองกัน รู้จักการอยู่ร่วมกัน ทำให้คนในชาติเป็นพลเมืองดี รู้จักเห็นอกเห็นใจกันและกัน

ตัวอย่างเหล่านี้คือ การสอนให้มีพื้นฐานของประชาธิปไตย ทรงใช้วิธีอบรมสั่งสอนแบบนี้มาตลอด ทรงเชิญชวนบุคคลที่มีฐานะการเงินดี หรือมีอำนาจวาสนาให้เมตตาต่อผู้ซึ่งมีฐานะต่ำกว่าและขาดแคลน ทรงอบรมผู้ที่มีฐานะต่ำกว่าและขาดแคลนทรัพย์สินให้สนใจในการศึกษาและการเป็นอยู่ การสาธารณสุขเพื่อยกระดับให้สูงขึ้น ให้รู้สิทธิและหน้าที่ของตนต่อเพื่อนร่วมชาติและต่อบ้านเมือง นี่คือวิธีการปูพื้นฐานของประชาธิปไตยให้แก่ประชาชน สมเด็จพระบรมราชชนนี ทรงปฏิบัติพระราชกิจและพระราชภาระกิจน้อยใหญ่ด้วยน้ำพระราชหฤทัยมั่นคง ใส่สะอาด โดยมีได้ทรงอดอ้าแงผู้ใดเลยว่าพระองค์ทรงช่วยชาติบ้านเมืองแผ้วแผ่ประชาธิปไตย ทรงปฏิบัติพระองค์โดยอาศัยข้อธรรมต่าง ๆ ด้วยพระราชวิริยะอุตสาหะ พระขันติ พระเมตตากรุณา พระสติปัญญา เพื่อให้พระราชเจตนานั้น ๆ ดำเนินลุล่วงไปด้วยดี ยิ่งทรงปฏิบัติมากขึ้นเท่าใด พระคุณธรรมต่าง ๆ ยิ่งเพิ่มทวีขึ้นในพระราชหฤทัยของพระองค์มากยิ่งขึ้น จนกลายเป็นพระราชอุปนิสัยงดงามพอพระราชหฤทัยในสิ่งเรียบง่าย ทรงเปี่ยมไปด้วยพระคุณธรรมจนเป็นธรรมชาติ

ทรงสอนผู้ใกล้ชิดและผู้ที่เกี่ยวข้องด้วยวิธีทรงปฏิบัติหรือกระทำให้ดูเป็นแบบอย่าง จึงเป็นการสอนตามธรรมชาติ อันเป็นวิธีสอนที่ถูกต้องที่สุด ผู้ถูกสอนก็รู้สึกว่าได้ตนถูกบังคับให้ต้องเรียนหรือถูกสอน แต่ขณะเดียวกันก็ได้รู้ได้เห็นแบบอย่างดีงามอยู่ตลอดเวลา ดังที่ปัจจุบันเป็นวิธีการศึกษาอย่างครบถ้วน คือได้รู้ได้เห็นได้ทำ ได้ปฏิบัติ และได้รับผลดีจากข้อธรรมที่ได้รับพระราชทานมา ทำให้เกิดความเข้าใจและตั้งใจเรียนรู้เพื่อประโยชน์ในการดำรงชีวิตอัน

เจริญและสุขสงบ เพราะฉะนั้นบุคคลผู้อยู่ใกล้พระยุคลบาทมาแต่เยาว์วัย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระราชโอรส พระราชธิดา จึงทรงเรียนรู้อย่างซึมซาบ ทรงรับถ่ายทอดพระราชนิสิสและ พระราชอัธยาศัยอันทรงคุณธรรม จากสมเด็จพระบรมราชชนนีผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ โดย วิถีธรรมชาติ และทรงดำเนินรอยตามสมเด็จพระบรมราชชนนีทุกประการ จึงทรงเป็นที่รักและ เติบโตของชาวไทยทั้งหลาย

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงดำรงพระชนม์ชีพโดยธรรม ทรงยึด พระธรรมเป็นหลักเมื่อทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ กล่าวอย่างภาษาชาวบ้านก็ว่า อยู่ กับพระธรรมทุกกาลเวลา ทรงแผ่พระคุณธรรมประการสำคัญ มีพรหมวิหารธรรม เป็นต้น ไปสู่ บุคคลผู้ล้อมรอบพระองค์ นับแต่สมเด็จพระราชโอรส พระราชธิดา ไปจนถึงประชาราษฎรทุก แห่งหน ทรงปฏิบัติพระราชภาระแห่งความเป็น “แม่” โดยสมบูรณ์แท้ พลสกนิกรไทยประจักษ์ และสำนึกในพระกรุณาธิคุณเป็นอเนกอนันต์ทุกทิพารাত্রีกาล จึงพร้อมใจกันขานพระราช สมัญญาว่า “สมเด็จพระย่า” นอกจากหัวใจอันแท้จริงของคนไทยทั้งแผ่นดิน ก็เพราะทรงเป็นที่ เคารพเทิดทูนสำนึกในพระกรุณาธิคุณล้นพ้นสุดจะพรรณนา พวกกันตั้งจิตอธิษฐานถวาย พระพรชัยมงคล ขอให้ทรงพระเจริญทุกเวลานาที มีพระชนมายุยืนนาน สถิตเป็น ร่วมเกล้าของเหล่าราษฎรตลอดเจียรกาลเทอญ •

ออกรายการ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๒๑ ตุลาคม ๒๕๓๔

พระราชภาระแห่งความเป็นแม่

นายขวัญแก้ว วัชรโรทัย เรียบเรียง

คำว่า “แม่” เป็นคำที่มีความหมายยิ่งใหญ่สำหรับชีวิตมนุษย์ เพราะแม่นอกจากจะเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตแล้ว แม่ยังเป็นจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้และคุณธรรมจำเป็นสำหรับชีวิตอีกหลายประการ เพราะฉะนั้น แม่จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ให้กำเนิดทั้งร่างกายและจิตใจ (คือความรู้สึกนึกคิดทางจิตใจ) แม้ในทางพระพุทธศาสนาก็ได้แสดงถึงภาระหน้าที่และฐานะของแม่ไว้อย่างสูงส่ง ดังคาถาพระพุทธรูปนิพนธ์ที่ว่า

พระหมาติ มาตาปิตโร	บุพพาจารย์ยาติ วุจฺจเร
อาหุเนยฺยา จ ปุตุตฺตา	ปชาย อนุกมฺปกา.

พระยาอุปกิตศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ) ได้ถอดความเป็นคำประพันธ์ไว้อย่างไพเราะว่า

ปิตมาตุมากด้วย	อุปการ บุตรแล
ควรที่บุตรจักบู	ชิตล้น
ท่านเรียก “บุพพาจารย์”	แห่งบุตร
เพราะฝึกสอนตั้งต้น	แต่ปฐม
อนึ่ง ท่านประกอบด้วย	พรหมวิหาร
ในบุตรประดุจพรหม	ประพฤติไซ้
บัณฑิตจึงขนาน	นามว่า “พรหม” นา
เพราะจิตท่านตั้งได้	ดังพรหม

ปราชญ์ของอินเดียโบราณที่นอกเหนือไปจากพระพุทธศาสนาก็ได้กล่าวแสดงถึงความสำคัญและภาระหน้าที่ของแม่ไว้เป็นอันมาก ดังเช่นในคัมภีร์มหิโตปเทศกล่าวว่า

“บุตรได้รับการสั่งสอนของบิดามารดาอย่ามถึงซึ่งชื่อเสียง ใ้ว่าบุตรพอลดออกจากครรภ์ก็เป็นบัณฑิตหามีได้”

“บิดามารดาผู้ใดมิได้สั่งสอนบุตรของตน บิดานั้นก็เป็นไพร่ มารดาก็เป็นศัตรู (ของบุตรนั้น)..”

คำสอนของพระพุทธศาสนาและโบราณภาษิตที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่าทั้งพ่อและแม่ต่างก็มีความรับผิดชอบต่อความเสื่อมความเจริญ ความโง่ความฉลาด ของลูกพอ ๆ กัน

ซึ่งนับว่าเป็นภาระที่หนักมิใช่น้อยเลย แต่ในกรณีของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี พระราชภาระแห่งความเป็นแม่ของพระองค์จะหนักยิ่งขึ้นเป็นทวีคูณ เพราะต้องทรงรับพระราชภาระอภิบาลพระราชโอรส พระราชธิดาองค์น้อย ๆ มาโดยลำพังพระองค์ถึง ๓ พระองค์ และที่นับว่าเป็นพระราชภาระที่หนักยิ่งกว่าภาระของแม่ใด ๆ ก็เพราะว่าพระราชโอรส พระราชธิดาที่ทรงอภิบาลรับผิดชอบนั้นเป็นพระประมุขของประเทศถึง ๒ พระองค์ เพราะฉะนั้น การอภิบาลรักษา และการถวายการอบรมสั่งสอนจึงมีความยากและมีความสำคัญยิ่งยวด

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงสนพระราชหฤทัยเรื่องอุปกรณ์การศึกษามาตั้งแต่ครั้งประทับที่วังสระปทุม สมัยพระราชโอรสธิดาทั้ง ๓ พระองค์ยังทรงพระเยาว์ ทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาอนุศาสตรจิตรกร จัดทำบล็อกตัวอักษรภาษาไทย ทำแผนที่ JIGSAW บรรจุลงในกล่องที่ฝากล่องมีรูปแบบที่เป็นแบบ ทรงเล่าว่าทางโรงเรียนเพาะช่างได้ประดิษฐ์ JIGSAW มาถวายโดยตัดเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส นอกจากนี้ยังได้โปรดให้ทำ HARD BOARD ด้วย กระดาษแข็ง โรงเรียนเพาะช่างได้จัดทำถวายเรื่อง ปลาบู่ทอง

พระราชดำริในเชิงสร้างสรรค์อีกประการหนึ่ง ที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงพระราชดำริขึ้นตั้งแต่ครั้งที่พระราชโอรสธิดาทุกพระองค์ยังทรงพระเยาว์และทรงอยู่ในวัยเรียน นั่นก็คือการเรียนรู้อะไรเรื่องแผนที่และการใช้แผนที่ กล่าวคือ เมื่อครั้งพระราชโอรสธิดาทั้ง ๓ พระองค์ยังทรงพระเยาว์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้โรงเรียนเพาะช่างสมัยนั้นทำแผนที่ประเทศไทยโดยทำเป็นรูปต่อเลื่อยเป็นชิ้นสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ มีกล่องไม้พร้อมฝาปิดเปิดสำหรับใส่ด้วย เพื่อให้พระราชโอรสธิดาทั้ง ๓ พระองค์ทรงเล่นเป็นเกมส์สนุก คล้ายการต่อรูปต่าง ๆ เป็นการทรงสอนให้รู้จักประเทศไทยและรู้จักการดูการใช้แผนที่ไปพร้อมกัน ในส่วนพระองค์เองนั้นก็ทรงสนพระราชหฤทัยในเรื่องแผนที่และทรงสามารถใช้แผนที่ประกอบการทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจในเวลาเสด็จพระราชดำเนินในหัวเมืองต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี ไม่ว่าจะเป็นเสด็จพระราชดำเนินทางบกหรือทางน้ำ กล่าวได้ว่า สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญในการใช้แผนที่พระองค์หนึ่ง

ทรงห่วงใยเรื่องการศึกษาของเยาวชนชายแดน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตำรวจตระเวนชายแดนจัดสร้างโรงเรียนขึ้นในท้องที่ชายแดนทั่วประเทศ ในการนี้ ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดอุปกรณ์การศึกษาพระราชทาน โดยทรงเน้นเรื่องให้นักเรียนของโรงเรียนชายแดนทุกแห่งทราบว่า ตนเองเป็นคนไทย มีถิ่นฐานอาศัยอยู่ในประเทศไทย ทั้ง ๆ ที่บางแห่งพูดภาษาเขมร ภาษาลาว หรือภาษายาวีของมาเลเซีย ทรงพระกรุณาโปรดให้กองอุปกรณ์การศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ประดิษฐ์ JIGSAW จากแผนที่ที่กรมแผนที่จัดพิมพ์ถวาย นอกจากนี้ ยังมีหนังสือธรรมะต่าง ๆ และสิ่งสำคัญที่ขาดเสียมิได้คือ สัญลักษณ์ที่

สำคัญอันเป็นเครื่องหมายแสดง ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ก็คือ ธงชาติ พร้อมทั้งเสาธง และฐาน พระพุทธรูป ภ.ป.ร. พร้อมทั้งหิ้งพระ พระบรมฉายาลักษณ์

พระราชประวัติได้แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงมีประสบการณ์ชีวิตใดในด้านต่าง ๆ ที่ทรงผ่านมาในพระชนมชีพเหล่านั้นได้มีส่วนอย่างสำคัญต่อพระราชดำริสร้างสรรค์ และเป็นที่มาแห่งพระคุณธรรมสำคัญประจำพระชนมชีพอีกหลายประการ และสิ่งเหล่านี้เองที่ได้มีบทบาทเป็นอย่างมากต่อการที่ทรงอภิบาลและฝึกสอนพระราชโอรสธิดาในเวลาต่อมา ดังจะเห็นได้ว่าพระราชธิดาและพระราชจริยาวัตรหลายประการในสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ได้ส่งผลไปถึงพระราชธิดาและพระราชจริยาวัตรของพระราชโอรสธิดา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ ดังจะได้กล่าวถึงเป็นบางประการในที่นี้ต่อไป

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงสนพระราชหฤทัยภาษาสันสกฤต และเคยทรงศึกษาภาษาลาตินมาก่อน ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๙๐ (ค.ศ. ๑๙๔๗) ทรงเริ่มศึกษาภาษาสันสกฤตที่มหาวิทยาลัยเมืองโลซาน ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ทรงเล่าว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ กลับมายังกรุงเทพฯ เมื่อเสด็จฯ กลับประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ทรงนำหนังสือไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตของสมเด็จพระบรมราชชนกไปฝากที่ประเทศสวิสฯ จึงทรงเริ่มสนพระราชหฤทัยภาษาสันสกฤตตั้งแต่นั้นมา ที่มหาวิทยาลัยโลซานมีนักศึกษาภาษาสันสกฤตเพียง ๑๐ คน ทรงเล่าว่า ภายหลังนักเรียนก็ร่อยหรอลงจนเหลือพระองค์เพียงผู้เดียว เพราะเป็นวิชาที่ศึกษาได้ยากมาก Prof. REGAMEY เป็นผู้ถวายพระอักษรที่โลซานน์ (LAUSANNE) และฟรีบูร์ก (FRIBOURG) สามารถอ่านอักษรไทยและรู้ภาษาจีนด้วย ต่อมา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จึงได้ทรงศึกษาภาษาบาลี ด้วยเหตุนี้จึงทรงค้นคว้าเรื่องข้อพระธรรมต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนาด้วยพระปรีชาสามารถสูงยิ่ง เข้าพระราชหฤทัยได้ลึกซึ้ง ก็เพราะทรงเจริญความรู้ทางภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต ช่วยให้ทรงอ่านและศึกษาพระคัมภีร์ทั้ง ๒ ภาษาได้สะดวก พระราชดำริทางพระพุทธศาสนาจึงแตกฉานยิ่งนัก

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงอยู่ในฐานะที่เรียกได้ว่า เป็นนักกีฬาสมัครเล่นมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ และทรงกีฬาได้หลายอย่าง ที่ทรงโปรดก็เช่น เทนนิส แบดมินตัน ทรงม้า สกี ซึ่งทรงเล่นมาจนถึงพระชนมายุ ๘๐ แม้ปัจจุบันพระชนมายุ ๙๐ แล้วก็ยังทรงกีฬาเปตองอยู่เสมอ ฉะนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่พระราชโอรสธิดาทุกพระองค์ก็ทรงโปรดกีฬา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน ทรงพระปรีชาสามารถในทางการกีฬาหลายประเภท และที่ทรงพระปรีชาสามารถเป็นพิเศษก็คือ กีฬาเรือใบ ดังเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้ว

งานอดิเรกอีกอย่างหนึ่งที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีโปรดมาตั้งแต่ยังทรงเป็นนักเรียนพยาบาลที่โรงพยาบาลศิริราช และทรงปฏิบัติอยู่ต่อมาอีกเป็นเวลานานก็คือ การถ่ายรูปและการถ่ายภาพยนตร์เมื่อมีการตั้ง “สมาคมภาพยนตร์สมัครเล่น” ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๗ มีพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นประธาน และมีสมาชิกประมาณ ๕๐ คน ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีก็ทรงเป็นสมาชิกของสมาคมนี้ด้วยพระองค์หนึ่ง พระราชธิดาอัยยิกาโปรดการถ่ายรูปและถ่ายภาพยนตร์นี้ได้สืบทอดมายังพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์อย่างครบถ้วน ดังที่หลายท่านคงจะเคยได้เห็นพระบรมฉายาลักษณ์เมื่อทรงพระเยาว์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ซึ่งมักจะมีกล้องถ่ายรูปคล้องพระศออยู่เสมอ หรือไม่ก็มักมีกล้องอยู่ในพระหัตถ์เสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสสถานที่ต่าง ๆ พระราชธิดาอัยยิกาดังกล่าวนี้นี้ยังเป็นที่เจนนตาของคนทั่วไปอยู่จวบจนปัจจุบัน ในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินในสถานที่ต่าง ๆ ที่มีใช่เป็นการพระราชพิธี

พระราชธิดาอัยยิกาทรงโปรดการถ่ายรูปและถ่ายภาพยนตร์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน ซึ่งทรงได้แบบอย่างจากงานอดิเรกของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีนั่น มาในปัจจุบัน พระราชธิดาอัยยิกานี้มิใช่เป็นงานอดิเรกเพื่อทรงพระสำราญ แต่ได้กลายเป็นอุปกรณ์อันสำคัญที่เกื้อกูลต่อการทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ เป็นอย่างมาก ภาพถ่ายช่วยบันทึกข้อมูลเพื่อประกอบพระราชดำริในเรื่องต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี และภาพถ่ายต่าง ๆ ที่ได้ทรงพระกรุณาถ่ายบันทึกได้เป็นจำนวนมาก รวมทั้งทรงพระกรุณาโปรดให้มีการจัดเก็บอย่างเป็นระบบนี้ ย่อมจะกลายเป็นสมบัติอันล้ำค่าในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของประเทศชาติต่อไปอีกเป็นเวลานานนับอนันต์และประมาณค่ามิได้

การที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีทรงสนพระราชหฤทัยในเรื่องการอบรมปลูกฝังพระราชโอรสธิดาให้ทรงสนพระราชหฤทัยในเรื่องการเกษตร พระองค์ทรงปลูกต้นไม้ ตกแต่งต้นไม้ ทรงอุทิศพระองค์เองทำตัวอย่างดังเป็นที่ประจักษ์แก่ชาวไทย ทำให้คนไทยสามารถประพฤติปฏิบัติตามแบบอย่างพระองค์ และถวายพระนามว่า “แม่ฟ้าหลวง” หรือ “พระแม่เจ้า” ของไทยทุกคน ไม่ว่าจะเป็นราษฎรชายแดนหรือชาวภูเขา ข้าราชการ ทหาร ตำรวจ ฯลฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงเจริญรอยตามพระยุคลบาทด้วยการทุ่มเทกำลังพระวรกายและกำลังพระราชหฤทัย อุทิศพระองค์เพื่อความเป็นอยู่ดีมีสุขของราษฎรทั่วประเทศ ทรงใช้หลักวิชาการอันทันสมัย และทรงใช้แผนที่ของภูมิประเทศที่เสด็จฯ ประกอบเป็นหลัก จะเห็นว่าเสด็จพระราชดำเนิน ณ ที่ใด จะทรงมีสิ่งของประจำพระองค์ประจำอยู่บริวารของสงฆ์ก็คือ แผนที่ กล้องถ่ายรูป และดินสอ มียางลบด้วย จะทรงใช้ยางลบเสมอเมื่อทรงพบเห็นอะไรก็ทรงใช้วิธีขีดเขียนบนแผนที่เช่นเดียวกับสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

บรมราชชนนี เพื่อจะได้เป็นหลักฐานปรากฏชัดเจน บางครั้งจะทรงพบว่า ณ จุดที่ประทับนั้น เป็นสถานที่บนภูเขา แต่ตามระวางของกรมแผนที่ระบุไว้ว่าเป็นธารน้ำ จึงดูคล้ายกับน้ำไหลขึ้นที่สูง พระราชทานข้อสังเกตนี้แก่กรมแผนที่และกรมแผนที่ก็ได้สำรวจใหม่ จัดการแก้ไขปรับปรุงใหม่ เพราะปรากฏว่าเป็นเรื่องผิดพลาดของเจ้าหน้าที่ของกรมแผนที่เองที่เขียนบกพร่องกลายเป็นน้ำไหลกลับขึ้นที่สูง กรมแผนที่ได้เขียนเป็นเอกสารถวายสดุดีเฉลิมพระเกียรติว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นนักแผนที่ผู้ชำนาญพระองค์หนึ่งด้วย

โดยที่ทรงเห็นประโยชน์ของแผนที่ดังกล่าวมาแล้ว สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี จึงมีพระราชดำริที่จะให้เด็ก ๆ ทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเด็กนักเรียนในจังหวัดชายแดนซึ่งเป็นบ้านเกิดของตนเองได้เรียนรู้ และรู้จักรักและปกป้องประเทศชาติ ฉะนั้น เมื่อราว พ.ศ. ๒๕๐๗ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดให้กระทรวงศึกษาธิการจัดทำแผนที่ประเทศไทยขนาดเล็กลง แบ่งออกเป็นส่วน ๆ เน้นเฉพาะจังหวัดชายแดนต่าง ๆ พร้อมทั้งมีหมุดติดไว้ที่ส่วนนั้น ๆ ให้สามารถดึงออกมาได้ เป็นการสะดวกต่อการเรียนรู้ของเด็กว่าจังหวัดของเขาอยู่ตรงส่วนไหนของประเทศไทย เป็นการเรียนจากแผนที่มากกว่าคำอธิบายอย่างเดียว เพราะเห็นได้ชัดเจนทั้งจะใช้เป็นการเล่นต่อรูปเพื่อสนุกก็ยังได้ และได้ความรู้ไปในตัวด้วย แผนที่ดังกล่าวนี้ ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดทำขึ้นเพื่อพระราชทานแก่โรงเรียนชายแดนต่าง ๆ ที่เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมเยียนอยู่เสมอเป็นประจำปี

สมเด็จพระบรมราชชนนี ทรงเล่าให้ฟังว่า เมื่อเจ้านายยังทรงพระเยาว์ ทรงถามปัญหาหรือเรื่องใด ๆ ถ้าทรงทราบก็จะทรงตอบ ถ้าไม่ทรงทราบ มักจะทรงค้นหาจากพจนานุกรม หรือ Encyclopedia หรือตำรา แล้วจึงทรงตอบ ฉะนั้นจึงทรงสะสมตำรับตำรามากมาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงสนับสนุนเรื่อง “สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน” เวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จฯ แปรพระราชฐานต่างจังหวัด ทรงจัดพจนานุกรมทั้งไทย อังกฤษ ฝรั่งเศส และบาลีสันสกฤต ไปด้วยพระองค์เองทุกครั้ง

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงเข้าพระราชหฤทัยถึงความรู้สึกนึกคิดและความต้องการของประชาชนผู้ยากไร้ และผู้ที่อยู่ในถิ่นทุรกันดารห่างไกลความเจริญทั้งหลาย ว่าพวกเขาเหล่านั้นขาดอะไร ต้องการอะไร และพระองค์ควรจะพระราชทานอะไรแก่พวกเขา เพราะฉะนั้นในการเสด็จพระราชดำเนินแต่ละครั้งเพื่อทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี จึงพอพระราชหฤทัยที่จะเสด็จฯ ไปในถิ่นชายแดนหรือถิ่นทุรกันดารเป็นส่วนใหญ่ดังที่ได้ทรงมีพระราชดำรัสอธิบายพระราชทานแก่ทหารและตำรวจตระเวนชายแดน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ มีความตอนหนึ่งว่า

“การที่ข้าพเจ้าได้ออกเยี่ยมจังหวัดชายแดน ก็เพราะระลึกอยู่เสมอว่าข้าราชการและ

ประชาชนในจังหวัดชายแดนนั้น ย่อมได้รับความสะดวกสบายน้อยกว่าผู้ที่อยู่ในเมืองหลวง ยิ่งในเวลาທີ່ประเทศใกล้เคียงบังเกิดสถานการณ์ไม่สงบเรียบร้อยด้วยแล้วก็จะทำให้ลำบากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะตำรวจภูธรชายแดน ต้องปฏิบัติหน้าที่ห่างไกลความเจริญ ซึ่งไม่เคยชินมาก่อน ย่อมทำให้ได้รับความทุกข์ยาก ตรากตรำมาก...

ด้วยความห่วงใยในความลำบาก ที่ท่านทั้งหลายได้รับดังกล่าวแล้ว และใครจะได้เห็น สภาพความเป็นอยู่ที่แท้จริง เพื่อที่จะได้ช่วยเหลือ ข้าพเจ้าจึงได้เยี่ยมตามที่ต่าง ๆ ขอให้ท่านทั้งหลายได้ทราบด้วยกันว่า ข้าพเจ้าระลึกถึงการปฏิบัติหน้าที่อันยากลำบากของท่านอยู่เสมอ และยินดีให้ความช่วยเหลือแก่ท่านทั้งหลายด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อประโยชน์ต่อประเทศชาติของเรา..."

ด้วยพระราชดำริดังกล่าว จึงเสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยมทหารและตำรวจตระเวนชายแดนเป็นประจำทุกปี เพื่อพระราชทานขวัญและกำลังใจแก่พวกเขาเหล่านั้น และพระราชทานพระราชูปถัมภ์ในกิจการที่พวกเขาเริ่มการงานขึ้น เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ดังเช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนชายแดนที่ตำรวจตระเวนชายแดนเริ่มสร้างขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๘ มาไว้ในพระราชูปถัมภ์ พร้อมทั้งพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ และเงินทุนที่มีผู้โดยเสด็จพระราชกุศลสร้างโรงเรียนเพิ่มขึ้นอีกหลายแห่ง โรงเรียนที่สร้างด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์นั้นทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานชื่อว่า **“โรงเรียนสังวาลย์วิทย์”** เรียงลำดับไปตามจำนวนหมายเลข ส่วนโรงเรียนที่สร้างด้วยเงินทุนที่มีผู้บริจาค โดยเสด็จพระราชกุศล ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งชื่อของผู้บริจาค การทรงปฏิบัติดังนี้ เป็นเหตุให้กิจการโรงเรียนชายแดนของตำรวจตระเวนชายแดนดำเนินไปอย่างมั่นคงเป็นปึกแผ่น นอกจากจะพระราชทานโรงเรียนสำหรับเป็นที่อาศัยเรียนแล้ว ยังพระราชทานอุปกรณ์การเรียนที่จำเป็นต่าง ๆ อีกเป็นอันมาก และที่สำคัญก็คือ ได้พระราชทานแนวพระราชดำริในอันที่จะปลูกฝังความเป็นไทยและความจงรักภักดีต่อสถาบันสำคัญของชาติ คือ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ อันจะยังผลให้เกิดเป็นความสมัครสมานสามัคคีของคนในชาติ ให้แก่เยาวชนของชาติเสียตั้งแต่เยาว์วัย มีพระราชดำริจัดสร้างสัญลักษณ์ของสถาบันสำคัญทั้งสามของชาติดังกล่าวแล้ว ออกมาให้เป็นรูปธรรมที่เด็ก ๆ สามารถมองเห็นและเข้าใจทั้งจดจำได้ง่าย นั่นก็คือ โรงเรียนชายแดนที่ทรงพระกรุณาพระราชทานพระพุทธรูป ภาร. พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และธงชาติ ประจำไว้ทุกโรงเรียน ๆ ละหนึ่งชุด ธงชาติเป็นเครื่องเตือนตาเตือนใจให้เด็กได้คุ้นเคยและจดจำสิ่งอันเป็นสัญลักษณ์ของประเทศชาติ พระพุทธรูปเป็นเครื่องเตือนตาเตือนใจให้เด็กได้คุ้นเคยและจดจำสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนา สอนให้สำนึกระลึกอยู่เสมอว่า ศาสนาประจำชาติของตน คือพระพุทธศาสนา ที่มีสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นพระบรมศาสดา พระบรมฉายาลักษณ์ย่อมเตือนตาเตือนใจเด็กให้จดจำรำลึกถึงองค์พระประมุขของชาติ แม้ว่าพวกเขาจะอยู่ห่างไกลไม่มีใครมี

โอกาสได้เฝ้าชมพระบารมีอย่างใกล้ชิด แต่พวกเขาก็สามารถรู้จักและจดจำพระองค์ได้จากพระบรมฉายาลักษณ์ที่อัญเชิญมาไว้ในโรงเรียน เป็นการเสริมสร้างความจงรักภักดีต่อองค์พระประมุขของชาติ การปลูกฝังให้เด็ก ๆ มีจิตใจจดจำสิ่งดีงามไว้ตั้งแต่เยาว์วัย ย่อมทำได้ง่ายกว่าและมีผลลึกซึ้งที่ยั่งยืนกว่าที่จะกระทำเมื่อเด็กเติบโตแล้ว ฉะนั้น พระราชดำริในเรื่องนี้จึงเป็นพระราชโบายที่แยบยล และปรากฏว่าได้เป็นแบบอย่างให้โรงเรียนและสถานที่ราชการต่าง ๆ ปฏิบัติตามทั่วไปดังที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบัน พระราชดำริในเรื่องนี้จึงเป็นแบบอย่างอีกประการหนึ่งที่แสดงพระปรีชาสามารถในสมเด็จพระศรีนครินทราบา ทั้งเห็นได้ว่าที่ทรงทำสิ่งยากให้กลายเป็นสิ่งง่าย ทำสิ่งที่มีลักษณะเป็นอุดมคติหรือเป็นนามธรรมให้ปรากฏออกมาเป็นรูปธรรม ซึ่งบุคคลหลายคนอาจจะพูดว่าเป็นเรื่องง่าย ๆ ธรรมดา ๆ โดยมีได้คิดให้ลึกซึ้งว่าความยากนั้นอยู่ตรงที่การทำให้นามธรรมที่เข้าใจยากปรากฏออกมาเป็นรูปธรรมที่มองเห็นได้ จับต้องได้ ทั้งคุ้นตาคุ้นใจจนจดจำได้ไม่ลืม

พระราชกรณียกิจของสมเด็จพระศรีนครินทราบา นั้น อาจจะมีบางคนหรือหลาย ๆ คนมองไปว่าก็เป็นเรื่องพื้น ๆ ธรรมดา ๆ ซึ่งอันที่เป็นจริงก็เป็นเช่นนั้น และความพื้น ๆ หรือความเป็นธรรมดา ๆ ดังกล่าวนี้อาจเป็นลักษณะพิเศษประการหนึ่งในการดำรงพระชนมชีพของพระองค์ และถ้ามองกันให้ลึกซึ้งแล้ว ก็จะประจักษ์ว่า การดำรงพระชนมชีพอย่างเรียบง่ายนี้ ได้ก่อให้เกิดผลดีแก่ประเทศชาติและประชาชนอย่างล้นพ้น คำอธิบายเรื่องนี้ด้วยวิธีเปรียบเทียบ จะทำให้เข้าใจง่ายขึ้นคือ การล้อมรั้วบ้านไม่ว่าจะเป็นบ้านเล็กหรือบ้านใหญ่ย่อมเป็นสิ่งที่ทำได้ไม่ยากทั้งมองเห็นได้ถนัดตา เพราะมีบริเวณจำกัด แต่การล้อมรั้วป่าทั้งป่านั้น ย่อมทำได้ยากเย็นเพียงไร ทั้งไม่มีใครมีคนเดียวคิดเห็นว่าจะทำได้แคไหน เพียงใด แต่ข้ออุปมาด้วยการล้อมรั้วป่าทั้งป่านี้แหละคือ พระราชกรณียกิจที่สมเด็จพระศรีนครินทราบา ทรงปฏิบัติมาตั้งแต่เริ่มแรกจนปัจจุบัน โดยที่มิได้สนพระราชหฤทัยว่าใครจะมองเห็นหรือไม่ เพราะฉะนั้นพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ที่ทรงปฏิบัตินั้นต้องทรงใช้พระวิริยะอุตสาหะอย่างเยียมยอดเกินกว่าที่ใครจะคาดคิด และน้อยคนที่จะทำได้

และด้วยพระราชหฤทัยเปี่ยมด้วยพระเมตตา ทรงอุทิศพระองค์เพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่เพื่อนมนุษย์ร่วมชาติ ภาพที่คนทั้งปวงคุ้นตาจนดูเป็นเหตุการณ์ธรรมดาก็คือภาพสมเด็จพระศรีนครินทราบา เสด็จพระราชดำเนินขึ้นเขาลงห้วยไปในพื้นที่ชายแดนทุรกันดารต่าง ๆ มิได้ขาดทั่วทุกภาคของประเทศเพื่อบรรเทาทุกข์ตำราวจ ทหาร และราษฎรตามชายแดน มีใครเคยคิดบ้างหรือไม่ว่า ขณะนี้พระชนมายุย่าง ๙๐ พรรษาแล้ว แต่ก็ยังคงทรงพระราชอุตสาหะปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ เหมือนที่เคยทรงมาเมื่อกว่า ๔๐ ปีแล้วอย่างสม่ำเสมอ

และก็ภาพการปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ของสมเด็จพระศรีนครินทราบา ดังกล่าว

มาแล้วนั่นเอง เตือนใจเราทั้งหลายให้นึกถึงภาพอีกภาพหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะการคล้ายคลึงกัน ยิ่งนัก ก็คือ ภาพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมเยียนพสกนิกรในหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งพระราชอาณาจักร และภาพที่เสด็จพระราชดำเนินบุกป่าฝ่าดง ฝ่าแสงแดดและสายฝน เพื่อทรงสำรวจพื้นที่ประกอบแนวทางพระราชดำริบ้าง เพื่อทรงตรวจเยี่ยมความก้าวหน้าของโครงการในพระราชดำริต่าง ๆ บ้าง ทั้งสองภาพเป็นที่คุ้นตาคุ้นใจนานคู่เคียงกันมาโดยตลอด ที่เตือนประชาชนชาวไทยให้รำลึกถึงทุกทิวาราตรี

พระราชกรณียกิจที่เป็นงานอดิเรกซึ่งสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีทำอีกอย่างหนึ่งก็คือ การตัดดอกไม้แห้ง ทำเป็นบัตรอวยพรหรือติดบนสิ่งของต่าง ๆ (ดังที่สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ทรงเล่าไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง “เวลาเป็นของมีค่า”) วิธีการที่ทรงใช้ดอกไม้ป่ามาทำเป็นดอกไม้แห้ง ก็ทรงท่าง่าย ๆ คือทรงใช้วัสดุที่หาง่าย วัสดุที่ใช้แล้วหรือเลิกใช้ เช่น กระดาษหนังสือพิมพ์ กระดาษห่อของ วัสดุแข็งที่มีอยู่ เป็นต้น มาเป็นอุปกรณ์ในการทำ เป็นวิธีการเรียบง่ายก็จริง แต่มีความหมายอย่างลึกซึ้ง เพราะความเรียบง่ายเหล่านี้ เป็นสิ่งแสดงถึง “ความรู้จักใช้” สิ่งที่มีอยู่ให้เป็นประโยชน์ และความรู้จักใช้สิ่งที่ดูเหมือนจะไม่มีประโยชน์ให้เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ขึ้นมา เช่น ทรงเลือกเก็บดอกไม้ป่าที่ขึ้นอยู่ระเกะระกะทั่วไปตามพื้นดิน หรือตามภูเขา และทรงใช้กระดาษ หนังสือพิมพ์เก่าซึ่งคนทั่วไปมักจะโยนทิ้งหรือเผาไฟ มาเป็นอุปกรณ์ เป็นต้นนั้น ย่อมเป็นพระราชกรณียกิจที่แสดงถึงพระคุณธรรม ซึ่งเจริญอยู่ในพระราชหฤทัยและในพระราชนิสัยได้ดียิ่ง พระราชอัธยาศัยที่มีต่อความเรียบง่ายดังกล่าวนี้นี้ไม่เพียงแต่จะปรากฏออกมาทางพระราชกรณียกิจหรือผลงานของพระองค์เท่านั้น บางครั้งก็ยังพระราชทานสอนแก่ผู้ใกล้ชิดบางคนด้วย ดังเช่นท่านผู้หนึ่งได้เล่าว่า ทรงอธิบายว่า “คนเรานี้มันอยู่ที่ความพอใจ ถ้าเรามีจักรยานก็ควรจะนึกว่ายังดีกว่าเดิน เพราะว่าถึงเร็วกว่า มีรถยนต์คันเล็กก็ยิ่งดีกว่าจักรยาน เพราะไปได้เร็วกว่า...” ทั้งนี้หมายความว่า ความพอใจในสิ่งที่เรามีอยู่หรือในสิ่งที่เราทำอยู่ ทำให้คนเรามีความสุขและทำให้สามารถกระทำการต่าง ๆ ได้อย่างมีความสุขด้วย ถ้าขาดความรู้สึกดังกล่าวนี้นี้เสียแล้วเราอาจจะหาความสุขความพอใจต่าง ๆ ไม่ได้ จนอาจจะทำอะไรไม่ได้เลย เพราะยังคงรู้สึกว่ายังมีไม่พอ ยังไม่พร้อมจะทำอยู่เสมอ เลยไม่ต้องทำอะไรกัน

พระราชดำริในเรื่อง ความรู้จักใช้ ความรู้จักพอใจ ความประหยัด และการที่ไม่ทรงอยู่นิ่งเฉย ก็คือความขยันหมั่นเพียร ที่แสดงออกทางการทรงงานหรือทางพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเรื่องส่วนพระองค์และเป็นเรื่องของส่วนรวม ก็ล้วนเป็นคุณธรรมที่พระพุทธศาสนาสั่งสอนไว้ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น การทรงงานใด ๆ หรือทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจใด ๆ ทั้งส่วนพระองค์และส่วนรวมดังกล่าวมานั้น จึงเป็นไปด้วยพระราชหฤทัยซึ่งเจริญพระคุณธรรมและยังทรงพระกรุณาสั่งสอนคุณธรรมต่าง ๆ เหล่านั้นแก่ผู้ใกล้ชิดหรือผู้ที่เกี่ยวข้องด้วย

ที่กล่าวว่าเป็นการทรงเจริญพระคุณธรรมในพระองค์ก็เพราะว่า การทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ นั้นต้องทรงอาศัยข้อธรรมต่าง ๆ มีพระวิริยะอุตสาหะ พระขันติ พระเมตตา กรุณา พระสติปัญญา เป็นต้น เพื่อให้พระราชกรณียกิจนั้น ๆ ดำเนินลุล่วงไปด้วยดี ยิ่งทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ มากขึ้นเท่าใด พระคุณธรรมต่าง ๆ ยิ่งเพิ่มทวีขึ้นในพระองค์ยิ่งขึ้นเท่านั้น จนกลายเป็นพระราชนิสัยดังงาม พอพระราชหฤทัยในสิ่งเรียบง่าย มีพระราชหฤทัยเปี่ยมไปด้วยพระคุณธรรมเป็นธรรมชาติโดยแท้

ทรงสอนผู้ใกล้ชิดและผู้ที่เกี่ยวข้องด้วยทรงปฏิบัติหรือกระทำให้ดูเป็นแบบอย่าง จึงเป็นการสอนตามธรรมชาติอันเป็นวิธีถูกต้องที่สุดอย่างยิ่ง ผู้ถูกสอนก็จะไม่รู้สึกรู้ว่าตนถูกบังคับ ให้เรียนหรือถูกสอน แต่ขณะเดียวกันก็ได้รู้ได้เห็นแบบอย่างดีงามอยู่ตลอดเวลา ดังที่ปัจจุบันใช้วิธีการศึกษาครบวงจร คือได้รู้ได้เห็นวิธีทำวิธีปฏิบัติ และได้เห็นผลของการทำตามวิธีนั้น ๆ ไปด้วย จึงทำให้เกิดความเข้าใจและตั้งใจเรียนรู้เรื่องนั้นได้ดีว่าคืออะไร ทำอย่างไร และได้ผลอันใด เพราะฉะนั้น บุคคลที่อยู่ใกล้พระยุคลบาทมาแต่เยาว์วัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระราชโอรสธิดา จึงได้ทรงเรียนรู้และซึมซาบ ทรงรับพระราชอัธยาศัย พระราชนิสัยอันทรงคุณธรรม เข้าสู่พระราชหฤทัยและพระหทัยโดยธรรมชาติ และทรงดำเนินรอยตามสมเด็จพระบรมราชชนนีทุกประการ

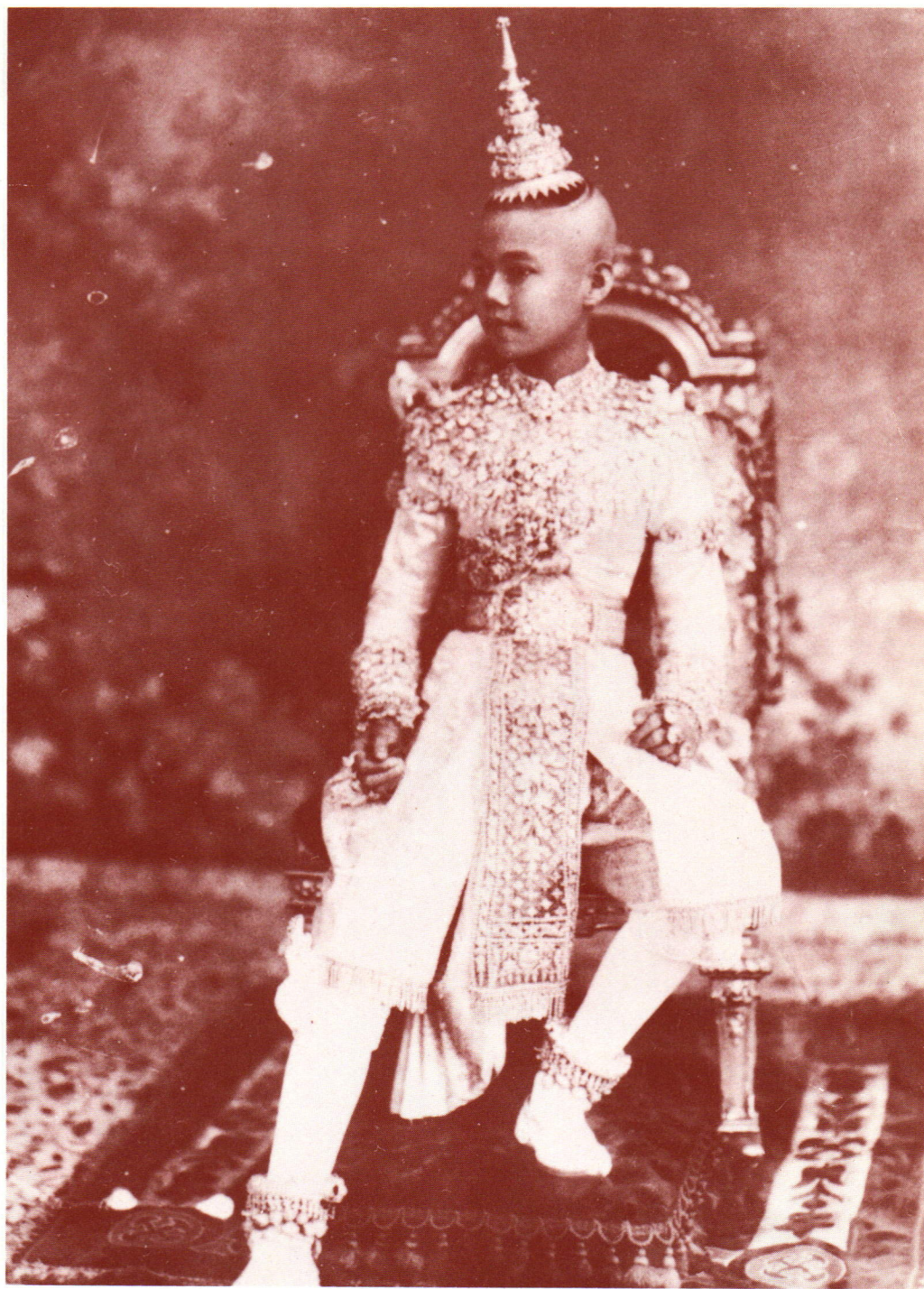
เพราะฉะนั้น จึงกล่าวสรุปได้ว่า สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงดำรงพระชนมชีพอยู่โดยธรรม ทรงเจริญพระธรรมด้วยการทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ กล่าวอย่างภาษาชาวบ้านก็ว่า ปฏิบัติธรรมด้วยการทำงาน และก็ด้วยวิธีนี้เองได้ทรงแผ่พระคุณธรรมประการสำคัญ มีพรหมวิหารธรรมเป็นต้น ไปสู่บุคคลรอบพระองค์นับแต่สมเด็จพระราชโอรสธิดาไปจนถึงประชากรราษฎรทั่วไป เป็นการทรงปฏิบัติพระราชภาระแห่งความเป็น “แม่” โดยสมบูรณ์ พลิกนิกรไทยประจักษ์และสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นอเนกประการ ดังกล่าวแล้ว จึงพร้อมใจกันถวายพระราชสมัญญาสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ว่า “สมเด็จพระย่า” ของคนไทยทั้งแผ่นดิน ก็เพราะทรงเป็นที่เคารพ เกิดทุนของปวงชนชาวไทย ถ้วนหน้า

ทรงศึกษาค้นคว้าในวิชาการต่าง ๆ อย่างละเอียดลึกซึ้ง โดยเฉพาะศาสนา ปรัชญา จนสามารถทรงแนะนำหรือทรงนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่สังคมและเหมาะสมกับสถานการณ์ปัจจุบันได้เป็นอย่างดี จากพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีทรงปฏิบัติพระองค์และทรงสั่งสอนอบรมพระราชโอรสธิดา ตลอดจนข้าราชการบริพาร ทรงเน้นความพอดีและความเป็นคนดี มีเมตตา กรุณาต่อผู้อื่นที่ดีต่อกว่าและที่กำลังต้องการรับความช่วยเหลือให้ปฏิบัติโดยไม่เบียดเบียนผู้ใดแม้แต่ตนเอง

ด้วยพระบุญญาบารมีในพระองค์ผู้ทรงเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนีผู้ประเสริฐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ซึ่งเป็นพระราชโอรสและพระราชธิดา ได้ทรงดำเนินรอยตามพระยุคลบาท ได้ทรงบำเพ็ญประโยชน์ในการบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ราษฎร พระราชทานคำสั่งสอนแนะนำเป็นวิทยาทานแก่ราษฎรทั่วทั้งประเทศให้ได้ใช้ในการประกอบอาชีพ ทั้ง ๒ พระองค์ มีสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐสุดเป็นหลักชัยแห่งพระองค์ท่าน ประชาชนชาวไทยต่างถวายพระพรชัยแด่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีอยู่ทุกทิวาราตรี ให้ทรงพระเจริญมีพระชนมายุยืนนาน •



สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์
กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร



สมเด็จพระปิตุจณาเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์
กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร

สมเด็จพระราชปิตุจจา เจ้าฟ้าหญิงวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร

นายขวัญแก้ว วัชรโรทัย เรียบเรียง

เมืองไทยในสมัยโบราณนิยมกันว่า เด็กผู้หญิงคนใดได้มีโอกาสเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังหรือวังพระบรมวงศ์ เท่ากับได้เข้าเรียนในมหาวิทยาลัย ดังที่เรามักจะได้ยินได้ฟังมาแล้วจากท่านผู้ใหญ่ หลายท่านซึ่งเคยรับใช้เจ้านายฝ่ายในได้เขียนเล่าไว้ ถึงประสบการณ์ที่แต่ละท่านมีแตกต่างกันไป เพราะเจ้านายแต่ละพระองค์ตลอดจนราชบริพารของท่าน ย่อมทรงชำนาญในความรู้แต่ละด้านไม่เหมือนกันหรือซ้ำแบบกัน บทความวันนี้จึงขออัญเชิญพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระราชปิตุจจา เจ้าฟ้าหญิงวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ซึ่งเป็นพระราชปิตุจจา (ป้า) ในรัชกาลที่ ๘ และ ๙ มาบรรยายเฉลิมพระเกียรติตามเวลาอันสมควร โดยเน้นเฉพาะด้านที่ทรงสนพระทัยในการศึกษา และขอขานคำนำหน้าพระนามว่า ทูลกระหม่อม ในฐานะที่มารดาของผู้เขียนบทความเฉลิมพระเกียรติเคยรับใช้สนองพระคุณพระองค์มาตลอดพระชนม์ชีพ

ทูลกระหม่อมทรงสร้างทั้งคนให้เป็นคนดีมีคุณค่า ทั้งถาวรวัตถุที่มีสาธารณประโยชน์ ทรงเตรียมการ เริ่มทำการอย่างต่อเนื่องจนปรากฏผลงานชัดเจนเห็นกันอยู่ทุกวันนี้ ทรงดูแลกิจการของโรงเรียนราชินีล่างตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๔๖๓ เสด็จไปพระราชทานรางวัลและประกาศนียบัตรแก่นักเรียนทุกปี เมื่อโรงเรียนจัดงานรื่นเริงประจำปีก็จะเสด็จไปร่วมงาน และพระราชทานรางวัลแก่ผู้แสดงหรือผู้ที่ชนะการประกวด พระราชทานกำลังใจแก่ครูและนักเรียน โปรดให้แพทย์ตรวจสุขภาพอนามัย และทรงห่วงใยในความเป็นอยู่ของนักเรียน เมื่อสิ่งใดบกพร่องก็จะทรงแนะนำแก้ไข ทางด้านหลักสูตรการศึกษานั้น โปรดให้นักเรียนชั้นประถมเรียนนาฏศิลป์ไทยเป็นโรงเรียนแห่งแรกในประเทศไทย เมื่อเรียนสูงขึ้นได้โปรดให้มีครูชาวต่างประเทศมาสอนภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศส เพื่อให้นักเรียนมีความชำนาญในการฝึกหัดออกเสียงและสามารถสนทนาโต้ตอบเป็นภาษาต่างประเทศได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชั้นประโยคมัธยมบริบูรณ์คือ มัธยม ๗ และมัธยม ๘ ในเรื่องวิชาพลศึกษา โปรดให้มีครูพละผู้หญิงสอน เพราะโรงเรียนราชินีเป็นโรงเรียนผู้หญิงและเป็นโรงเรียนประจำด้วย

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๗๒ ทูลกระหม่อมได้ทรงสร้างโรงเรียนราชินีบนขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี (สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระราชชนนีพันปีหลวงในรัชกาลที่ ๖) ทรงพระกรุณาเอาพระทัยใส่กิจการของโรงเรียนทั้งทางด้าน

การเงินและอุปกรณ์ต่าง ๆ มีของใช้สอย ฯลฯ และได้พระราชทานที่ดินถนนเพชรบุรี เพื่อสร้างโรงเรียนเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์ ต่อมากระทรวงศึกษาธิการได้เลื่อนระดับเป็นวิทยาลัยครูเพชรบุรี และมีสาขาอีกวิทยาลัยหนึ่งที่ประจวบคีรีขันธ์พระอินทราชา จังหวัดปทุมธานี ผลของการศึกษาอบรมในวัง ซึ่งเปรียบเสมือนเป็นวิทยาลัยประเภทอยู่ประจำนั้น ทำให้ได้สตรีสมัยก่อนมีคุณภาพ รู้จักอยู่ร่วมกับผู้อื่นเป็นหมู่เป็นคณะ รู้จักผ่อนหนักผ่อนเบา มีเหตุมีผล มีเมตตา กรุณาต่อกัน มีความสามัคคี มัธยัสถ์ ประหยัด รู้จักการซ่อมแซมของใช้ของตนเอง เช่น ปะชุน เสื้อผ้า ฝีมือเย็บปักถักร้อย ชำนาญการครัว ทั้งควาหวาน ตลอดจนปลูกสลักผลไม้ สิ่งที่สำคัญที่สุดคือเกิดวินัยในตนเอง ดังที่หม่อมเจ้าอัปภัศราภา เทวกุล ทรงบันทึกเกี่ยวกับเรื่องการอบรมในวังไว้ว่า “การที่ผู้ใหญ่สมัยโบราณเข้มงวด กวดขัน คุร้าย สมัยยังเป็นเด็ก ๆ คิดเช่นนั้นเมื่อมีอายุมากขึ้น เห็นโลกมากขึ้น ทำให้เข้าใจว่าทำไมผู้ใหญ่สมัยนั้นจึงทำเช่นนั้น ก็เพราะต้องการจะหัดเด็กให้เกรงกลัวผู้ใหญ่ทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือวินัยนั่นเอง เด็กสมัยโบราณจึงเกรงกลัวและเคารพผู้ใหญ่มากกว่าสมัยนี้มากนัก”

การที่ได้มีโอกาสเข้าไปอยู่ในวังนั้น เด็กหญิงผู้ถวายตัวได้ขึ้นเฝ้าปรนนิบัติรับใช้เจ้านาย ได้เรียนหนังสือ ได้รับการอบรมศิลปวิทยาต่าง ๆ สิ่งหนึ่งซึ่งในขณะนั้นยังไม่มีก็คือวิทยุกระจายเสียง โทรทัศน์ ก็จริง แต่เด็กก็ได้มีโอกาสตามเสด็จเจ้านายของตนไปได้พบได้ยิน ได้ฟัง ได้เห็น ได้สัมผัส ด้วยตนเอง อันเป็นพหุสูตร และประสบการณ์อย่างยิ่ง ดีกว่าฟังหรือดูจากวิทยุและโทรทัศน์อย่างปัจจุบันนี้ เมื่อได้ตามเสด็จไปในงานพระราชพิธี หรือเสด็จต่างจังหวัด ฯลฯ ทำให้มีความรู้รอบตัวและมีโอกาสรู้จักคนเพิ่มขึ้น ทั้งยังมีวิสารทะ คือกล้าในการปฏิบัติตนงดงามดีต่อหน้าผู้ใหญ่ผู้น้อยในที่ประชุมชน ไม่ประหม่า ไม่ขลาดกลัวหรือตื่นเต้นจนกิริยามารยาทไม่ถูกต้องตามกาลเทศะ ทำอะไรผิดพลาด ฉะนั้นบรรดาผู้ที่ได้กราบทูลลาออกมา มีครอบครัว หรือเมื่อทูลกระหม่อมสมเด็จพระราชปิตุจฉา พระองค์นั้นสิ้นพระชนม์แล้วก็ตาม ข้าหลวงทุกคนจึงสามารถดำรงชีวิตเป็นปกติสุขตามสมควรแก่อัตภาพและเหมาะสม ขอยกตัวอย่างข้าหลวงที่ทรงอบรมสรรค์สร้างให้เป็นทรัพยากรบุคคลในด้านการศึกษาลักษณะท่าน คือ คุณครูระวี บุญยรัตพันธุ์ คุณหญิงไสววงศ์ ทองเจือ ท่านผู้หญิงพูนทรัพย์ นพวงศ์ ณ อยุธยา เป็นต้น

วิธีการอบรมเด็กหญิงที่มีผู้นำไปถวายตัว

ทูลกระหม่อมจะทรงพิจารณาและทรงมอบหมายให้คนข้าหลวงผู้ใหญ่ที่โปรดเห็นสมควรเป็นผู้ปกครองตามความเหมาะสมของเด็กแต่ละคน และเพื่อให้ท่านผู้ฟังได้เข้าใจถึงวิธีการที่เจ้านายทรงอบรมเด็กเหล่านั้น จึงขอยกตัวอย่างเชิญพระนิพนธ์ของหม่อมเจ้าอัปภัศราภา เทวกุล ทรงบันทึกประทานท่านผู้หญิงพัว อนุรักษ์ราชมณเฑียร เรื่อง “เล่าเรื่องคุณพัว” เมื่อ

พ.ศ. ๒๕๑๓ ขอเชิญมาโดยสรุปว่า สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงมอบหม่อมเจ้า อภิภัศราภา แก่ท่านอาจารย์น้อย (ม.จ.จันทรนิภา เทวกุล) เป็นผู้ดูแล เมื่อ ม.จ.จันทรนิภา ทรงย้ายไปประจำอยู่ที่โรงเรียนราชินี ก็ทรงมอบให้ ม.จ.นาราวดี เทวกุล ดูแลต่อ ส่วน ท่านผู้หญิงพั้ว อนุรักษราชมณฑลเตียร เมื่อเด็ก ๆ นั้นคุณจอมเพิ่ม สุจริตกุล ผู้เป็นอาพาไปถวาย ตัวต่อทูลกระหม่อมมวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ที่สวนสีกาดู ในพระราชวังดุสิต ได้ทรงมอบให้นางสาวทรัพย์ สุจริตกุล ผู้มีศักดิ์เป็นพี่ เป็นผู้ฝึกหัดอบรม เมื่อโตขึ้นจึงได้ย้าย สังกัดไปอยู่ในความปกครองดูแลของ ม.จ.นาราวดี เทวกุล และ ม.จ.จันทรนิภา เทวกุล ครั้น เรียนจบหลักสูตรได้ประกาศนียบัตรจากโรงเรียนราชินีแล้ว จึงโปรดให้เข้าเป็นนักเรียน พยาบาลในโรงพยาบาลศิริราช เพราะทรงสังเกตว่าท่านผู้หญิงพั้ว อนุรักษราชมณฑลเตียร มีนิสัยรักเด็ก รักสัตว์ทุกชนิด ประจวบกับเวลานั้นคนยังไม่นิยมเป็นนางพยาบาล เพราะเห็นว่าเป็นอาชีพต่ำ เมื่อจบพยาบาลที่ศิริราชแล้วโปรดส่งไปเรียนที่ประเทศอังกฤษ ขณะที่กำลัง ศึกษาวิชาพยาบาลที่ประเทศอังกฤษ ทูลกระหม่อมทรงมีลายพระหัตถ์พระราชทาน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๖๘ ว่า “วิธีที่ส่งไปเรียนแล้วกลับมาทำที่เดียวนั้นได้ผลเฉพาะบุคคล เดียวนี้เขากำลัง เปลี่ยนเป็นต้องการคนสอน เพื่อจะไม่ต้องส่งคนไปเรียนต่างประเทศให้เสียเงินเพียงขึ้น กระโดดได้เท่านั้น

เมื่อเราเป็นคนเคราะห์ดีมาได้โอกาสเรียนควรจะเรียนให้สอนคนได้ จะได้มาถึงก็มี งานทำได้เงินเดือนทีเดียวโดยไม่ต้องวิ่งหางาน ทั้งจะได้ชื่อเสียงและความนับถือเสียก่อนหา ส่วนตัวก็จะง่ายเข้าด้วย จะชื่อว่าช่วยชาติและเพื่อนมนุษย์ พร้อมด้วยประการทั้งปวงตามที่ได้ กล่าวมาข้างต้นแล้ว และได้มีความรู้สึกว่า กับคนในเมืองไทยที่ไม่มีความรู้หรือรู้เอาเองนั้น มันยากเพียงใด ฉันเองโดนเข้ามาแล้ว เพราะฉะนั้นเป็นอันว่า ฉันเห็นว่าควรจะทำตามที่ แนะนำให้หันไปก่อน จนได้ชื่อเสียงดีแล้วจึงค่อยหาความสุข ในเวลานี้ในพวกลูกพ่อ แกเป็นคนหนึ่งที่รับคำชมเชยมากกว่า คิดถูก ฉลาดดี เพราะเมื่อได้ตั้งใจว่าจะทำให้ศิริราช ก็ควรจะ ทำให้สำเร็จตามความตั้งใจของคุณเสียก่อน แล้วเมื่อภายหลังจึงเปลี่ยนตามสบาย และยังจะมีชื่อเสียงอยู่ในตำนานชาติว่า ได้เป็นผู้ช่วยตั้งการโรงเรียนพยาบาลให้แก่ศิริราช ฉันอยากให้แกมีชื่อเสียง ให้ได้ชื่อว่าได้ทำการการให้แผ่นดิน ไม่ใช่พอเลี้ยงตัวเองได้ ขอให้คิดในใจว่า จะกลับสอนคนให้รู้จักรักษาตัวและการพยาบาล อย่างพระพุทธเจ้าท่านสั่งสอนให้คนไป พระนิพพานพ้นบาปกรรมต่าง ๆ ก่อนนี้ที่ความสะดอกสบายต้องอดสำหรับพยายามให้จงได้ เวลานี้ฉันกำลังเตรียมคนไปทำงานศิริราชหลายคน จะทำงานกับพวกฝรั่งร็อกกี้ เฟลเลอร์”

ท่านผู้หญิงพั้ว อนุรักษราชมณฑลเตียร ได้รับการฝึกฝนอบรมจากในวังตลอดมา และได้ ประสบความสำเร็จในชีวิต รับราชการสนองพระเดชพระคุณทูลกระหม่อมและเจ้านาย หลายพระองค์ โดยเฉพาะสมเด็จพระบรมราชชนนี พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ และสมเด็จพระ

พระบรมราชินีนาถ ทั้งในด้านการพยาบาล การศึกษาตลอดอายุขัย ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จากสมเด็จพระบรมราชชนนีให้เป็นนางสนองพระโอษฐ์ เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล เสด็จนิวัติสู่พระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๙ ต่อมาสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งนางสนองพระโอษฐ์ตลอดมาจนตลอดชีวิต จึงเห็นได้ว่า ท่านผู้หญิงพัว อนุรักษ์ราชมณเฑียร ซึ่งก็เป็นผู้หนึ่งซึ่งได้รับพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมจากสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และทูลกระหม่อมเจ้าฟ้าหญิงไอลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ได้พระราชทานการอบรมสั่งสอนจาก “วิทยาลัยในวัง” ทั้งสองพระองค์ทรงหล่อหลอมท่านผู้หญิงพัว อนุรักษ์ราชมณเฑียร ผู้เป็นข้าหลวงขึ้นมาให้เป็นผู้มีความจงรักภักดี ซื่อสัตย์สุจริต และถือความกตัญญูกตเวทีเป็นที่ตั้ง มีความหนักแน่น อดทน มีความอ่อนโยน แต่ไม่อ่อนแอ มีความแข็งแรง แต่ไม่แข็งแกร่งดั่ง เหล่านี้เป็นคุณธรรมประจำตลอดชีวิตของท่านผู้หญิงพัว อนุรักษ์ราชมณเฑียร ซึ่งไม่มีการสอนในสำนักการศึกษาอื่นใด นอกจากในเมืองไทย •



สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา

พระอัจฉริยภาพด้านวรรณกรรม ของ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา

คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ เรียบเรียง

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ปวงชนชาวไทยต่างก็ได้ประจักษ์ในพระอัจฉริยภาพด้านวรรณกรรมของ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา โดยเฉพาะงานวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทสารคดี ด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี พระองค์ท่านได้ทรงพระนิพนธ์และทรงรวบรวมงานวรรณกรรมพิมพ์เผยแพร่สืบเนื่องจากการที่เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรแหล่งวิทยาการต่าง ๆ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ

เนื่องในศุภวาระคล้ายวันประสูติในเดือนพฤษภาคม ๒๕๓๔ นี้ จึงขอเสนอพระประวัติและพระอัจฉริยภาพด้านวรรณกรรม ของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา เพื่อท่านผู้อ่านจะได้พร้อมใจกันน้อมถวายชัยมงคล ให้ทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน เป็นการสำแดงกตเวทิตาคุณที่ได้ทรงพระอุตสาหะวิริยะ ทรงพระนิพนธ์เผยแพร่ผลงานอันทรงคุณค่าไว้เป็นมรดกวรรณกรรมไทยเป็นจำนวนมาก

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา เป็นพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก และสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ประสูติ ณ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ ๖ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๖๖ ทรงได้รับการศึกษา ณ เมืองโลซานน์ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาจนทรงสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต ทางเคมี จากมหาวิทยาลัยโลซานน์ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๑ ต่อจากนั้น ได้ทรงศึกษาเพิ่มเติมด้านนิชาวรรณคดีและปรัชญา

เมื่อเสด็จกลับประเทศไทยแล้ว ได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจนานัปการ โดยเฉพาะในด้านบำบัดทุกข์บำรุงสุขราษฎร ได้โดยเสด็จสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ไปในท้องถิ่นกันดาร เพื่อช่วยเหลืออาณาประชาราษฎร์ที่มีความยากจน ขาดแคลน ด้วยโอกาสป่วยเจ็บ แม้จะต้องทรงตรากตรำพระวรกาย ก็ได้ทรงย่อท้อ ดังที่ปวงชนชาวไทยได้ประจักษ์จากข่าวทางสื่อมวลชนทั่วไปแล้ว

ปีพุทธศักราช ๒๕๓๔ นี้ ประชาชนชาวไทยทั้งปวง ต่างปลาบปลื้มปิติที่สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ทรงมีพระพลานามัยสมบูรณ์ ทรงพระเกษมสำราญ

และได้ทรงสนพระทัยเสด็จไปศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมจากแหล่งวิทยาการต่าง ๆ เช่น ภาคกลาง เสด็จทอดพระเนตรโบราณสถานจังหวัดพระนครศรีอยุธยา และลพบุรี ทางภาคอีสาน เสด็จไปปราสาทหินพิมาย ปราสาทบ้านพลวง สระกำแพงใหญ่ ปราสาทศรีขรภูมิ ปราสาทหินพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ มออีแดง ปราสาทหินเขาพระวิหาร ภาคเหนือ เสด็จไปทอดพระเนตรโบราณสถาน เมืองเชียงแสน อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย อุทยานประวัติศาสตร์กำแพงเพชร อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ และทอดพระเนตรโบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานต่าง ๆ ของแต่ละภูมิภาค ทุกครั้งจะทรงฉายรูปโบราณสถานโบราณวัตถุ ศิลปทางสถาปัตยกรรมและสิ่งก่อสร้างที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ด้วยฝีพระหัตถ์และโปรดให้ช่างภาพส่วนพระองค์ที่ตามเสด็จ ถ่ายภาพสิ่งที่น่าสนใจ อาจใช้ประกอบความรู้จากแหล่งวิทยาการเหล่านั้นด้วย จึงเชื่อมั่นได้ว่า อีกไม่นาน คงจะทรงพระนิพนธ์ หรือทรงรวบรวม งานวรรณกรรมเกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ ที่เสด็จเยือน ออกพิมพ์เผยแพร่ให้ประชาชนได้มีโอกาสอ่านศึกษาเป็นประโยชน์อีกด้วย

ส่วนในต่างประเทศนั้น ก็ทรงพระอุตสาหะเสด็จไปทอดพระเนตรศึกษาหาความรู้ เช่น ประเทศจีน ประเทศโซเวียตรัสเซีย ประเทศภูฐาน และประเทศทางยุโรป ซึ่งได้ทรงพระนิพนธ์ และทรงรวบรวมบทความของผู้ตามเสด็จ โดยทรงทำหน้าที่ “บรรณาธิการ” พิมพ์เผยแพร่อำนวยความสะดวกแก่ประชาชนชาวไทยจำนวนมาก

นอกจากนั้น ยังโปรดอ่านหนังสือความรู้ต่าง ๆ โดยได้ทรงพระกรุณาประทานสัมภาษณ์หลายครั้งว่า ทรงได้รับถ่ายทอดพระอุปนิสัยรักการอ่านและวิธีอ่านมาจากสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทำให้ทรงสนพระทัยที่จะทรงอ่าน ศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม และที่สำคัญ ก็คือ ได้ทรงพระกรุณาทรงพระนิพนธ์ถ่ายทอดความรู้เหล่านั้นเป็นวรรณกรรม เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ปวงชน ด้วยพระวิริยะอุตสาหะอย่างยิ่ง จึงควรที่ชาวไทยทั้งปวงจะได้สำนึกในพระมหากรุณานี้ตลอดไป

งานวรรณกรรมที่ทรงพระนิพนธ์เองและทรงรวบรวมไว้ ที่จะนำมากล่าวในบทความนี้ ซึ่งมีเวลาจำกัด คงจะไม่ครบทุกเรื่อง แต่ก็คงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจ ซึ่งจะได้ประจักษ์ในพระอัจฉริยภาพด้านวรรณกรรมของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ได้อย่างดียิ่ง

เมื่อพุทธศักราช ๒๕๒๓ ได้ทรงพระกรุณาพิมพ์เผยแพร่พระนิพนธ์เรื่อง “แม่เล่าให้ฟัง” เป็นพระนิพนธ์ที่ให้ความรู้เกี่ยวกับพระราชประวัติ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ซึ่งก่อนหน้านั้นก็มีผู้เขียนและพิมพ์เผยแพร่กันหลายกระแสและมีข้อผิดพลาดบกพร่องอยู่บ้าง ประชาชนชาวไทยได้รับความรู้ทั้ง พระราชประวัติ และพระราชดำริ ภาษิต คติพจน์ของ

นักปราชญ์ที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีทรงสะสมไว้ พระนิพนธ์เรื่องนี้จึงเป็นบันทึกหลักฐานประวัติศาสตร์ ส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของพระบรมราชจักรีวงศ์แห่งรัตนโกสินทร์ ซึ่งในภายหน้าจะใช้เป็นหลักฐานชั้นปฐมภูมิได้อย่างดียิ่ง เนื่องจากทรงสดับจากสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี และทรงนำมาถ่ายทอดไว้ให้ปรากฏ

ครั้นถึง พุทธศักราช ๒๕๒๔ ได้ทรงพระนิพนธ์เรื่อง “พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๕” พระนิพนธ์เรื่องนี้ แบ่งเป็น ๒ ภาค ภาคแรกกล่าวถึงกำเนิดของหนังสือและความรู้เกี่ยวกับพระราชโอรส พระราชธิดา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระอิสริยยศที่แตกต่างกันตามฐานันดรศักดิ์ของพระมารดา ภาคที่ ๒ เป็น พระประวัติของพระองค์เจ้าวชิราวุธ พระราชธิดาองค์หนึ่งในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งพระวิถีชีวิตเปลี่ยนแปลงไปนับแต่ประสูติ จนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง และหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒

ปีพุทธศักราช ๒๕๒๗ พระนิพนธ์เรื่อง “เวลาเป็นของมีค่า” ที่ปวงชนชาวไทยรอคอย หลังจากได้อ่านเรื่อง “แม่เล่าให้ฟัง” แล้ว ก็ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในเรื่องนี้ ทรงเล่าถึงพระราชกรณียกิจและการที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงใช้เวลาทุกโอกาสให้เป็นประโยชน์ ทั้งที่เป็นการเล่น งานอดิเรก โดยเฉพาะงานด้านศิลปประดิษฐ์ เช่น การทำเครื่องเคลือบดินเผา การปักภาพ การทำดอกไม้แห้งทับบนกระดาษ พระนิพนธ์เรื่องนี้ มีภาพประกอบสวยงาม ส่องแสดงให้เห็นพระอุตสาหะ พระปรีชาสามารถ และพระอัจฉริยภาพของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี อย่างประจักษ์แจ้ง และยิ่งกว่านั้น พระนิพนธ์เรื่องนี้ ทรงพระอุตสาหะวิริยะทางพระนิพนธ์ เพื่ออุทิศเป็นพระราชกุศล และหารายได้จากการจำหน่ายหนังสือ โดยเสด็จพระราชกุศลแก่ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีด้วย จึงมีผลแสดงถึง พระคุณธรรมในด้านกตัญญูกตเวทีของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ซึ่งเป็นที่ชื่นชมแซ่ซ้องสดุดีของปวงชนชาวไทยเป็นอย่างยิ่งด้วย

ปีพุทธศักราช ๒๕๒๘ มีพระนิพนธ์ตีพิมพ์เผยแพร่ หลายเรื่องได้แก่ เรื่อง “สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีกับการพัฒนาคุณภาพประชากร” ซึ่งเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ เป็นการถ่ายทอดพระดำรัสของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา เมื่อเสด็จเป็นประธานการประชุมใหญ่สามัญ ครั้งที่ ๑๕ ของสมาคมวางแผนครอบครัวแห่งประเทศไทย โดยได้ประทานความรู้เกี่ยวกับพระราชโอรสในสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ในด้านปัญหาประชากรของชาติการอภิบาลบำรุงพระราชโอรสพระราชธิดาคือ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ตั้งแต่ทรงพระเยาว์ รวมทั้งเรื่องการวางแผนครอบครัว คุณภาพชีวิต และคุณภาพประชากร

“เรื่อง ๑ โหลในเมืองจีน” เป็นพระนิพนธ์อีกเรื่องหนึ่งที่พิมพ์เผยแพร่ใน พ.ศ. ๒๕๒๘ เช่นกัน ทรงบรรยายเรื่องเกี่ยวกับ สาธารณรัฐประชาชนจีน ที่พระองค์ท่านได้เสด็จเยือน ได้พระราชทานความรู้เกี่ยวกับสถานที่สำคัญ และเมืองที่น่าท่องเที่ยว เช่น ปักกิ่ง ชีอาน เจิงตู คุณหมิง กุ้ยหลิน และกวางโจว มีรายละเอียดเกี่ยวกับประชากร ภูมิประเทศ อากาศ การปกครอง ขนบประเพณี และมีภาพประกอบที่สวยงามด้วย การที่ทรงตั้งชื่อว่า **๑ โหลในเมืองจีน** ก็เพราะเสด็จพร้อมด้วยคณะรวม ๑๒ คน และดังนั้นปกหนังสือจึงมีสีแดง ซึ่งเป็นสีนิยมของชาวจีนที่ถือสีมงคล พร้อมด้วยเครื่องถ้วยจีน ๑๒ ใบ

พุทธศักราช ๒๕๒๙ มีพระนิพนธ์เรื่อง **“ยูนนาน”** พิมพ์เผยแพร่อีกเล่มหนึ่งเป็นผลงานที่ทรงบันทึกการเสด็จเยือนมณฑลยูนนาน ระหว่างวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน ถึง ๑๗ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๒๘ ภาคแรกเป็นเรื่องความรู้เกี่ยวกับมณฑลยูนนาน เขตสิบสองปันนา ซึ่งเป็นดินแดนของชนกลุ่มน้อย คือ ไต และเมืองอื่น ๆ เช่น เต้าหลี่ คุณหมิง ภาคหลังเป็นบทความทางวิชาการหลายเรื่องรวมทั้งสุนทรพจน์ที่หัวหน้าเขตสิบสองปันนาและเขตเด้อหง กล่าวเป็นภาษาไตลื้อ ไตเหนือ และบทขับร้องต้อนรับภาษาไตลื้อ

ปีพุทธศักราช ๒๕๓๐ พระนิพนธ์เรื่อง **“เจ้านายเล็ก ๆ ยุวกษัตริย์”** ซึ่งได้พระราชทานความรู้เกี่ยวกับ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ และรัชกาลปัจจุบัน เมื่อทรงพระเยาว์ไว้ในภาคแรก ภาคที่สอง ทรงเล่าถึงความเปลี่ยนแปลงมาเป็น **“ยุวกษัตริย์”** ภาคที่สาม ขณะที่ ร.๘ ทรงเป็นยุวกษัตริย์ จนถึงเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันเสด็จขึ้นผ่านพิภพทรงเป็นยุวกษัตริย์ พระนิพนธ์เรื่องนี้ นับว่าเป็นหนังสือที่ให้ความรู้ที่ยังไม่เคยปรากฏอยู่ ณ ที่ใดมาก่อน และที่สำคัญคือเป็นวรรณกรรมอันล้ำค่าในด้านประวัติศาสตร์ของชาติไทย

ปีพุทธศักราช ๒๕๓๑ มีพระนิพนธ์ออกเผยแพร่อีก จะเห็นได้ว่าทรงมีพระวิริยะอุตสาหะมาก ครั้นนี้ ทรงรวบรวมบันทึกของผู้ตามเสด็จในการเยือนสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนเกาหลี พระราชทานชื่อเรื่องว่า **“จากโคริโอ สูโคเรีย”** ซึ่งได้เสด็จเยือนระหว่าง ๘-๑๕ พฤษภาคม ๒๕๓๐ เสด็จเยี่ยมพิพิธภัณฑสถานประวัติศาสตร์เกาหลี มหาวิทยาลัย คิม อิล ชุง เมียวยางชาน สุสานกังโซ เมืองเกซอง ผู้ประสงค์จะเยือนประเทศดังกล่าว จะได้รับความรู้อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งจากหนังสือเรื่องนี้

วรรณกรรมความรู้เกี่ยวกับประเทศจีนอีกเล่มหนึ่ง ที่ทรงรวบรวม คือเรื่อง **“สายธารอารยธรรมจีน ๗ ธานีแห่งอาณาจักรกลาง”** พิมพ์เผยแพร่เมื่อพุทธศักราช ๒๕๓๑ หนาถึง ๓๘๐ หน้า เล่าถึงการเสด็จเยือนประเทศจีน ในปีพุทธศักราช ๒๕๓๐ มีรายละเอียดเรื่องเกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ ที่เสด็จเยือนในเมืองโบราณต่าง ๆ รวม ๗ เมือง

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๓๒ ชาวไทยก็ได้มีโอกาสดี ได้อ่านศึกษาผลงานเรื่อง **“ภูฐานเกาะ**

เขียวบนแผ่นดิน” ภายหลังจากเสด็จเยือนภูฐาน ประเทศที่อยู่ตอนเหนือของอินเดีย และตอนใต้ของจีน และปัจจุบันอยู่ในปกครองของจีน ที่ทรงเรียกภูฐาน ว่า เกาะเขียว เพราะมีความเขียวชอุ่มโดยตลอด มีลักษณะภูมิประเทศ ชีวิตความเป็นอยู่ ศิลปวัฒนธรรม ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ น่าสนใจอย่างยิ่ง

ในปีพุทธศักราช ๒๕๓๓ ผลงานเรื่อง **“ที่ไซบีเรียหนาวไหม”** ได้ปรากฏสู่สายตาประชาชนชาวไทย ได้พระราชทานความรู้เกี่ยวกับดินแดนตอนเหนือของสหภาพสาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียต เป็นดินแดนที่ผู้คนทั่วไปมีโอกาสน้อยมากที่จะได้ไปเยือน ผลงานเรื่องนี้ ทรงพระกรุณาฯ มอบให้ผู้ตามเสด็จเรียบเรียง มี ๓ ภาค คือ บทที่ ๑ มอสโก บทที่ ๒ โนวซีเปียร์สค์ บทที่ ๓ เอียร์คุทสค์ และยังพระราชทานความรู้ว่า คำว่า “รัสเซีย” นั้นชาวรัสเซียออกเสียงว่า “รัสเซีย”

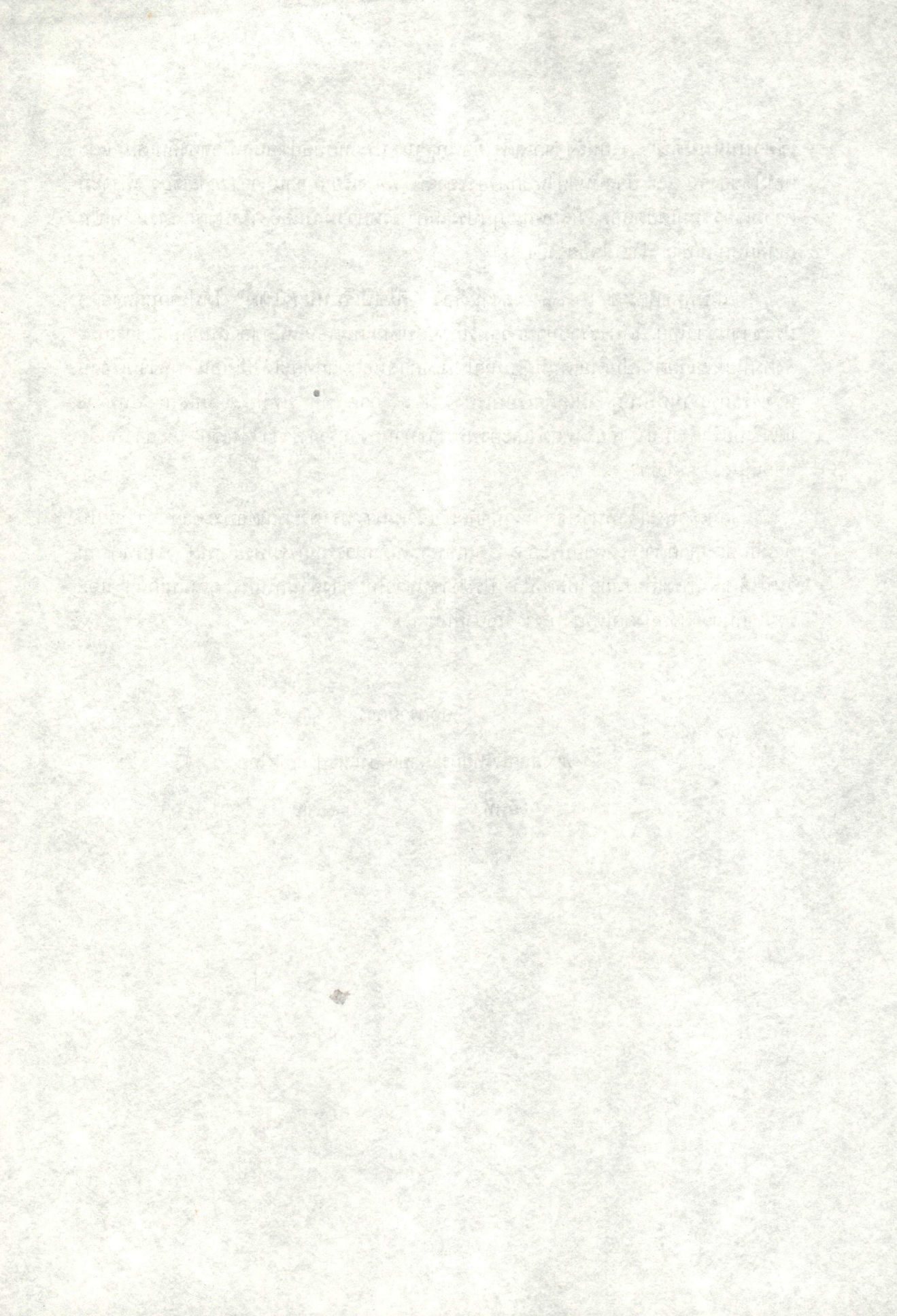
สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ทรงพระคุณต่อประชาชนชาวไทยในด้านอื่นอีกหลายด้าน หลายประการ โดยเฉพาะในด้านวรรณกรรมพระนิพนธ์ ซึ่งบทความนี้ได้เฉลิมพระเกียรติถวายสดุดีไว้ ประชาชนชาวไทยต่างสำนึกในพระคุณล้นเกล้า และร่วมใจกันถวายชัยมงคลให้ทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน •

ออกรายการ

ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่

๒๕๓๕





ศาสตราจารย์ ดร. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์



สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ทอดพระเนตรนิทรรศการใน
โอกาสเสด็จไปทรงเปิดค่ายกิจกรรมวิทยาศาสตร์ภาคฤดูร้อน สำหรับนักเรียนในโครงการ
พัฒนาและส่งเสริมผู้มีความสามารถพิเศษทางวิทยาศาสตร์ ณ สถาบันส่งเสริมการสอน
วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

ศาสตราจารย์ ดร.สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์

รองศาสตราจารย์ จุฑามาศ ลัตยวิวัฒน์ เรียบเรียง

๑. พระประวัติทางการศึกษา

- ๑.๑ การศึกษาเบื้องต้น ถึงระดับอุดมศึกษา
- ๑.๒ ปริญญาเกิตติมศักดิ์

๒. พระตำแหน่งต่าง ๆ

- ๒.๑ ภายในประเทศ
- ๒.๒ หน่วยงาน/องค์การระหว่างประเทศ
- ๒.๓ อาจารย์พิเศษในต่างประเทศ

๓. การถวายพระเกียรติทางด้านวิชาชีพ

๔. ผลงานที่ทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์ของประเทศชาติ และวงการวิทยาศาสตร์

- ๔.๑ การก่อตั้งมูลนิธิจุฬาภรณ์
- ๔.๒ การก่อตั้งสถาบันวิจัยจุฬาภรณ์
- ๔.๓ การจัดการประชุมต่าง ๆ ทางวิชาการ
- ๔.๔ การแลกเปลี่ยนความรู้ทางวิทยาศาสตร์
- ๔.๕ การร่วมงานกับองค์การต่างประเทศ
- ๔.๖ การบรรยายพิเศษในต่างประเทศ
- ๔.๗ ผลงานทางวิชาการ
- ๔.๘ งานด้านโครงการพิเศษ
- ๔.๙ การประชุมสหประชาชาติว่าด้วยสิ่งแวดล้อม และการพัฒนา

ศาสตราจารย์ ดร.สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์

๑. พระประวัติทางการศึกษา

- ๑.๑ การศึกษาเบื้องต้น - ทรงเริ่มการศึกษาดังแต่ชั้นอนุบาลที่โรงเรียนจิตรลดา จน
ถึงระดับอุดมศึกษา ทรงสำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย
แผนกวิทยาศาสตร์ แล้วทรงเข้าศึกษาต่อใน
คณะวิทยาศาสตร์และอักษรศาสตร์
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
- พ.ศ. ๒๕๒๒ - ทรงสำเร็จการศึกษาปริญญา
วิทยาศาสตร์บัณฑิตสาขาอินทรีย์เคมี เกียรตินิยมอันดับ ๑
จากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
- พ.ศ. ๒๕๒๔ - ทรงสำเร็จการศึกษาปริญญาดุษฎีบัณฑิต
สาขาอินทรีย์เคมี มหาวิทยาลัยมหิดล
- พ.ศ. ๒๕๓๐ - ทรงสำเร็จการอบรมระดับหลังปริญญาเอก
(Post Doctoral Training) เรื่อง “Synthesis of
Oligonucleotides Using Polymer Support
and Their Applications in Genetic Engineering”
จากมหาวิทยาลัย อูล์ม ประเทศเยอรมัน
- พ.ศ. ๒๕๓๑ - จนถึงปัจจุบัน กำลังทรงศึกษาระดับปริญญา
เอก ทางด้านพิษวิทยา ณ มหาวิทยาลัยโตเกียว
ประเทศญี่ปุ่น

ในระหว่างการศึกษาระดับอุดมศึกษาทรงได้รับรางวัลต่าง ๆ ดังนี้

- พ.ศ. ๒๕๑๙ : ทรงได้รับรางวัลของมูลนิธิ ศาสตราจารย์ ดร.แถบ นีละนิธิ
ในการที่ทรงสอบได้ที่ ๑ ในวิชาเคมีและชีววิทยา
(มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์)
(Professor Dr. Tab Nilanidhi Foundation Prize
for being first in Chemistry and Biology among
Freshman Class of Kasetsart University.)
- พ.ศ. ๒๕๑๙ : ทรงได้รับรางวัลของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ในการที่
ทรงสอบได้คะแนนเฉลี่ยดีเด่นตลอดปี

(Kasetsart University Prize for outstanding general proficiency.)

พ.ศ. ๒๕๒๒ : ทรงได้รับรางวัลของมูลนิธิ ศาสตราจารย์ ดร.แถบ นีละนิธิ ในสาขาวิชาเคมี ระดับปริญญาตรี และทรงได้รับทุนการศึกษา ต่อในระดับปริญญาเอกทางวิทยาศาสตร์ สาขาอินทรีย์เคมี (Professor Dr. Tab Nilanidhi Foundation Prize for outstanding results in Chemistry throughout Bachelor's degrees course.)

- Scholarship from Professor Dr. Tab Nilanidhi Foundation to pursue Ph.D.work in organic chemistry.

๑.๒ ปริญญากิตติมศักดิ์

พ.ศ. ๒๕๓๐ : - Honorary Doctorate Degree (Ph.D.) from Tokyo University of Agriculture, Japan.

: - Honorary Doctorate Degree (Ph.D.) from Dongguk University, Korea.

พ.ศ. ๒๕๓๒ : - Honorary Doctorate Degree (Ph.D.) from Ehime University, Japan.

: - Honorary Doctorate Degree (Ph.D.) from Soka University, Japan.

: - Honorary Doctorate Degree (D.Sc.) from Northeastern University, U.S.A.

พ.ศ. ๒๕๓๓ : - Honorary Doctorate Degree (Ph.D.) from Suez Canal University, Egypt.

: - Honorary Doctorate Degree (D.Sc.) from University of Wales, United Kingdom.

พ.ศ. ๒๕๓๔ : - Honorary Doctorate Degree (D.Sc.) from Polytechnic of Central London.

๒. พระตำแหน่งต่าง ๆ :

๒.๑ ภายในประเทศ

พ.ศ. ๒๕๒๘-ปัจจุบัน : ศาสตราจารย์ประจำภาควิชาเคมี คณะวิทยาศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหิดล กรุงเทพฯ

พ.ศ. ๒๕๒๘-ปัจจุบัน : องค์ประธานมูลนิธิจุฬารักษ์ (Chulabhorn
Foundation)

พ.ศ. ๒๕๓๐-ปัจจุบัน : ทรงก่อตั้งและดำรงตำแหน่งประธานสถาบันวิจัย
จุฬารักษ์ (Chulabhorn Research Institute)

พ.ศ. ๒๕๓๐-ปัจจุบัน : ประธานคณะกรรมการด้านเคมีสาขาผลิตภัณฑ์
ธรรมชาติของโครงการความร่วมมือทางวิชาการ
ระหว่างไทย-ญี่ปุ่น [Japanese Society for
Promotion of Sciences, Japan (JSPS) and
National Research Council of Thailand]

พ.ศ. ๒๕๓๐-ปัจจุบัน : องค์ประธานมูลนิธิส่งเสริมการอนุรักษ์ธรรมชาติและ
คุ้มครองสิ่งแวดล้อม

พ.ศ. ๒๕๓๑-ปัจจุบัน : ทรงเป็นผู้อำนวยการศูนย์พิษวิทยาสิ่งแวดล้อมและ
อุตสาหกรรมนานาชาติ “UNEP Centre of
Excellence for Environmental and Industrial
Toxicology” สถาบันวิจัยจุฬารักษ์

พ.ศ. ๒๕๓๒-ปัจจุบัน : ทรงเป็นผู้อำนวยการโครงการต่าง ๆ ของสถาบัน
วิจัยจุฬารักษ์ดังนี้ คือ

๑. โครงการต่อต้านโรคเอดส์ (AIDS Programme)
๒. โครงการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมและชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนผู้ประสบอุทกภัยใน
จังหวัดนครศรีธรรมราชและจังหวัดสุราษฎร์ธานี
(Programme on Restoration and
Integrated Development of the Flood
Affected Area in Southern Thailand.)
๓. โครงการจัดระบบน้ำเค็มเพื่อเพาะเลี้ยงกุ้งทะเล
(Saltwater Irrigation for Cultivation of
Economic Marine Species and
Preservation of Mangrove Forests.)
๔. โครงการป้องกันและควบคุมโรคพิษสุนัขบ้า
(Rabies Eradication Programme.)

๕. โครงการเร่งรัดและเสริมสร้างภูมิคุ้มกันโรคใน
พื้นที่ ๕ จังหวัดชายแดนภาคใต้ (Special
Project for Accelerated Expanded
Programme on Immunization in 5
Southern Provinces in Thailand.)

- พ.ศ. ๒๕๓๕ : ทรงเป็นผู้อำนวยการโครงการพัฒนาสภาพแวดล้อมและ
คุณภาพชีวิตของประชาชนในพื้นที่จังหวัดภาคใต้
: ศาสตราจารย์ ประจำภาควิชาเคมี คณะวิทยาศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหิดล กรุงเทพฯ
: ศาสตราจารย์พิเศษ ประจำกองทัพอากาศ
: ทรงเป็นหัวหน้าคณะผู้แทนไทย ในการประชุม Second
Ministerial Conference of Developing Countries
on Environment and Development
ที่กรุงกัวลาลัมเปอร์ ระหว่างวันที่ ๒๖-๒๙ เมษายน ๒๕๓๕
: ทรงเป็นผู้แทนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ
หัวหน้าคณะผู้แทนไทยในการประชุมสหประชาชาติว่าด้วย
สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (United Nations
Conference on Environment and Development
UNCED) ที่กรุงริโอ เดอจาเนโร
ระหว่างวันที่ ๓-๑๔ มิถุนายน ๒๕๓๕

๒.๒ หน่วยงาน/องค์กรระหว่างประเทศ

- พ.ศ. ๒๕๒๙-ปัจจุบัน : ทรงเป็นสมาชิกคณะผู้บริหาร IOCD [Executive Member
of International Organisation for
Chemical; Sciences in Development
(IOCD).]
พ.ศ. ๒๕๓๐-ปัจจุบัน : องค์อุปถัมภ์ IFS
Patron, International Foundation for
Science, Sweden (IFS).
พ.ศ. ๒๕๓๑-๒๕๓๓ : องค์ประธานกิตติมศักดิ์ Heritage Trust.
ประเทศอังกฤษ
(Honorary President, Heritage

Trust, England.)

พ.ศ. ๒๕๓๒-ปัจจุบัน : ทรงเป็นที่ปรึกษาพิเศษของ UNEP

Special Advisor, United Nations

Environment Programme (UNEP)

พ.ศ. ๒๕๓๒-๒๕๓๓ : Ambassador of Goodwill of the World

Health Organisation (WHO)

(ทรงได้รับการแต่งตั้งเมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๓๒)

พ.ศ. ๒๕๓๓-ปัจจุบัน : ทรงเป็น ๑ ใน ๒๕ ผู้เชี่ยวชาญของ Scientific and

Technical Committee for The International

Decade for Natural Disaster Reduction

(IDNDR)

[Member, Scientific and Technical

Committee, The International Decade for

Natural Disaster Reduction,

United Nations.]

พ.ศ. ๒๕๓๕ : ทรงเป็น ๑ ใน ๗ กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิ ของคณะกรรมการ

คัดเลือกผู้สมควรได้รับรางวัล UNEP Sasakawa

Environment Prize

๒.๓ อาจารย์พิเศษในต่างประเทศ

พ.ศ. ๒๕๓๐ : อาจารย์พิเศษ, มหาวิทยาลัยอุลม์ ประเทศเยอรมัน

(Visiting Professor, Ulm University, Germany.)

พ.ศ. ๒๕๓๐ : อาจารย์พิเศษ, มหาวิทยาลัยโตเกียว (เกษตรกรรม)

ประเทศญี่ปุ่น

(Visiting Professor, Tokyo University of

Agriculture, Japan.)

พ.ศ. ๒๕๓๑-๒๕๓๒ : อาจารย์พิเศษ, มหาวิทยาลัยอิลลินอยส์แห่งชิคาโก

สหรัฐอเมริกา

(Visiting Professor of Medicinal Chemistry and

Pharmacognocny, The University of Illinois at

Chicago, College of Pharmacy, U.S.A.)

พ.ศ. ๒๕๓๒ : อาจารย์พิเศษ, มหาวิทยาลัยฮิเมะ ประเทศญี่ปุ่น

(Visiting Professor, Ehime University, Japan.)

๓. การถวายพระเกียรติทางด้านวิชาชีพ

- พ.ศ. ๒๕๒๕ : ทรงเป็นสมาชิกของ The American Chemical Society.
(Member of the American Chemical Society.)
- พ.ศ. ๒๕๒๙ : ได้รับเหรียญทองไอน์สไตน์จาก UNESCO Awarded
Einstein Gold Medal of UNESCO
- พ.ศ. ๒๕๒๙ : ได้รับการถวายพระเกียรติให้เป็นสมาชิกของ The Royal
Society of Chemistry ; A Chartered Chemist.
(Elected as a Member of the Royal Society of
Chemistry ; a chartered Chemist.)
- พ.ศ. ๒๕๓๐ : ทรงได้รับการถวายพระเกียรติให้เป็นสมาชิก, Gesellschaft
Deutsche Chemiker, สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี.
(Elected member, Gesellschaft Deutsche
Chemiker Federal Republic of Germany.)

๔. ผลงานที่ทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์ของประเทศชาติ และวงการวิทยาศาสตร์

๔.๑ ทรงก่อตั้งและเป็นประธาน “มูลนิธิจุฬารักษ์” เพื่อส่งเสริมการศึกษาทาง
ด้านวิทยาศาสตร์การแพทย์, เทคนิคการแพทย์, ทันตแพทย์, การพยาบาลและเคมี โดย
กิจกรรมของมูลนิธิจุฬารักษ์ คือ การให้ทุนด้านการศึกษาและการวิจัย การจัดหาอุปกรณ์ให้
แก่สถาบันที่เกี่ยวข้อง การจัดหาอวัยวะเทียมให้แก่ผู้พิการที่ยากไร้ และจัดหาเวชภัณฑ์ต่าง ๆ
ให้กับโรงพยาบาลและหน่วยทหาร ตำรวจ ฯลฯ

๔.๒ ทรงก่อตั้งและเป็นประธาน “สถาบันวิจัยจุฬารักษ์” โดยมีวัตถุประสงค์
สรุปได้ดังนี้ คือ

๑. เพื่อส่งเสริมการนำความรู้ที่ได้จากการศึกษาวิจัยทางวิทยาศาสตร์และ
เทคโนโลยีมาประยุกต์ใช้ในการปรับปรุงคุณภาพชีวิต เพื่อความเป็นอยู่ที่ดี
ของประชาชนและเพื่อการพัฒนาประเทศ
๒. เพื่อเป็นศูนย์กลางในการศึกษาและพัฒนาบุคลากรระดับสูงในสาขา
วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทั้งนี้โดยการเป็นศูนย์รวมแห่งความร่วมมือ
ร่วมใจของนักวิทยาศาสตร์ด้วยการสร้างบรรยากาศการทำงานที่เอื้ออำนวย
ให้นักวิทยาศาสตร์ร่วมกันผลิตผลงานอันเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติ

๓. เพื่อเป็นศูนย์กลางในการแลกเปลี่ยนความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทั้งในประเทศและระหว่างประเทศ

๔. เพื่อเป็นแหล่งระดมสติปัญญาของนักวิชาการระดับสูงและระดมทรัพยากรต่าง ๆ มาใช้ในการวิจัยและพัฒนาความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทั้งนี้เพื่อแก้ปัญหาเร่งด่วนของประเทศ เช่น ปัญหาทางด้านสาธารณสุข, ปัญหาทางด้านสิ่งแวดล้อม และปัญหาด้านการเกษตร เป็นต้น

ในฐานะที่ทรงเป็นประธานสถาบันวิจัยจุฬาภรณ์ ทรงกำหนดกิจกรรมของสถาบันฯ ไว้ดังนี้ คือ

๑. ด้านงานวิจัย (Research)

๑.๑ ประกอบด้วยห้องปฏิบัติการ ๑๐ ห้อง คือ

- | | |
|----------------------------|------------------------------|
| ๑. ผลิตภัณฑ์ธรรมชาติ | (Natural Products Chemistry) |
| ๒. เคมีเภสัช | (Medicinal Chemistry) |
| ๓. อินทรีย์เคมีสังเคราะห์ | (Organic Synthesis) |
| ๔. การเกิดมะเร็งจากสารเคมี | (Chemical Carcinogenesis) |
| ๕. พิษวิทยาสิ่งแวดล้อม | (Environmental Toxicology) |
| ๖. เทคโนโลยีชีวภาพ | (Biotechnology) |
| ๗. อิมมูโนวิทยา | (Immunology) |
| ๘. ชีวเคมี | (Biochemistry) |
| ๙. พยาธิชีววิทยา | (Pathobiology) |
| ๑๐. เภสัชวิทยา | (Pharmacology) |

นอกจากนี้ ยังมีการวิจัยทางการเกษตร (Agriculture Research) และการวิจัยทางด้านการประมง (Fishery Science and Aquaculture)

๑.๒ การให้ทุนอุดหนุนการวิจัยแก่สถาบันการศึกษาและหน่วยงานต่าง ๆ ที่ส่งโครงการวิจัยเข้ามาเพื่อขอรับทุนฯ ตั้งแต่เริ่มแรกจนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๓๑-พ.ศ. ๒๕๓๕)

๒. ด้านการศึกษาและฝึกอบรม (Education and Training)

ในระยะแรกมี ๒ โครงการใหญ่ คือ

๒.๑ Princess Chulabhorn Science Congress Programme

๒.๒ International Program on Environmental and Industrial Toxicology

๔.๓ การจัดการประชุมต่าง ๆ ทางวิชาการ

ทรงเป็นประธานจัดการประชุมทางวิชาการ สรุปได้ดังนี้

- The First Princess Chulabhorn Science Congress 1987.
(International Congress on Natural Products,
December 10-13, 1987).
- International Toxicology Seminar "Environmental Toxicology".
(November 14-18, 1988).
- Adapting New Technology for Detoxification of Hazardous
Waste and Waste Management. (September 27, 1989).
- The International Training Workshop on Risk Assessment
and Management : Principles and Applications.
(December 4-8, 1989).
- Ciba Foundation Symposium No. 154-Bioactive Compound
Compound from Plants. (February 19-22, 1990).
- Biotechnology and Environmental Science : Molecular
Approaches (August 21-24, 1990).
- International Congress on AIDS (AIDS, a new global
challenge : Impacts on developing countries,
December 17-21. 1990).
- International Conference on Environmental and Industrial
Toxicology : Research and Applications.
(July 22-26, 1991).
- International Training Course on Environmental and
Industrial Toxicology : Pollution Control & Assesment
(November 18-December 12, 1991).

๔.๔ ด้านการแลกเปลี่ยนความรู้ทางวิทยาศาสตร์

ทรงลงพระนามในสัญญาความร่วมมือ (Memorandum of Understanding)
กับสถาบันต่าง ๆ ดังนี้

- The National Institutes of Health (NIH)
- Brown-University of Rhode Island Consortium

- Health Research, Inc., Roswell Park, Division, Buffalo, New York, U.S.A.
- The Johns Hopkins University of Baltimore, Maryland, U.S.A.
- Columbia University
- The United Nations University (UNU)
- International Agency for Research on Cancer (IARC)
- The German Cancer Research Center
- The University of California, Irvine
- Queen's University at Kingston
- University of Ottawa

๔.๕ การร่วมงานกับองค์กรต่างประเทศ

ในฐานะผู้อำนวยการของศูนย์พิษวิทยาสิ่งแวดล้อมและอุตสาหกรรมนานาชาติ [International Centre for Environmental and Industrial Toxicology (ICEIT)] ทรงประสบความสำเร็จอย่างสูง ดังจะเห็นได้จากงานที่ทรงได้รับความร่วมมือและทรงกระทำร่วมกับองค์กรต่างประเทศ ดังนี้

๑. โครงการซึ่งได้รับการสนับสนุนจากโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ United Nations Development Programme (UNDP) ภายใต้ชื่อโครงการ “Environmental Research and Training to Support Industrial Development” (October 1988-December 1991)

กิจกรรมต่าง ๆ ของโครงการประกอบด้วยการจัดการฝึกอบรม สัมมนา ประชุมวิชาการ ประชุมวิชาการเชิงปฏิบัติการ การแลกเปลี่ยนนักวิทยาศาสตร์ การเผยแพร่ข้อมูล และการวิจัย เนื่องจากผลงานซึ่งเป็นที่ยอมรับระดับนานาชาติและเป็นประโยชน์แก่ประเทศกำลังพัฒนาโดยทั่วไป โครงการสิ่งแวดล้อมแห่งสหประชาชาติ จึงสถาปนาให้ศูนย์นี้ เป็น “UNEP Centre of Excellence for Environmental and Industrial Toxicology”

๒. ศูนย์พิษวิทยาสิ่งแวดล้อมและอุตสาหกรรมได้รับการแต่งตั้งจาก International Register of Potentially Toxic Chemical (IRPTC) ให้เป็นแหล่งเผยแพร่ข้อมูล โดยทาง IRPTC ได้ถวายข้อมูลด้านสารเคมี ซึ่งเป็น Chemical Data Bank ระบบ IRPTC-PC system ซึ่งบรรจุข้อมูล ซึ่งวิเคราะห์แล้วที่มีอยู่ในอดีตจนถึงปัจจุบันที่สมบูรณ์ที่สุด

๓. Asian Development Bank (ADB) ให้ทุนสนับสนุนเป็นบางส่วนในการออก
 จุลสาร ICEIT/News letter เพื่อเผยแพร่ข้อมูลด้านสารเคมีที่เกี่ยวข้องกับพิษ
 วิทยาสิ่งแวดล้อมและอุตสาหกรรม ตลอดจนข่าวสารต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์

๔.๖ การบรรยายพิเศษในต่างประเทศ

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๙ เป็นต้นมา ศาสตราจารย์ ดร.สมเด็จพะเจ้าลูกเธอ
 เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ได้ทรงเล็งเห็นถึงความจำเป็น ในการที่จะต้องเผยแพร่ผลงานทาง
 วิชาการของนักวิทยาศาสตร์ไทย ในเวลาเดียวกันจำเป็นต้องมีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์
 ข้อมูลต่าง ๆ และร่วมมือกับนักวิทยาศาสตร์ต่างประเทศด้วย จึงได้เสด็จต่างประเทศและ
 ทรงบรรยายพิเศษในมหาวิทยาลัยที่มีชื่อเสียงของประเทศต่าง ๆ ได้แก่ สวีเดน เบลเยียม เยอรมัน
 ฝรั่งเศส ญี่ปุ่น เกาหลี สหรัฐอเมริกา ฟินแลนด์ นอร์เวย์ มาเลเซีย สาธารณรัฐประชาชนจีน
 แคนาดา อียิปต์ เนปาล อังกฤษ และบราซิล

๔.๗ ผลงานทางวิชาการ

งานวิจัย โครงการวิจัยต่าง ๆ มีดังนี้

๑. Chemistry of natural products especially those with biological activities.
๒. Synthesis of natural products.
๓. New synthetic methods.
๔. Cultivation of medicinal plants as a source of raw material for chemical industry.
๕. Food preservation industry.
๖. Public health especially primary health care and nutrition.
๗. Oligonucleotide synthesis and its applications in genetic engineering.
๘. Mechanism of chemical carcinogenesis with special emphasis on cancer of the liver and upper-gastrointestinal tract.

เอกสารทางวิชาการที่พิมพ์เผยแพร่ มีดังนี้ คือ

๑. **C. Mahidol**, V. Reutrakul, V. Prapansiri and
 C. Panyachotipun : "Addition of α - Halosulfinyl
 Carbanions to Imines, Convenient Preparations of
 Substituted Aziridines and Pyroles. "in Chemistry

Letters, The Chemical Society of Japan, (1984), pp. 969-972.

๒. **C. Mahidol**, P. Tuntiwachwuttikul, V. Reutrakul and W.C. Tayler : "Constituents of *Boesenbergia Pandurata* (Syn. *Kaemferia pandurata*) III. Isolation and Synthesis of ($\pm$) - Boesenbergin B". Australian Journal of Chemistry, (1984), 37, pp. 1739-45.
๓. **C. Mahidol**, Y. Pinyopornpanit, S. Radvaroongit. C. Thebtaranonth and Y. Thebtaranonth : "1, 2-Carbonyl Migration along the Allylic Framework : Synthesis of Alkenyl naphthoquinones" J. Chem. Soc., Chem. Commun. (1988), pp. 1382-1383.
๔. **C. Mahidol**, P. Tuntiwachwuttikul, C. Pakawatchai, V.A. Patrick, V. Reutrakul, B.W. Skelton and A.H. White : "Constituents of the Zingiberaceae. Crystal Structure of ($\pm$) - Boesenbergin B. ($\pm$) -E-1-[5'-Hydroxy-7'-methoxy-2'-methyl-2'-(-4"-methylpent-3"-enyl)-2'H-1-benzopyran-6'-yl]-3-phenylprop-2-en-1-one." J. Sci. Soc. Thailand. (1988), 14, 301-311
๕. **C. Mahidol**, V. Reutrakul, C. Panyachotipun, G. Turongsomboon, V. Prapansiri and B.M.R. Bandura "Selectivities of α - Halosulfinyl Carbanions Towards Enones". Chemistry letters (1989), pp. 163-166
๖. P. Dinprasert, **C. Mahidol**, C. Thebtaranonth and Y. Thebtaranonth : "Glycolaldehyde Monomer in Organic synthesis. "Tetrahedron Letters (1989), 30, pp. 1149-1152.
๗. **C. Mahidol**, C. Thebtaranonth, Y. Thebtaranonth

and C. Yenjai : “Synthesis of Deepoxy -4, 5-Didehydromythyleno-Mycin A and Methylenomycin A Methyl Esters”

Tetrahedron Letters (1989), 30, pp. 3857-3860.

๘. **C. Mahidol**, B. Tarnchompoo, C. Thebtaranonth and Y. Thebtaranonth : “Total Synthesis of Diospyrol An Anthelmintic Drug from *Diospyros Mollis* Griff”
Tetrahedron Letters (1989), 30, pp. 3861-3864.

๔.๘ ด้านโครงการพิเศษ

ทรงเป็นประธานอำนวยการโครงการพิเศษต่าง ๆ ของสถาบันวิจัยจุฬาภรณ์
ดังนี้ คือ

- ๔.๑ โครงการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมและชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนในจังหวัด นครศรีธรรมราชและจังหวัดสุราษฎร์ธานี
- ๔.๒ โครงการต่อต้านโรคเอดส์
- ๔.๓ โครงการเร่งรัดและเสริมสร้างภูมิคุ้มกันโรคในพื้นที่ ๕ จังหวัดชายแดน ภาคใต้
- ๔.๔ โครงการป้องกันและควบคุมโรคพิษสุนัขบ้า
- ๔.๕ โครงการจัดการระบบน้ำเค็มเพื่อเพาะเลี้ยงกุ้งทะเล
- ๔.๖ โครงการพัฒนาสภาพแวดล้อมและคุณภาพชีวิตของประชาชนในพื้นที่ จังหวัดภาคใต้

๔.๙ การประชุมสหประชาชาติว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (The United Nations Conference on Environment and Development UNCED)

การประชุมสหประชาชาติ ว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาจัดให้มีขึ้น ระหว่างวันที่ ๓-๑๔ มิถุนายน ๒๕๓๕ ณ กรุงริโอ เดอ จาเนโร ประเทศบราซิล การประชุม ครั้งนี้ประกอบด้วยคณะผู้แทนจากประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก หัวหน้าคณะผู้แทนจะเป็นระดับ หัวหน้ารัฐบาล หรือองค์ประมุขของประเทศ สำหรับประเทศไทย ศาสตราจารย์ ดร.สมเด็จ พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ทรงเข้าร่วมประชุมในฐานะผู้แทนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และหัวหน้าคณะผู้แทนไทย องค์ประกอบของคณะผู้แทนไทย ประกอบด้วยข้าราชการระดับสูง อาทิเช่น ปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ปลัดกระทรวงอุตสาหกรรม ปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ปลัดทบวงมหาวิทยาลัย

เลขาธิการคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อธิบดีกรมองค์การระหว่างประเทศ และเจ้าหน้าที่ระดับสูงของสถาบันวิจัยจุฬาภรณ์ เป็นต้น

ในวันแรกของการประชุม เลขาธิการสหประชาชาติ เป็นประธานชั่วคราวในที่ประชุม และกล่าวปราศรัย หลังจากนั้นมีการเลือกประธานที่ประชุม ซึ่งเป็นผู้กล่าวปราศรัย และดำเนินการประชุมต่อไป ในช่วงแรกของการประชุมมีการเจรจาทกลงกันในเรื่องต่าง ๆ ที่ยังตกลงกันไม่ได้จากการประชุมเตรียมการที่ผ่านมาแล้ว ๔ ครั้ง และมีการพิจารณาเกี่ยวกับปฏิญญาริโอ ว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา ซึ่งในการประชุมเตรียมการครั้งที่ ๔ ที่นครนิวยอร์ก ระหว่างวันที่ ๙ มีนาคม - ๓ เมษายน ๒๕๓๕ ได้มีการยอมรับข้อเสนอ ซึ่งครอบคลุมหลักการต่าง ๆ ๒๗ หลักการ โดยยังไม่มีกรณีลงมติ

สำหรับในวันที่ ๑๓ และ ๑๔ มิถุนายน เป็นวันที่หัวหน้าคณะรัฐบาลหรือประมุขของประเทศลงนามในอนุสัญญาว่าด้วยการคุ้มครองบรรยากาศโดยเฉพาะเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางภูมิอากาศ (Convention on Climate Change) และอนุสัญญาว่าด้วยการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ (Convention on the Conservation of Biological Diversity) และการลงนามในปฏิญญาริโอว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา สำหรับประเทศไทยได้ลงนามในอนุสัญญาดังกล่าว รวมทั้งปฏิญญาริโอด้วย การที่ ศาสตราจารย์ ดร.สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ เสด็จไปทรงร่วมประชุมครั้งนี้ นับว่าเป็นประโยชน์ต่อประเทศไทยอย่างมาก ทำให้ได้รับการยอมรับจากประชาคมโลกว่าประเทศไทยมีความตื่นตัว มีความพร้อมในการที่จะร่วมมือกับนานาประเทศ เพื่อสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาโลกแบบยั่งยืนต่อไป •



พระราชชายา เจ้าดารารัศมี

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี

นางอรสา สิริธัยไทย เรียบเรียง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตรัสกับพระธิดา คือ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ในครั้งหนึ่งว่า “กราบเจ้าข้าลงกับพื้นได้โดยไม่ต้องรังเกียจ เพราะท่านมีทั้งชาติภูมิและคุณวุฒิเพียงพอ”

เจ้าข้าในที่นี้ก็คือ พระราชชายา เจ้าดารารัศมี นั่นเอง

เจ้าดารารัศมีประสูติเมื่อวันอังคารที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ ที่คุ้มหลวง ในสมัยนั้น นครเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางของมณฑลพายัพ เป็นพระธิดาพระองค์ที่สิบเอ็ดซึ่งเป็น องค์สุดท้ายของพระเจ้าอินทวิชยานนท์กับเจ้าทิพเกษร เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ เจ้าดารารัศมีมีพระนามเดิมว่า “อึ่ง” ในพระราชวังหลวง กรุงเทพฯ ขานพระนามว่า “เจ้าน้อย” และ หม่อมเจ้าพูนพิศมัยฯ ตรัสเรียกว่า “เจ้าข้า” ได้รับการอบรมและศึกษาตามประเพณีของ เจ้านายฝ่ายเหนืออยู่จนมีพระชันษาได้ ๑๑ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เชิญพระกุธทูล และพระอัครมณเฑียรขึ้นไปพระราชทานในพิธีเกษกัณฑ์ เพื่อเป็นการเชื่อมความสัมพันธ์ ระหว่างราชวงศ์จักรีและราชวงศ์เชียงใหม่ให้แผ่นดินทั้งสองเป็นสุวรรณปฐพีเดียวกัน มั่นคง แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น รวมทั้งเป็นการเชื่อมแผ่นดินทั้งสองให้เป็นสุวรรณปฐพีเดียวกัน เพื่อที่ป้องกัน ลัทธิจักรวรรดินิยมของชาติตะวันตก เข้ามาทางแหลมอินโดจีน เจ้าดารารัศมีจึงทรงเป็น เจ้านายฝ่ายเหนือองค์แรกในสมัยรัตนโกสินทร์ผู้กระชับความสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์ทั้งสอง ให้ใกล้ชิดกันมากขึ้น

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ถวายตัวเข้ารับราชการเมื่อวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๙ โดยตามพระบิดาลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพิธีโสกันต์เจ้าฟ้ามหาวิชรุณหิศ และได้ประทับอยู่ในพระราชินูปถัมภ์ใน สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เจ้าดารารัศมีแต่เดิมทรงมีตำแหน่งเจ้าจอมมารดา ดารารัศมีเนื่องจากทรงมีพระธิดาพระองค์หนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาครพิสี (ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อมีพระชันษาเพียง ๔ พรรษา)

ต่อมาได้รับการสถาปนาขึ้นดำรงตำแหน่งพระราชชายา ในโอกาสที่เจ้าดารารัศมี เสด็จกลับคืนเชียงใหม่ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๐

ตำแหน่งดังกล่าวจะพระราชทานให้แก่เจ้านายที่ทรงเป็นเชื้อพระวงศ์เท่านั้น ส่วน

พระมหาลีลามิได้เป็นเชื้อพระวงศ์นั้น จะได้รับตำแหน่งเพียงตำแหน่งเดียวคือ เจ้าจอม หากเจ้าจอมมีโอรสหรือธิดา จึงจะเลื่อนตำแหน่งเป็นเจ้าจอมมารดา ส่วนตำแหน่งสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถนั้น ปรากฏเป็นครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เหตุเพราะพระองค์ทรงแต่งตั้งให้พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นผู้สำเร็จราชการในการเสด็จเยือนยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ และตำแหน่งพระราชชายาก็เป็นอีกตำแหน่งหนึ่งที่ทรงสถาปนาขึ้นในโอกาสที่เจ้าดารารัศมีเสด็จกลับคืนเชียงใหม่ เพื่อทรงเยี่ยมเยียนประยูรญาติ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๑-๒๔๕๒ อันเป็นวาระฉลองครบสามรอบพระชันษา เนื่องจากเจ้าดารารัศมีเป็นพระราชชายาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความเมตตาและยกย่องอย่างมากนั่นเอง โดยจะเห็นได้จากการที่พระองค์จัดกระบวนเสด็จอย่างมโหฬารจนถึงเชียงใหม่ อีกทั้งพระราชทานหีบทองคำลงยาพร้อมคำจารึกไปถึงเชียงใหม่ ตามหลังขบวนเสด็จเป็นการต่วน จนถึงพร้อมกับขบวนเสด็จ โดยมีคำจารึกว่า

“หีบบรรจุคำอำนวยการแลความคิดถึงของจุฬาลงกรณ์ส่งไปให้แก่ดารารัศมีผู้เป็น ที่รัก เมื่ออายุครบสามรอบบริบูรณ์ ในสมัยเมื่อเสด็จกลับไปเยี่ยมนครเชียงใหม่ รัตนโกสินทรศก ๑๒๗-๘”

นอกจากนี้หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกประการหนึ่งก็คือ เมื่อเจ้าดารารัศมีมีพระประสงค์จะได้ดวงดาราทอง ประดับพระธำมตุคดยสุเทพตามประเพณีล้านนา เพื่อเป็นเครื่องหมายว่า พระองค์ทรงบูรณะขึ้นตามพระนามดารารัศมีนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับเป็นพระราชธุระในการออกแบบด้วยพระองค์เอง และทรงสอบถามไปทางเจ้าดารารัศมีเป็นระยะ ๆ จนในที่สุดแผ่นเงินกะไหล่ทองพร้อมจารึกก็ไปถึงเชียงใหม่ โดยมีคำจารึกว่า

“เจ้าดารารัศมี อันเป็นพระราชธิดาพระเจ้าอินทวิชยานนท์ และแม่เจ้าทิพเกษร ซึ่งได้ครองนครเชียงใหม่ อันได้ลงไปเป็นพระราชชายาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครครีอยุธยาถ้วน ๒๒ พรรษา จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กลับมาเยี่ยมนคร เมื่อจุลศักราช ๑๒๗๑ ได้เสด็จมานมัสการพระธาตุเจ้าดอยสุเทพนี้ ทรงศรัทธาแผ่หิรัญจำหลักรูปดาราทาสวรรณอันวิจิตรแผ่นนี้ ประดับบูชาพระมหาธาตุเจ้าไว้เป็นที่ตั้งแห่งกุศลสมภาร ๒ ก.ค. ร.ศ. ๑๒๘”

และเมื่อเจ้าดารารัศมีเสด็จกลับจากเชียงใหม่ ในวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๔๕๒ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรือพระที่นั่ง เสด็จขึ้นไปรับที่เมืองอ่างทอง แล้วพาเจ้าดารารัศมีไปประทับแรมที่พระราชวังบางปะอิน ถึง ๒ วัน พร้อมทั้งพระราชทานสร้อยพระกรประดับเพชรเป็นของขวัญ ณ ที่นั้นด้วย เมื่อเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ ก็ทรง

พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประทับ ณ ตำหนักใหม่ในพระราชวังสวนดุสิต คือ พระตำหนักฝรั่งกังไส พร้อมทั้งมีงานเฉลิมฉลองอย่างสมพระเกียรติ รวมทั้งพระราชทานเงินเป็นจำนวนถึง ๒๐๐ ชั่ง หรือหนึ่งหมื่นหกพันบาทให้แก่พระราชชายา ด้วย

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว พระราชชายาได้ย้ายตำหนักมาประทับ ณ วังสวนสุนันทา ซึ่ง ณ ที่นี้ด้วยความเสียพระทัยและความว่าเหวพระองค์ได้ทรงปรับปรุงตำหนักของพระองค์ให้มีบรรยากาศแบบล้านนาทั้งหมด โดยทรงคัดเลือกพระประยูรญาติและข้าหลวงที่ทรงคัดเลือกมาจากเชียงใหม่ มาทรงอุปการะ กล่าวกันว่าที่ตำหนักของพระองค์ในขณะนั้นก็คือเมืองเชียงใหม่นั่นเอง เพราะทั้งการแต่งกายและสำเนียงเสียงพูดของทุกคนในตำหนัก เป็นไปตามแบบอย่างของคุ่มหลวงของอาณาจักรล้านนาทั้งสิ้น แต่ถึงแม้การณ์จะเป็นไปดังกล่าวก็นั่นก็ตาม พระองค์นั้นก็ถึงพระประยูรญาติและบ้านเมืองของพระองค์เป็นอย่างมาก ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ ต้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชชายา จึงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเสด็จกลับคืนนครเชียงใหม่ โดยขอตามเสด็จเจ้าแก้วนรวิรุฬห์ ซึ่งเสด็จลงมาเพื่อรับพระราชทานยศจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และเสด็จกลับขึ้นไปโดยมีกระบวนเกียรติยศส่งเสด็จอย่างมโหฬาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการที่มีหน้าที่อยู่ประจำพระองค์ในพระบรมมหาราชวังตามขึ้นไปอยู่เชียงใหม่ด้วย แต่เจ้าดารารัศมีโปรดให้ส่งตัวกลับลงมาหลังจากปฏิบัติหน้าที่อยู่ห้าเดือนเศษ เพราะทรงเป็นห่วงว่า จะต้องได้รับความลำบาก และพระองค์ก็ทรงอยู่ในความคุ้มครองของเจ้านครเชียงใหม่ คือ เจ้าแก้วนรวิรุฬห์ ต่อมา

พระราชชายา เจ้าดารารัศมีทรงมีพระปณิธานที่จะพัฒนาดินแดนของอาณาจักรล้านนาให้มีความเจริญขึ้นมากกว่าที่เป็นอยู่แต่ก่อน เมื่อเสด็จขึ้นไปประทับที่เชียงใหม่ ก็ได้ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นแบบอย่าง และได้ทรงรับภารกิจต่าง ๆ หลายประการ คือ

๑. ทางด้านพระญาติและเชื้อพระวงศ์ โปรดให้รวบรวมรายชื่อ และตามหาพระญาติแต่ละคนที่ประทับอยู่ ณ ลำพูน ลำปาง และเชียงใหม่ แล้วทรงรับอุปการะพระญาติบางคนที่ตกกระกำลำบาก การรวบรวมรายชื่อของทุกคน ยังไม่แล้วเสร็จ ก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน

๒. ด้านการเกษตร เป็นสมาชิกของสมาคมกุหลาบแห่งอังกฤษ กุหลาบพันธุ์ใหม่ที่ทรงปลูกดอกใหญ่มาก และทรงตั้งชื่อให้ว่า “จุฬาลงกรณ์” เพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระสวามี ทรงซื้อที่ดินแปลงใหม่ที่อำเภอแมริม เพื่อตั้งเป็นสถานทดลองทางเกษตรกรรม และสร้างพระตำหนักขึ้นใหม่ในบริเวณนี้ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงตั้งชื่อให้ว่า “ตำหนักดารารัศมี” และสวนเจ้าสหาย ทรงติดต่อกับหม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร พระบิดา

แห่งการเกษตรแบบปัจจุบัน ให้ทรงส่งพันธุ์พืชต่าง ๆ ส่งมาให้จากต่างประเทศ พืชที่ทำให้ชาวเชียงใหม่ส่งออกเป็นสินค้าสำคัญก็คือ กะหล่ำปลี ซึ่งต่อมาได้เผยแพร่จากสวนเจ้าสหาย หรือซึ่งปัจจุบันเป็นที่ตั้งของค่ายตำรวจตระเวนชายแดน มีนามว่า “ค่ายดาราวัศมี” นั่นเอง

๓. ทางด้านศิลปะทรงริเริ่มและฝึกหัดเจ้านายทางเหนือให้สนพระทัยกับศิลปะพื้นเมือง และศิลปะที่ได้ทรงสังเกตแบบอย่างไปจากกรุงเทพฯ โดยทรงสนับสนุนให้มีการฟื้นฟูนาฏศิลป์ล้านนาขึ้น รวมทั้งโปรดให้นำแบบละครของกรุงเทพฯ ไปฝึกหัดขึ้นด้วย เมื่อ ร.๗ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปบนราชวังช้างเผือกที่เชียงใหม่ เจ้าดารารัศมีทรงจัดการรับเสด็จอย่างสวยงาม เกิดแบบอย่างของการฟ้อนรำใหม่ ๆ ที่ทรงประดิษฐ์ขึ้น เช่น ฟ้อนเล็บ ฟ้อนเทียน ฟ้อนม่านม้วยเชียงตา ส่วนทางด้านดุริยางคศิลป์นั้น พระองค์โปรดให้หัดมโหรีแบบกรุงเทพฯ ขึ้นในนครเชียงใหม่ เนื่องจากพระองค์ทรงมีความเชี่ยวชาญทางด้านนี้ เมื่อครั้งประทับอยู่ ณ ตำหนักฝรั่งกิ้งโกล้นเอง ทางด้านวรรณกรรมโปรดให้สนับสนุนและฟื้นฟูทางด้านการแต่งคำวซอ อันเป็นคำนำอันเป็นเอกลักษณ์ของล้านนามาแต่เดิม รวมทั้งทรงนิพนธ์พงศาวดารล้านนา ถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และทรงเป็นที่ปรึกษาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เกี่ยวกับขนบประเพณีของล้านนาด้วย ส่วนทางด้านงานฝีมือโปรดให้ฟื้นฟูการทอขึ้นยกดอก รวมทั้งงานดอกไม้สด เพราะทรงมีความสามารถทางด้านนี้ รวมไปถึงการถักนิตติ้งของชาวยุโรปด้วย

ในระยะต่อมา ดินแดนล้านนา อันมีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง ก็ได้บรรลุถึงความเจริญก้าวหน้าในทุกด้าน ทั้งทางวัฒนธรรมพื้นเมืองและวัฒนธรรมแบบสากล ราษฎรมีสถานที่เรียนคือโรงเรียนดาราวิทยาลัย และโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ในพระอุปถัมภ์ของเจ้าดารารัศมี วิหารและอารามสำคัญในล้านนาได้รับการบูรณะ พระภิกษุได้รับพระอุปถัมภ์ให้ศึกษาเล่าเรียนอย่างเต็มที่ ทั้งนี้ด้วยพระเมตตาของเจ้าดารารัศมี ผู้ซึ่งมีพระประสงค์จะทอดพระเนตรเห็นล้านนาเจริญรุ่งเรืองขึ้น พระดำริเช่นนี้ได้รับการถ่ายทอดมาจากพระราชสวามีและจากพระสติปัญญาอันเป็นอัจฉริยะของพระองค์เอง จึงอาจกล่าวได้ว่าเจ้าดารารัศมีเป็นเจ้าหญิงผู้ทรงพระกรุณาคุณ และเกียรติคุณยิ่งใหญ่แห่งอาณาจักรล้านนา เช่นเดียวกับพระนางจามเทวี ในอดีตนั่นเอง

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี สิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ สิริรวมพระชันษาได้ ๖๐ พรรษา ภายหลังจากที่ได้รับการดูแลและถวายการรักษาอย่างใกล้ชิดโดยนายแพทย์ ทั้งชาวไทยและต่างประเทศ ด้วยโรคพระบิดาผาสะ อันเป็นอวสานของพระผู้เป็นที่เสนาหาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง อีกทั้งพระผู้เป็นมารดาแห่งอาณาจักรล้านนา ท่ามกลางความอาลัย และเคารพเทิดทูนของชาวไทย •



หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล

หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล

นายบรรเจ็ด อินทจันทรวงศ์ เรียบเรียง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งคนไทยเราโดยเฉพาะนักวิชาการ หรือปัญญาชนทั้งหลาย จะรู้จักพระองค์ในพระนามว่า “บิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย” หรือ นักปกครองคู่พระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แต่อีกด้านหนึ่งของพระองค์นั้น ได้มีพระทัยเป็นผู้นำทางสังคม ได้ประกอบกิจการมากมายต่อสังคมไทยและสังคมชาวโลก ด้วยพระเกียรติคุณสูงส่ง ดังเช่น หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล อดีตประธานองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก พลโท หม่อมเจ้าพิสิฐดิศพงศ์ ดิศกุล อดีตผู้บัญชาการทหารไทย ทำการร่วมกับสหประชาชาติรบ ในกรณีสงครามเกาหลี หรืออีกนัยหนึ่งเรียกกันว่าแม่ทัพไทยในสงครามเกาหลี และที่ครั้งหนึ่งไม่นานมานี้ เมื่อถึงวันสิ้นปีหรือขึ้นปีใหม่ หลาย ๆ ท่านในวงการจัดของขวัญปีใหม่ จะมีน้อยคนนักที่ไม่รู้จักขนมเค้กท่านหญิงเป้า ท่านผู้นี้ก็คือ หม่อมเจ้าหญิงเราหิราวดี ดิศกุล แม้ในปัจจุบันนี้พระโอรสที่ยังทรงพระชนม์เจริญรอยตามพระบิดา ที่เรารู้จักกันดีก็คือ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

ในวันนี้จะขอท่านผู้ฟังได้รู้จักกับพระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อีกองค์หนึ่ง ซึ่งในอดีตทรงเป็นผู้นำสตรีให้ก้าวออกจากจารีตประเพณีหญิงไทยโบราณ ที่มองโลกกว้างออกสู่ความงามของช่างเชิงศิลป์จิตรกร หญิงไทยแต่ก่อนจะถูกอบรมให้รู้จักแต่การอยู่เยี่ยงเฝ้าเรือน การช่างก็มุ่งเย็บ ปัก ถัก ร้อย งานดอกไม้ งานอาหารการครัว เป็นแม่บ้านการเรือน ส่วนการศึกษาในเชิงอักษรสมัยดูความสนใจจะมีน้อย ผู้หญิงจึงถูกกีดกันด้วยความต้องห้ามในวิชาการหลายอย่างว่ามีใช้กิจของผู้หญิง ยิ่งงานจิตรกรรมเชิงวาดขีดเขียน เห็นจะหาได้ยาก จึงไม่มีปรากฏชื่อหญิงไทยที่มีผลงานด้านศิลป์ในอดีต แต่พระธิดาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพองค์หนึ่งทรงได้รับเกียรติจากการรวมตัวของพวกจิตรกรให้ทรงดำรงตำแหน่ง “นายกจิตรกรปฎิมากรสมาคม” หม่อมเจ้าหญิงองค์นี้ก็คือ หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล ที่อนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญจะนำพระประวัติมาเล่าสู่ท่านผู้ฟังในวันนี้

หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล เป็นพระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หม่อมเจื้อย ยมาภัย เป็นมารดา ประสูติที่วังริมประตูสามยอด เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๔๐ ปีระกา มีเจ้าพี่เจ้าน้องร่วมมารดาเดียวกันรวม ๑๐ องค์ได้แก่

๑. หม่อมเจ้าชายจุลดิศ ดิศกุล
๒. หม่อมเจ้าชายอิทธิดำรง ดิศกุล
๓. หม่อมเจ้าชายทรงวุฒิมภาพ ดิศกุล
๔. หม่อมเจ้าชายรัชลามจักรฐิติ ดิศกุล
- ๕.-๖. ผาแผด ถึงชีพตกชัยในวันประสูติ
๗. หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล
๘. หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล
๙. หม่อมเจ้าหญิงบันดาลสวัสดิ์ ดิศกุล
๑๐. หม่อมเจ้าชายดิศศานุวัติ ดิศกุล

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมมหาราชวังฝ่ายใน ในตำหนักสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี และพระมเหสีเทวีก้องอื่น ๆ เป็นเสมือนสถานศึกษาชั้นสูงซึ่งอบรมกุลสตรี เมื่อหม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ขึ้นชาได้ ๔ ขวบ สมเด็จพระพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงส่งเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ณ ตำหนักเจ้าจอมมารดาแสด ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเจ้าจอมมารดาผู้นี้เป็นน้องสาวของเจ้าจอมมารดาชุ่ม ในรัชกาลที่ ๔ และเป็นเจ้าจอมมารดาของสมเด็จพระพระยาดำรงราชานุภาพ ทั้งเจ้าจอมมารดาแสด ยังเป็นมารดาในพระเจ้าลูกเธอ รัชกาลที่ ๕ พระองค์เจ้าอัปภัตรวิประชา แต่ต่อมาเมื่อสมเด็จพระพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานนามต่อสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ในรัชกาลที่ ๕ พระราชทานชื่อว่า “พิไลยเลขา” พร้อมกับทรงขอหม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขาต่อสมเด็จพระพระยาดำรงราชานุภาพ ไว้ในพระบรมราชินูปถัมภ์ ด้วยทรงอ้างเหตุว่า หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ประสูติในเวลาที่พระองค์ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์และยังไม่มีพระธิดาของสมเด็จพระพระยาดำรงราชานุภาพอยู่เลย เพราะก่อนหน้านี้พระธิดาของสมเด็จพระพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ได้เข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังยังตำหนักอื่น ๆ อยู่แล้ว สมเด็จพระพระยาดำรงราชานุภาพ จึงต้องถวายหม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา และย้ายจากตำหนักเจ้าจอมมารดาแสด มาอยู่กับสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี เรียกกันว่า “สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงจัดดูแลอบรมอย่างธรรมเนียมโบราณ คือ การฝึกหัดกิริยามารยาทกุลสตรีชาววัง และทรงได้เรียนหนังสือเบื้องต้นจนชันชาได้ ๗ ขวบ ก็ได้ทรงเริ่มฝึกหัดการเรือน ไครถนัดและชอบทางเย็บปัก ถัก ร้อย งานพับ จีบ อบร่ำ งานดอกไม้ตบแต่งรูปต่าง ๆ ก็หาเรียนได้จากผู้ใหญ่ที่ชำนาญด้านนี้ได้ไม่หวงห้าม และจะมีเวลาเรียนหนังสือตามกำหนดเวลา เมื่อหม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ชนมาอายุ ๑๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๔๕๐ สมเด็จพระนางเจ้าฯ ได้ทรงจัดให้หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา เข้าพิธีเกชากันต์ในงานพระราชพิธีสมโภชจรฉินท์ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในวันที่ ๓๐

มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๕๐ หม่อมเจ้าที่โปรดเกล้าฯ ให้เกษากันต์ ครั้งนั้นมี ๑๖ องค์ คือ

๑. หม่อมเจ้าหญิงก่องกาญจนา ทองใหญ่
๒. หม่อมเจ้าชายบุญฤทธิ์ เกษมสันต์
๓. หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราทร ชุมพล
๔. หม่อมเจ้าชายสุรวิมลประวัติ เทวกุล
๕. หม่อมเจ้าชายนิกรเทวัญ เทวกุล
๖. หม่อมเจ้าชายศิลปากร วรวรรณ
๗. หม่อมเจ้าชายศิวากร วรวรรณ
๘. หม่อมเจ้าหญิงพิมลวรรณ วรวรรณ
๙. หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล
๑๐. หม่อมเจ้าหญิงพัฒนายุ ดิศกุล
๑๑. หม่อมเจ้าหญิงกมลปราโมทย์ กิตติยากร
๑๒. หม่อมเจ้าหญิงวิมลปัทมราช จิรประวัติ
๑๓. หม่อมเจ้าชายสุทธิรักษ์ จรูญโรจน์
๑๔. หม่อมเจ้าชายวรวงศ์พิสิษฐ์ วิไลวงศ์
๑๕. หม่อมเจ้าหญิงพานสุคนธ์ กาญจนะวิชัย
๑๖. หม่อมเจ้าชายทัศนสุเทพ สุทัศนีย์

การพิธีเกษากันต์ครั้งนั้น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงแต่งองค์พระราชทานแก่หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ด้วยพระองค์เอง จัดว่างามเชิดหน้าชูตาเป็นพระเกียรติพิเศษ ท่านหญิงพิไลยเลขาทรงเล่าประทานด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาเป็นที่ยิ่ง เมื่อเกษากันต์แล้วก็โปรดให้ไปเข้าศึกษาที่โรงเรียนราชินี ประเภทนักเรียนในพระองค์ คือได้รับพระราชทานเงินค่าเล่าเรียน ค่าอาหาร และอื่น ๆ มีรถยนต์หลวงคอยรับ-ส่ง เมื่อเสด็จไปประทับที่สวนสีกะดู พระราชวังดุสิต ก็ได้ตามเสด็จไปอยู่ด้วย หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ได้ทรงรับให้อยู่ใกล้ชิดเป็นที่โปรดเป็นพิเศษของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ต่อมาในปีพุทธศักราช ๒๔๖๒ หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขาได้มีอาการประชวรบ่อย ๆ จึงได้กราบบังคมทูลลากลับไปอยู่กับสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่วังวรดิศ ถนนหลานหลวง

หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล ทรงเป็นสตรีไทยรุ่นแรกที่สนพระทัยงานศิลปะ ได้เคยทรงเล่าน่าสนพระทัยภาพเหมือนและทรงฝึกหัดเขียนเล่นมาตั้งแต่เมื่อตามเสด็จสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ไปประทับที่สวนสีกะดู พระราชวังดุสิต แล้วด้วยที่นั่นมีภาพ

เขียนรูปเหมือนของฝรั่งอยู่มาก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงซื้อมาจากที่ต่าง ๆ ในยุโรป และทรงนำมาติดไว้ดั่งดงาม ภาพเหมือนเหล่านั้นดูแล้วเจริญใจสบายตา เลยเป็นแรงให้เกิดบันดาลใจ ติดใจในภาพเหล่านั้น ต่อมาเมื่อทรงทดลองวาดดูบ้าง ก็ดูแปลกดีว่าทรงทำได้ เมื่อกลับมาอยู่วังวรดิศก็ลองวาดขีดเขียนภาพต่าง ๆ สมเด็จพระราชบิดาทรงเห็นก็ไม่ได้รับสั่งว่าอะไร และก็ไม่ได้ทรงห้ามหรือขัดขวาง หรือเห็นเป็นอย่างอื่นที่ไม่สมควรสำหรับกุลสตรี ก็เลยนึกสนุก ได้เคยนำภาพบางภาพไปเฝ้าถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทอดพระเนตร ก็ทรงสนับสุนน ทั้งยังคอยประทานคำแนะนำช่วยเหลือเอื้ออาทรต่าง ๆ แม้แต่กระดาษ เครื่องเขียน และสี เลยทำให้ต้องไปเฝ้าที่วังคลองเตยอยู่เป็นประจำ ช่างเขียนของเมืองไทยในเวลานั้นมักจะเป็นฝรั่ง เช่น นายซี ริโกรี ช่างเขียนภาพเวสสันดร ในวัดราชาธิวาส ภาพบนโดมพระที่นั่งอนันตสมาคม นายลูซซี, นายเอฟ ฟอร์โน, นายอี มรุกโค และนายอี มันเพรดี ล้วนเป็นช่างเขียนภาพทั้งนั้น ก็ได้ถวายคำแนะนำ ทำให้ทรงเห็นเป็นเรื่องน่าศึกษามากเลยนึกสนุก แรก ๆ เขียนภาพก็ทรงใช้วิธีดูภาพแล้ววาดตาม ต่อมาจึงได้ทรงฝึกเขียนภาพโดยตั้งรูปแบบ และเพื่อที่จะให้การเขียนภาพถูกวิธี จึงได้เสด็จไปศึกษาที่โรงเรียนประณีตศิลปกรรม ซึ่งต่อมาโรงเรียนนี้ก็คือมหาวิทยาลัยศิลปากร โดยมีศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นผู้ดูแลแนะนำ

งานวาดภาพของหม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล ในชั้นต้นโปรดใช้น้ำ ต่อมาจึงทรงใช้สีอื่น ๆ เช่น สีชอล์ค สีน้ำมัน บางคราวก็ทรงใช้ดินสอด่วาดภาพ ส่วนใหญ่มักจะโปรดวาดภาพด้วยสีน้ำ และสีชอล์ค ส่วนภาพก็มักจะเป็นลักษณะภาพเหมือนของจริง (Realistic Art) เช่น ภาพพระพุทธรูปนาคปรกปางมารวิชัย ภาพดอกไม้ในแจกัน ภาพผลไม้ ภาพคลื่นชายหาด ภาพสุนัข เป็นต้น หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล ต้องหยุดความสนพระทัยในภาพเขียนไประยะหนึ่งเมื่อต้องเสด็จตามสมเด็จพระบรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงลี้ภัยการเมืองไปประทับที่ปารีส ประเทศมาเลเซีย ระหว่างพุทธศักราช ๒๔๗๖-๒๔๘๕ จึงได้เสด็จกลับ

ด้วยความสามารถและรอบรู้ในการเขียนภาพและขนบธรรมเนียมที่เคยประทับอยู่ในวังหลวง หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล จึงได้รับเชิญเป็นกรรมการตัดสินในการประกวดภาพ หรืองานแสดงศิลปกรรมแห่งชาติ อยู่เสมอ นอกจากนี้ ยังทรงเคยช่วยราชการออกแบบฉากละครให้แก่กรมศิลปากร เช่น ฉากละครเรื่องพระร่วง ฉากละครเรื่องอิเหนา เป็นต้น

หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล ถึงชีพิตักษัยด้วยพระโรคชรา เมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๒๘ สิริรวมชันษาได้ ๘๘ ปี มรดกสำคัญของหม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา อีกอย่างหนึ่งที่ประทานไว้ในบรรณโลก ก็คือ “สาส์นพิไล” ซึ่งเป็นลายพระหัตถ์จดหมาย

ได้ตอบระหว่างสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ กับหม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา
ดิศกุล เกี่ยวกับความรู้ด้านสถาปัตยกรรม หนังสือ “ศาสนพิไลย” จึงเป็นหนังสือที่สมเด็จพระ
เจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเพิ่มเติมความรู้ด้านศิลปออกไปจากหนังสือศาสน
สมเด็จ อันเป็นมรดกมีค่ายิ่งของชาติไทย •



หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล

นายบรรเจิด อินทุจันทร์ยง เรียบเรียง

เมื่อพุทธศักราช ๒๕๑๒ ได้มีการประชุมระดับโลกครั้งสำคัญยิ่ง ขึ้นที่กัวลาลัมเปอร์ และปีนัง ประเทศมาเลเซีย ผู้เข้าประชุมล้วนแต่เป็นผู้นำทางศาสนาต่าง ๆ มีศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม เป็นต้น แก่นนำที่ดำเนินการในครั้งนั้นคือ องค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก ณ ที่นั้นประธานองค์การฯ ซึ่งเป็นสุภาพสตรีรูปร่างเล็กในท่ามกลางผู้เข้าประชุม จะดูเหมือนเด็กหญิงเล็ก ๆ คนหนึ่ง ได้ถูกนักข่าวหนังสือพิมพ์สตรีทไทมส์ ทำทางฉลาดคล่องแคล่ว เป็นเด็กหนุ่มเข้ามาถามท่านประธานองค์การว่า “ท่านประชุมทำไม ? ศาสนามีประโยชน์อย่างไร ?” ท่านผู้ถูกถามซึ่งเป็นคนสูงอายราว ๗๐ ปีแล้ว เห็นผู้ถามเป็นเด็กเลยตอบด้วยอารมณ์ขันว่า “ประชุมกันเพื่อรักษาความเป็นมนุษย์ไว้ให้พวกแกอย่างไรเล่า” ส่วนศาสนามีประโยชน์อย่างไร ก็ได้อธิบายแจ่มแจ้งว่า “คือหลักใจของมนุษย์ที่จะช่วยแก้ปัญหาต่าง ๆ ของชีวิต เสริมชีวิตให้มีคุณค่าเข้าใจสภาวะของโลกได้ ช่วยเอาโลกมนุษย์ที่กำลังหลงจมดิ่งสู่ห้วงเหว กลับมาสู่ความเป็นมนุษย์ได้” คารมคมคายที่ตอบอย่างจะฉานไม่ติดขัด แฝงด้วยข้อคิดรวมทั้งปวงไว้นี้ ท่านอยากทราบไหมว่าผู้ตอบนี้คือใครท่านคือหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล อดีตประธานองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก

เนื่องในวันที่ ๑๗ สิงหาคม ศกนี้ จะเป็นปีที่หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ถึงชีพิตักษัย ครบ ๑ ปีเต็ม

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงเป็นพระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย หม่อมเจื้อย สกุลเดิม ยมาภัย เป็นหม่อมมารดา ทรงมีเจ้าพี่เจ้าน้องร่วมหม่อมมารดาเดียวรวม ๑๐ องค์ และได้ถึงชีพิตักษัยไปหมดแล้ว คือ

หม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล

หม่อมเจ้าอิทธิดำรง ดิศกุล

หม่อมเจ้าทรงวุฒิมภาพ ดิศกุล

หม่อมเจ้ารัชลาภจิรฐิติ ดิศกุล

หม่อมเจ้าฝาแฝด (๒ องค์) ถึงชีพิตักษัยเมื่อวันประสูติ

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล

หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล

หม่อมเจ้าหญิงบันดาลสวัสดิ์ ดิศกุล

หม่อมเจ้าดิศานุวัติ ดิศกุล

เมื่อทรงพระเยาว์และเจริญวัยควรแก่การศึกษา สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระบิดาได้ทรงให้ทรงศึกษา ณ วังอันเป็นที่ประทับตรงประตูสามยอดฝั่งพระนคร มีโรงเรียนภายในวัง มีผู้สอนเป็นกุลสตรี คือ คุณหญิงวิทยาปริชามาตย์ (อ่อง เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ส่วนวิชาสำหรับกุลสตรีทรงรับฝึกหัดขณะประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังรวม ณ พระตำหนักสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๕) เจ้าฟ้านิภานภดลวิมลปภาวดี กรมขุนอุทอง เขตขัตติยนารี วิชาภาษาอังกฤษจากครูสตรีชาวอังกฤษ และทรงศึกษาวิชาภาษาฝรั่งเศส กับครูสตรีชาวฝรั่งเศส เมื่อหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ประทับอยู่กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิภานภดลวิมลปภาวดี กรมขุนอุทองเขตขัตติยนารีนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะทรงอุปถัมภ์หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัยให้อยู่ใกล้ชิดพระองค์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายจากพระบรมมหาราชวังเข้าไปประทับอยู่ ณ พระที่นั่งวิมานเมฆ พระราชวังดุสิต ส่วนที่เป็นที่ประทับของพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ และพระธิดา เนื่องจากหม่อมมารดาเสียชีวิตตั้งแต่ยังมีพระชนมายุเพียง ๘ ปี พระบิดาคือ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสงสารลูกหญิงทั้ง ๓ ที่กำพร้าแม่ จึงทรงดูแลเองให้อยู่ใกล้ชิดติดพระองค์ แม้เสด็จตรวจราชการหัวเมือง ซึ่งจะต้องทรงพระดำเนินไปตามทางอัน ยากลำบาก ก็มิได้ให้อยู่ห่าง มักจะสั่งให้ตามเสด็จด้วยเสมอ ทำให้หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงรอบรู้ทางด้านสังคม ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และศาสนา อย่างกว้างขวางจากพระบิดาทางด้านศาสนาทรงเล่าว่า แรกก็มีได้ทรงสนพระทัย ด้วยเป็น เรื่องทวนกระแสธรรมดาโลก ต่อเมื่อมีพระชนมายุได้ ๑๙ ปี ทรงได้รับความทุกข์เดือดร้อน อย่างยิ่ง จึงได้รู้สัจธรรมที่ช่วยแก้ทุกข์ได้ เลยเอาพระทัยใส่ศึกษาจนแตกฉานในเรื่อง ของความทุกข์ ที่สุดได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือพุทธศาสนาสอนเด็กเข้าประกวด หนังสือเรื่องนี้ ได้รับพระราชทานรางวัลที่ ๑ จากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชพิธีวิสาขบูชา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ และ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงพระราชนิพนธ์คำนำไว้ว่า “ข้าพเจ้าใคร่จะขอชมความ สามารถและความพยายามของหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ที่ได้แต่งหนังสือนี้เข้า ประกวดได้รับรางวัลเป็นครั้งแรก ข้าพเจ้าขออนุโมทนาในกุศลธรรมของเธอ” ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ ได้ทรงเข้าร่วมในคณะกรรมการราชบัณฑิตยสภา สมาคมวรรณคดี ค้นคว้าทางวรรณคดี นิรุกติศาสตร์ โบราณคดี ไวยากรณ์ รวมทั้งวินิจฉัยทางโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอนโบราณด้วย

เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ความผันผวนทางการเมืองมี มากขึ้นไม่เป็นที่ไว้วางใจได้ ในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ต้อง

เสด็จไปประทับที่ป็นัง หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ก็ได้ตามเสด็จพอไปประทับที่ป็นังด้วย ดูแลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๖ ต้องทรงกระทบกับเหตุการณ์รุนแรงยิ่งเมื่อป็นังแตกและถูกญี่ปุ่นยึดครองในสงครามโลก ครั้งที่ ๒ ทรัพย์สินส่วนพระองค์ต้องถูกยึดไปด้วย ต้องทรงทนทุกข์ลำบากยิ่งจนใน พ.ศ. ๒๔๘๕ จึงได้เสด็จกลับมาประทับ ณ วังวรดิศ ถนนหลานหลวง กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๘๖ วันที่ ๑ ธันวาคม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สิ้นพระชนม์ ท่านหญิงพูนพิศมัย ได้ทรงสละทรัพย์สินมรดกส่วนพระองค์ ซึ่งได้จากพระบิดาร่วมกับรัฐบาลในสมัยนั้น จัดตั้งหอสมุดดำรงราชานุภาพขึ้นเป็นอนุสรณ์สถานแด่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระบิดาทางประวัติศาสตร์ไทย ทั้งยังทรงเสียสละเวลาเสด็จหอสมุดแห่งนี้เป็นประจำทุกวันอาทิตย์ เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้รักสนใจวิชาการทางวรรณคดี ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และเรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทูลถามปัญหาต่าง ๆ จากองค์ท่านเอง และก็ได้รับการอธิบาย ชี้แจง แนะนำอย่างเต็มพระทัย เป็นกันเองอยู่เสมอจนผู้ที่ได้เข้าเฝ้ารู้สึกซาบซึ้งในพระกรุณาทั่วกัน

ในส่วนงานพระนิพนธ์ได้ทรงเรื่องต่าง ๆ ไว้เป็นมรดกไทย มีทั้งเรื่องทางศาสนาพุทธ ประเพณีไทย ประวัติศาสตร์ สารคดี วัฒนธรรม การท่องเที่ยว เกียรติความรู้ต่าง ๆ ไว้ไม่น้อยกว่า ๑๗๕ เรื่อง และเรื่องสุดท้ายได้ทรงสั่งไว้ให้จัดพิมพ์เมื่อสิ้นพระชนม์ไปแล้ว คือ เรื่องที่ข้าพเจ้าพบเห็น นับว่าเป็นเอกสารสำคัญยิ่งทางประวัติศาสตร์แห่งชาติที่น่าสนใจอีกเรื่องหนึ่ง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๙ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ โปรดเกล้าฯ ให้ท่านหญิงพูนพิศมัย เป็นพระอาจารย์ถวายพระอักษรทางด้านพงศาวดารและประวัติศาสตร์ เมื่อองค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยได้เริ่มเปิดดำเนินการในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ ก็ได้ทูลเชิญให้ทรงเป็นองค์ที่ปรึกษา ทรงเป็นสมาชิกสภาปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน พ.ศ. ๒๕๑๙ ทรงเป็นที่ปรึกษาของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

การที่ทรงบำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคมแห่งชาติและนานาชาติ จนมหาวิทยาลัยคองกูด กรุงโซล สาธารณรัฐเกาหลี ได้ถวายปริญญาบัตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ทางสาขาปรัชญา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ และทางมูลนิธิเทปเปิดตัน ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการสร้างความเข้าใจอันดีต่อกันของศาสนาในโลก ซึ่งมีสำนักงานอยู่ที่นครวอชิงตัน ดีซี สหรัฐอเมริกา ก็ได้เลือกหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล เป็นกรรมการในคณะซึ่งมีอยู่ ๙ คนอีกท่านหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๗

ในด้านการศาสนานั้น หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล มักจะทรงกล่าวเสมอว่า “ถ้ามนุษย์เราไม่มีหลักใจเสียแล้ว มนุษย์ก็จะไม่ผิดอะไรกับสัตว์ ศาสนาเป็นหัวใจของมนุษย์ และเด็กรุ่นหน้าจะอยู่ในอันตราย ไม่มีศาสนาดูแลที่จะรักษาได้ทุกโรค เพราะฉะนั้นศาสนาใดก็ตามจะมีดีสำหรับมนุษย์ทั้งนั้น” ด้วยเหตุนี้ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล จึงทรงเชื้อ

อาหารต่อองค์การทางศาสนา ทรงเสวยสละทั้งกำลังกายและกำลังใจที่จะต่อสู้ให้คนมีศาสนา ดังจะเห็นได้ว่าทรงรับเป็นปาฐก บรยายเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา และเป็นกรรมการ บริหารและอุปนายกของพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์หลายสมัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ ได้ทรงร่วมคณะผู้แทนไทยไปประชุมก่อตั้งองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก ที่โคลัมโบ ประเทศลังกา และใน พ.ศ. ๒๔๙๖ ทรงได้รับการเลือกตั้งให้เป็นรองประธานองค์การ พุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก และต่อมาในการประชุมครั้งที่ ๗ ที่ประชุมใหญ่ขององค์การฯ ได้ ลงมติเป็นเอกฉันท์ให้ทรงดำรงตำแหน่งประธานองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก จากนั้น ก็ทรงได้รับเกียรติเลือกตั้งให้เป็นประธานองค์การอีกหลายสมัยติดต่อกันมาถึง ๓๑ ปี นับว่า หญิงไทยทรงสร้างศักดิ์ศรีและเกียรติภูมิให้แก่ประเทศชาติ จนในปี พ.ศ. ๒๕๒๗ ทรงชราภาพ แล้ว พระชันษา รวม ๙๐ ปี ที่ประชุมก็ยังลงมติให้ทรงเป็นประธานกิตติมศักดิ์ขององค์การฯ ตลอดพระชนมชีพในระหว่างเวลาที่ทรงเป็นประธานองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก ได้ เสด็จเยือนศูนย์ภาคีขององค์การฯ ในประเทศต่าง ๆ รอบโลกถึง ๒ ครั้ง เช่น อินเดีย เอเชีย ยุโรป อเมริกา และสหภาพโซเวียต ได้ทรงบรรยายเกี่ยวกับหลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในทุกประเทศที่เสด็จ จนเป็นที่ตระหนักในสายตาพุทธศาสนาแก่ชาวพุทธในต่างประเทศซึ่ง ล้วนชื่นชมโสมนัส เมื่อได้เฝ้าสนทนารวมกับพระองค์ท่าน ซึ่งทรงมีอัธยาศัยต้อนรับฉันท์ญาติ ทรงเล่าว่า “มีผู้เข้ามาหา มาขอเรียนพุทธศาสนาด้วย และทุกเมืองที่บอกว่าเห็นมีแต่พระพุทธ ศาสนาเท่านั้นที่จะช่วยเอาโลกมนุษย์กลับมาสู่ความเป็นมนุษย์ได้”

พระประวัติสังเขปที่นำมาเล่าแต่ท่านผู้อ่านนี้ จะเห็นได้ว่า หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ในบั้นปลายพระชนมชีพ ได้ทรงเป็นกำลังสำคัญต่อการพัฒนาบ้านเมือง และ ต่อมนุษยชาตินานาชาติ มีผลงานที่ผ่านมามีเด่นเป็นเยี่ยงอย่างแก่เยาวชน ควรได้รับการ สดุดีให้เป็นบุคคลสำคัญแห่งชาติ

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ถึงชีพิตักษัย เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๕๓๓ สิริรวมพระชันษา ๙๕ ปี •

หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล

นายบรรเจ็ด อินทุจันทร์ยัง เรียบเรียง

หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล เป็นพระธิดาองค์ใหญ่ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กับหม่อมนวนม สกุลเดิม โรจนดิศ ประสูติเมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๒๙ พระชันษา ๘ ขวบ ทรงเข้ารับการศึกษาที่โรงเรียนสุนันทาลัย (ปัจจุบันคือโรงเรียนราชินี ปากคลองตลาด) และเมื่อพระชันษา ๑๕ ก็ได้เข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ณ ตำหนักสมเด็จพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรีพระอัครราชเทวี ทรงรับใช้ใกล้ชิดเจ้านายและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลายครั้งเป็นที่พอพระราชหฤทัย หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ทรงเล่าถึงพระมหากษัตริย์คุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงพระเมตตาต่อองค์ท่าน อย่างยิ่ง ช่วงพระชนม์ในสมัยรัชกาลที่๕ หม่อมเจ้าจงจิตรถนอมได้ทรงบันทึกเหตุการณ์เรื่องน่ารู้ต่างๆในสมัยนั้นไว้เพื่อผู้ที่มิได้อยู่ร่วมสมัยจะได้รู้และเข้าใจเหตุการณ์ในยุคนั้นตามที่ทรงบันทึก จึงขอเชิญความบางตอนมาเล่าใหม่ ดังนี้

เข้าวัง

ในปี พระพุทธศักราช ๒๔๔๔ นั้นเอง ข้าพเจ้าต้องเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ที่ตำหนักพระนางเจ้า พระราชเทวี (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุหมานมารศรี พระอัครราชเทวี) เสด็จพ่อได้กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายให้ข้าพเจ้าเป็นพนักงาน พอได้เฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ได้รับสั่งกับข้าพเจ้าว่า “พ่อเขาให้เจ้าเป็นพนักงาน”

ในตอนต่อไปนี้จะขอเล่าถึง เจ้าน้ำที่ข้าราชการฝ่ายในว่ามีใครบ้าง เท่าที่ได้ทราบ เพราะในพระบรมมหาราชวังชั้นใน มีแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวเท่านั้นที่เป็นผู้ชาย นอกจากนั้นก็เป็นผู้หญิงทั้งหมด เด็กผู้ชายจะอยู่ในวังได้เพียงอายุ ๑๓ ปีอย่างมาก ส่วนเจ้านายพระราชโอรสเมื่อโสกันต์แล้ว ต้องเสด็จไปทรงศึกษาที่ยุโรปเป็นส่วนมากข้าราชการฝ่ายในมี คุณท้าว เจ้าน้ำที่ แลพนักงาน ฝ่ายในตามลำดับเท่าที่จำได้คือ

๑. ท้าววรณานันท์ เป็นคุณท้าวพิเศษ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ไม่มี เริ่มตั้งมีในรัชกาลที่ ๖ โดยทรงตั้ง ม.ร.ว.ป้อม มาลากุล
๒. ท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาขาว) ดูแลเจ้าจอม
๓. ท้าวทรงกันดาร (เจ้าจอมมารดาหุ่น) ดูแลพระคลังใน
๔. ท้าวภณทวารนุรักษ์ (เพิ่ม เสมียน) ผู้ช่วยดูแลพระคลังใน
๕. ท้าวศรีสัจจา ว่ากรมโขนรองจากอธิบดี
๖. ท้าวโสภานีเวศน์ รองท้าวศรีสัจจา
๗. ท้าวอินทสุริยา นายโรงพิเศษ
๘. ท้าวสมศักดิ์ (เจ้าจอมมารดาเหม) รองท้าววรจันทร์
๙. ท้าวสุภติการภักดี (เหลียม, ปริก) นายห้องเครื่องต้น
๑๐. ท้าวনারีวรรณรักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์)
๑๑. ท้าวราชกิจวรภัทร์ (แพ บุญนาค)
๑๒. ท้าวสุจริตธำรง (ตันสกุล สุจริตกุล)
๑๓. ท้าววนิดาพิจารินี (สุน, เหม, เพิ่ม, บาง,)

นอกจากนี้ยังมีเฒ่าแก่ ราว ๘ คน ตามเสด็จข้างใน

ท้าววังหน้า ซึ่งเลิกไปแล้ว แต่ขอจดไว้เป็นความจำ เทียบกับวังหลวง

๑. ท้าวอนงครักษ์ เทียบ ท้าววรจันทร์

๒. ท้าวสัตยานุรักษ์ เทียบ ท้าวศรีสัจจา ในรัชกาลที่ ๗ ได้ย้ายมาตุกรมเขลน
แทนท้าวศรีสัจจาในพระบรมมหาราชวัง
๓. ท้าวพิทักษ์โกคา เทียบ ท้าวทรงกันดาร

ท้าวอยู่งานโรงพิเศษ

๑. ท้าวปฏิบัติบิณฑนาม นายวิเศษ
๒. ท้าวสำราญมุข ทรงบาตร
๓. ท้าวราชโกชนาจารย์นี้ หมากพลู
๔. ท้าวมังสี (ขำ, แสง, สาลี่) วิเศษเครื่องต้น
๕. ท้าวทองกิบม้า (เทียบคำ)
๖. ท้าวทองพยศ (นาก)
๗. ท้าวอินทรกัลยา (เพื่อน) ยายหม่อมหลวงใหญ่ ดิศกุล
๘. ท้าวเทพภักดี (ปลัดแพง)
๙. ท้าวยศมณเฑียร (เขม)

พนักงานต่าง ๆ

- พนักงานพระภูษา เจ้าจอมมารดาวาด
 พนักงานพระสุคนธ์ เจ้าจอมมารดาเหม
 พนักงานพระสุธารส
 พนักงานพระศรี หม่อมราชวงศ์สร้อย
 พนักงานพระที่ ดูลาดพระยี่ภู่ตลอดจนงานประสูติเจ้าฟ้า
 พนักงานพระแสง หม่อมเจ้าเบญจรงค์
 พนักงานนมัสการ
 พนักงานเฝ้าหอพระธาตุมณเฑียร (หอพระบรมอัฐิ)
 พนักงานเฝ้าหอพระสุราลัย (หอพระพุทธรูป)
 พนักงานเช็ดกวาดห้องบนพระที่นั่ง มีพระองค์เจ้าอรทัยเทพกัญญา และพระองค์เจ้า
 แชไขดวงทรงเป็นผู้ดูแล
 สนมพระโขนง หม่อมเจ้าถนอมอุไร
 หม่อมเจ้าผอบ สนิทวงศ์ และทำหน้าที่เป็นนายชวาลาด้วย
 พนักงานห้องเครื่องต้น มีหม่อมเจ้าหลายองค์ พระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏ
 ทรงกำกับการ

พนักงานใช้ มี ๔ คน รับเครื่องเสวยจากพนักงานกลางส่งคุณจอม คุณท้าวสุภัทร ทำหน้าที่แกะตรา

พนักงานกลาง เชิญเครื่องจากห้องเครื่องต้น ส่งพนักงานใช้ ก่อนจะเชิญต้อง ถวายบังคม

พนักงานลงพระบังคล มีคุณแมว คุณทรัพย์

ผู้รับสั่ง หน้าที่คุมหม่อ ไปตามตำแหน่ง

ทนายเรือน มี นายถมยา คุมหม่อ

นายหุ่นโชน ดูแลโรงทรงประเคนทำสำหรับพระในงานหลวง

นายหริดโชน ดูแลคุกในพระราชวัง การกระทำผิดของคนในวังตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้า เจ้าจอม ทำความผิดมีโทษติดขังศาลา ที่ทำการกรมโชน และถ้าเจ้านายชั้นสูงขึ้นไปมีความ ผิดต้องติดขังในสวนดุสิตตอนหลังให้อยู่ตึกหลังเล็กแถวประตูราชสำราญแต่ให้มีโชนคุม

นายชวาลา มีราว ๗ - ๘ คน ทำหน้าที่จุดโคมสมัยนั้นยังไม่มีไฟฟ้าและนำคบ ตอประแทบที่สวนดุสิตต้องตม่น้ำสงว แลรดน้ำต้นไม้ในสวนสวรรค์ทั้งสองงานนี้อยู่ได้บังคับ ของหม่อมเจ้าถนอมอุไร และหม่อมเจ้าผอบ สนิทวงศ์ นอกจากนี้ยังต้องคุมหม่อเวลา ถวายอยู่งานนวด

พนักงานผ้าเหลือง นายวอ แม่นาก ทำหน้าที่เย็บผ้าไตรของหลวงสำหรับงานพระราช กุศลเช่นงานบวชนาคหลวง พนักงานห้องเครื่องต้น พระวิมาดาเธอทรงดูแล มีผู้ช่วยงาน คือ

หม่อมเจ้าสารภี ลดาวัลย์ หม่อมเจ้าสบาย นิลรัตน์

หม่อมเจ้าปุย ลดาวัลย์ หม่อมเจ้าประทุม นิลรัตน์

หม่อมเจ้าเมหาพี ปราโมทย์ หม่อมเจ้าปุย

หม่อมเจ้าคอยท่า ปราโมทย์ หม่อมเจ้าแฉล้ม

หม่อมเจ้าเยื่อน หม่อมเจ้ากระจำง

พนักงานนมัสการ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา ทรงเป็นผู้ดูแล มี

หม่อมเจ้าสามจันทร์ บรรยงก์เสนา หม่อมเจ้าอ่าง

หม่อมเจ้ากมล เนาวรัตน์ หม่อมเจ้าชม สนิทวงศ์ เป็นผู้ช่วยหน้าที่ทำธูปเทียนดอกไม้ จัดดอกไม้ ร้อยดอกไม้ เช่นตาข่าย จัดพระแท่นพระพุทธรูป ทุกรัชกาลในงานถือน้ำ พระพิพัฒน์สัตยา เมื่อเสด็จกรมหลวงวรเสรฐสุดาสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระปิตุจฉาพระอัครราช เทวีทรงว่าการพนักงานนมัสการแทนต่อมาจนถึงรัชกาลที่ ๗

๑ คำว่า “นาย” เป็นบรรดาศักดิ์ ขึ้นตำแหน่งข้าราชการฝ่ายใน ที่สังกัดกรมโชน ซึ่งเป็นกรมหนึ่งอยู่ภายใน พระราชฐานมออิบตีเป็นผู้บริหารงาน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลีนีทรงเป็นอธิบดีวังฝ่ายใน ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ พระพุทธศักราช ๒๔๔๐ ตลอดจนถึงเปลี่ยนแปลงการปกครองในปีพุทธศักราช ๒๔๗๕

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐทรงมีหน้าที่เกณฑ์ดอกไม้ เวลางานพระราชพิธีทุก ๆ คราว ทรงรักษาบุญแก่พระราชวังด้วย

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรทัยเทพกัญญา ทรงดูแลพนักงานเช็ดกวาดพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ พระที่นั่งสมมุติเทวราชอุบัติ (ห้องทอง) พระที่นั่งดำรงสวัสดิ์ดิอนัญวงศ์ (ห้องผักกาด) ห้องเสวยโต๊ะกลม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าไชยดวง ทรงดูแลพนักงานเช็ดกวาดพระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬาร (ห้องเหลือง) ห้องเขียว ห้องน้ำเงิน พระที่นั่งราชปริตวิโรทัย (ห้องเขียวนอก) พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์ (ห้องทรงพระอักษร) ...

ช่วงแห่งความประทับพระทัยยิ่ง ของหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล อยู่ในปี พุทธศักราช ๒๔๔๕ ถึง ๒๔๔๖ ทรงเล่าว่า

ในระหว่างเวลาปี พ.ศ. ๒๔๔๕-๒๔๔๖ นั้น ข้าพเจ้าอยู่บนพระที่นั่งห้องทองตลอด ได้เห็นอะไรต่าง ๆ เช่น ทรงแจกเบี้ยหวัด พระเจ้าอยู่หัวประทับตรงพระเฉลียงหน้าห้องเหลียง (บรมราชสถิตมโหฬาร) ทอดพระเนตรผู้มีเจ้านาย ๒ พระองค์ประทับเป็นประธานเสด็จจากกรมหลวง^๑ เสด็จไปนาริรัตน ท้าวทรงกันดาร ท้าวภณฑาสารนุรักษ์ เวลาเสด็จประทับเจ้าพนักงาน ชาวคลังจะต้องเตรียมเงินห่อผ้าขาว เพราะพระราชทานเป็นเงินบาททั้งนั้น คุณท้าวภณฑาสารนุรักษ์ เวลานั้นยังเป็นคุณเพิ่ม เสมียน เป็นคนขานชื่อเรียกเจ้าจอมทุกคนมารับเบี้ยหวัดมี เจ้าคุณพระประยูรวงศ์^๒ คลานนำหน้ามารับต่อหน้าพระที่นั่ง พระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ พอสมควรแก่เวลาก็เสด็จขึ้น แต่ยังมีแจกต่อไปจนหมดชื่อ รุ่งขึ้นอีกวัน พวกราชนิกุล เจ้าจอม วังหน้า เจ้าจอมในรัชกาลที่ ๔ เฒ่าแก่ ทำนาง พระพี่เลี้ยงเจ้านายพวกสกุลขุนนางแจกที่เก่ง นารายณ์ ทางเข้าพระที่นั่งไพศาล นอกจากนี้แล้วเวลาเสด็จพระราชทานผ้าพระกฐิน หรือ เสด็จวัดพระแก้วในงานพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปแอบดูบนพระที่นั่ง จักริมหาปราสาทชั้นที่ ๓ อันเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิเวลานี้ ที่ขึ้นไปได้เพราะเวลานั้นยัง ไม่มีพระบรมอัฐิเลย เริ่มตั้งแต่เมื่อรัชกาลที่ ๕ สวรรคตแล้ว จึงได้เชิญพระบรมอัฐิขึ้นไป ประดิษฐานไว้บนชั้น ๓ ของพระที่นั่งจักริมหาปราสาท

ในบางคราวทรงรับเจ้าต่างประเทศ เป็นต้นว่า เมื่อเจ้าชาย อัดลเบิร์ต พระราชโอรสองค์ ที่ ๓ ของพระเจ้าเอมเปอโรวิลเลียมแห่งเยอรมนีเข้ามาเฝ้า โปรดเกล้าฯ จัดให้เข้าพักที่วังสราญรมย์ ซึ่งเป็นกระทรวงการต่างประเทศเดี๋ยวนั้น มีเลี้ยงพระราชทานที่ห้องใต้ (มุขสถานบรมอวสน์) และมีเลี้ยงใหญ่ที่เรียกว่า “เบงเควด” ในห้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักริมหาปราสาท เลี้ยงเสร็จ แล้วเสวยกาแฟที่ห้องเขียว (ราชปริตวิโรทัย) แลห้องผักกาด (ดำรงสวัสดิ์อันัญคุณ) เสร็จแล้วมีการบรรเลงคอนเสิร์ตของเจ้าพระยาเทเวศร ที่มีขตะวันตกข้างออฟฟิศหลวง เจ้าชายทรงจุสมเด็จพะบรมราชินีนาถ พระเจ้าอยู่หัวทรงจุหม่อมเจ้าหญิงทิพย์สัมพันธ์ อาภากร เพลงที่บรรเลงมี ร้องดับนางลอยเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เสร็จแล้วมีการเลี้ยงขับเปอร์ข้าพเจ้าตามเสด็จขุนหม่อมพระองค์หญิง ขึ้นไปแอบดูข้างบนพระที่นั่ง จักริมหาปราสาทชั้น ๓ มีช่องตรงมุขตะวันตกผู้ที่เป็นเลดี้อินเวดดิ้ง ของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ คือ

๑. กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี

๒. เจ้าคุณจอมมารดาแพ

หม่อมเจ้าถนอมอุไร แลคุณท้าววรจันทร์ ซึ่งเป็นคุณย่าของกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ฯ ต่อไปโปรดให้เจ้าชาย อัดล เบิร์ต เสด็จไปพระราชวังบางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวประทับบนพระที่นั่งเวหาศจำรูญ ส่วนเจ้าชาย แลข้าราชการบริพารประทับอยู่ที่พระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร ทรงเลี้ยงดินเนอร์ที่พระที่นั่งเวหาศจำรูญข้าพเจ้าตามเสด็จสมเด็จพระปิตุจฉาไปพระราชวังบางปะอินด้วย แลได้ไปเฝ้าดูบนพระที่นั่งแก่ง เรื่องรับเจ้าฝรั่งตอนนี้ อยู่ในปี พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นเดือนที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมภฏพงษ์บริพัตร (กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดีพินิต) ประสูติ เพราะทูลกระหม่อมพระองค์ชาย*ต้องเสด็จไปบางปะอินจึงต้องอยู่ในความดูแลของกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ซึ่งเป็นพระชนกของหม่อมเจ้าหญิงประสงค์สม เจ้าชายอัดล เบิร์ตได้กราบถวายบังคมลา ที่พระราชวังบางปะอินทูลกระหม่อมชายทรงพาเจ้ากลับกรุงเทพฯ

๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

นอกจากเหตุการณ์ ดังเล่าไว้แล้วนั้น ยังมีเรื่องที่ทรงเล่าถึงการมิจาน
ที่ในหลวงให้จัดมีขึ้น ทรงเล่า ดังนี้

งานที่มีในพระบรมมหาราชวัง

งานพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา..... เดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำมีสวดมนต์ในวัดพระศรี-
รัตนศาสดาราม เนื่องในพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงที่พระที่นั่งไพศาล-
ทักษิณ ซึ่งได้จัดตั้งพระแท่นประจำรัชกาล ๕ พระแท่น มีพระพุทธรูปตั้งบนพระแท่นเท่า
จำนวน ปีเสวยราชย์ของพระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลแห่งพระราชวงศ์จักรีทุกรัฐบาลพระเจ้าอยู่หัว
เสด็จทรงพระสุหร่ายแลทรงโปรยบุนหาทุกพระแท่น แล้วทรงบูชาพระสยามเทวาธิราช แล้ว
เสด็จพระราชดำเนินไปยังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามโดยทางใน เสด็จออกทางประตู
ข้างหน้า พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทรงจุดธูปเทียน เครื่องนมัสการบูชาพระรัตนตรัย และฟังพระ
สวดมนต์ถือน้ำ

วันรุ่งขึ้น ๓ ค่ำ เวลาบ่าย ๒ โมง เสวยพระกระยาหารแล้ว เสด็จพระราชดำเนิน
โดยกระบวนแห่ พระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนา พร้อมด้วยกระบวนพระอิสริยยศ สมเด็จพระ
เจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอ ที่ทรงพระเยาว์ตามเสด็จทรงฉลองพระองค์เต็มยศทุกพระองค์
พระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องจอมพลทรงสายสะพายนพรัตน์ราชวรภรณ์ เสด็จลงที่เกยหน้าวัด
พระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าในพระอุโบสถ พระบรมวงศานุวงศ์แล
ข้าราชการฝ่ายทหารแลพลเรือน ต้องเข้าไปถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แม้ผู้หญิงก็มี เช่น ท่าน
ผู้หญิง คุณหญิง ภรรยาเจ้าพระยา เสนาบดี ที่มียศเป็นท่านผู้หญิง แลคุณหญิง ต้องแต่งขาว
มีคนรับใช้ถือเครื่องยศตาม เช่น กาทอง หีบหมากทอง กระโถนทอง ท่านผู้หญิงแต่งตัวนุ่งขาว
ห่มसानขาว ปักเป็นฝ่ายศที่ได้รับพระราชทาน แลต้องติดตราทุติยจุลจอมเกล้า ท่านผู้หญิง
สมัยนั้นไม่มีใครได้สายสะพายเลย แม้แต่หม่อมห้ามของพระบรมวงศานุวงศ์ นอกจากที่เป็น
หม่อมเจ้าหรือพระองค์เจ้าที่เป็นสะใภ้หลวง ขึ้นพระชายาเจ้าฟ้าเท่านั้นที่จะมีสายสะพายจำได้
เท่าที่เห็น เสร็จถือน้ำแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับทางพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระบรมวงศานุวงศ์
ฝ่ายใน ประทับและนั่งบนพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทางด้านหอพระสุราลัย เจ้าจอมมารดา
เจ้าจอม นั่งทางด้านหอพระธาตุมณเฑียร เจ้าจอมมารดารัชกาลที่ ๔ นั่งที่ชานพักพระที่นั่ง
ไพศาลทักษิณ หม่อมเจ้าที่รับราชการในวังที่ได้รับพระราชทานตราทุติยจุลจอมเกล้า นั่งที่ชาน
พักด้านหอพระสุราลัย หม่อมเจ้าสะใภ้หลวง แลหม่อมห้าม คุณหญิงที่เป็นหม้าย นั่งที่

ท้องพระโรงไฟศาลทักษิณคนละซีก บรรดาท้าวนางเฒ่าแก่จอมมารดาของวังหน้า นั่งที่แก่นารายณ์ เวลาเสด็จเข้าข้างใน ทรงพระสุหร่ายถวายพระบนพระแท่นอย่างวันก่อน ทรงบูชาแล้วประทับพระราชอาสน์ แต่เดิมคุณท้าวสมศักดิ์ (นามสกุลบุญยรัตพันธ์) เป็นผู้อ่านฉันทโองการแข่งน้ำ เพราะมีตระกูลทางพราหมณ์ ต่อมาเมื่อถึงอนิจกรรมแล้วพระเจ้าอยู่หัวทรงฝึกเจ้าจอมอิม ซึ่งมีตระกูลทางพราหมณ์ ทำหน้าที่นี้แทน ผู้ที่จะทำหน้าที่นี้ต้องแต่งตัวนุ่งขาว สะพายแพรปักสีขาวเมื่ออ่านจบแล้ว คุณท้าวต่างๆ จะได้เชิญขันทองและจอกทองถวายตักน้ำเสวยหน้าพระที่นั่ง ดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยา กันทั่วแล้วจึงเสด็จขึ้น ทางอัฒจันทร์ใหญ่ เจ้านายฝ่ายใน ตั้งแต่พระมเหสี เจ้าจอมมารดา เจ้าจอม ต้องแต่งตัวเต็มยศ เจ้านายฝ่ายในที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีแล้ว จึงจะทรงแพรปักเป็นสีต่าง ๆ ได้ เฉพาะงานถือน้ำ งานโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ในวันโสกันต์แต่งเต็มยศใหญ่

วันที่ ๓๑ พฤษภาคม ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล พระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ซึ่งสิ้นพระชนม์โดยเรือพระที่นั่งล่มเมื่อจะเสด็จไปพระราชวังบางปะอินเรือเสด็จได้ล่มที่บางพูด พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงก่อพระเจดีย์ไว้ที่บางพูด สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์สิ้นพระชนม์พร้อมด้วย สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพ็ชรรัตน์แลในพระครรภ์ด้วย ตอนนั้นเจ้าจอมมารดาเสตามเสด็จและจมน้ำด้วย หากแต่ท่านยังไม่ถึงคราวตายหมอล้างแก้ท่านรอดฟื้นขึ้นมาได้ จนต่อมาได้เป็นเจ้าจอมมารดามีพระเจ้าลูกเธอถึง ๓ พระองค์ พระเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในวันที่ ๓๑ พฤษภาคมนี้ ทุก ๆ ปี แม้เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งจักรี เมื่อถึงวันที่ ๓๑ เดือนนี้ เรือพระที่นั่งจักรีจะหยุดทอดสมอแล้วทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบนดาดฟ้าเรือพระที่นั่ง ข้าพเจ้าได้เคยเห็น เช่นคราวเมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๕๒) ข้าพเจ้าได้ตามเสด็จด้วย เพราะพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี^๑ ต้องตามเสด็จไปทำเครื่องต้น^๒ ข้าพเจ้ามีหน้าที่ช่วยทำเครื่องต้นด้วย และในวันนั้น พระเจ้าอยู่หัวทรงแจกเงินสลึง ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปรับเหรียญสลึงจากพระราชหัตถ์ จะขอเล่าเหตุอื่นอันเนื่องด้วยในวันนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงถือว่าเป็นวันพระเคราะห์ร้าย เพราะได้มีเหตุเกิดขึ้นกับพระองค์อย่างไม่รู้ดีนักหลายคราว เช่นสุนัขตัวโปรดของพระองค์ท่านชื่อปรีนซ์ก็ต้องมีเหตุอันเป็นไปโดยถูกรถไฟทับตาย และแม่นายปาวี ชาวฝรั่งเศสที่ก่อเรื่องยุ่งยากใน ร.ศ. ๑๑๒ ก็เกิดในวันที่ ๓๑ พฤษภาคม เมื่อถึงวันที่ ๑ มิถุนายน เสด็จพ่อได้เข้าเฝ้าถวายพระพรเสมอทุกปี

เดือนกรกฎาคม คือ เดือน ๘ ก่อนเจ้าพรรษา เป็นเวลาเจ้านายหรือหม่อมเจ้าทรงผนวช จะเล่าเฉพาะที่เคยเห็นเป็นงานใหญ่ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) หลกระหม่อมอักษราวงศ์

๑ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า พระอัครราชเทวี

๒ อาหารของเสวย

(สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา) ซึ่งเป็นราชโอรสที่โปรดมาก ตั้งแต่แรกประสูติแล้ว จึงได้ทรงจัดพิธีเป็นการใหญ่ พวกชาววังต้องไปร้อยดอกไม้ ที่ตำหนักสมเด็จพระบรมราชเทวี (สมเด็จพระพันวัสสาอัยิกาเจ้า) ร้อยมากระบายในเพดาน พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ ทรงเป็นนางงาน ข้าพเจ้าแลหญิงพร้อมเพราพรรณต้องปลิดก้านมะลิ แต่เธอร้องไห้ เพราะตั้งแต่เกิดมาก็เกลียดดอกมะลิ รวากับตัวหนอน เจ้านายจึงทรงทราบว่ายหญิงพร้อมเพราพรรณไม่ชอบจับดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม

ทูลกระหม่อมอัสภางค์ทรงแต่งพระองค์แล้ว เสด็จประทับในปราดดอกไม้สดในพระที่นั่งอมรินทรมณเฑียร แล้วพราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียน ๕ รอบ

วันทรงผนวช ทูลกระหม่อมอัสภางค์ทรงพระยานุมาศ ทรงพระชฎาเครื่องต้น แห่ไปถึงหน้าวัดพระแก้ว ประทับบนเกยทรงโปรยทานแล้วจึงเสด็จเข้าพระอุโบสถเมื่อทรงผนวชมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ ได้ทรงจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทูลกระหม่อมแดง (เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์) ทูลกระหม่อมตัว (กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย) ทูลกระหม่อมฟ้าน้อย (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว) ต้องเสด็จไปเป็นลูกศิษย์ประทับด้วยที่วัดบวรนิเวศเวลาเข้าพรรษา พระเข้าไปรับบาตรในพระบรมมหาราชวัง พวกพระภิกษุสงฆ์เข้าทางประตูข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เดินผ่านตำหนักท่านเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ แลตำหนักสมเด็จพระปิตุจฉา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแลสมเด็จพระบรมราชินีนาถทรงบาตรที่หน้าอัมรินทร์ที่ประทับสมเด็จพระบรมราชินีนาถซึ่งฝ่ายในเวลานั้นเรียกพระองค์ท่านว่า “สมเด็จพระที่บน” พระสงฆ์องค์อื่น ๆ เมื่อรับบาตรแล้วก็เดินออกทางประตูพรหมโลกา

ในขณะนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เล่น และสะสมตลับงา ในหมู่พระราชวงศ์และข้าราชการบริพาร ท่านหญิงทรงเล่าว่า

สมัยเล่นตลับงา

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ เป็นสมัยที่นิยมเล่นตลับงากัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและเจ้านายฝ่ายใน ได้เริ่มทรงเล่นตลับงา เพราะเหตุเกิดขึ้นจากการที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นตลับงาของเสด็จอาการหลวงทิพยรัตน์ฯ บรรจุซี่ผึ้งสีพระโขนง มีรูปเป็นลูกพลับโบเล็ก สีของซี่ผึ้งจับงาม สีเหมือนโมรา พระเจ้าอยู่หัวตรัสว่าราวกับผู้ชายเล่นกลองเมฆ่อม ใญ่ยากล้องจนจับสียวย ทรงรู้สึกนิยมชมชอบมาก ต่อจากนั้นจึงได้เกิดนิยมเล่นตลับงาขัดกันจนเป็นเงางาม ไปตาม ๆ กัน และมีการออกแบบเป็นรูปต่าง ๆ ใครเป็นเจ้าของแบบก็ต้องมาขอจดทะเบียนเป็นเจ้าของ ทูลกระหม่อมพระองค์หญิงกรมหลวงศรีรัตนโกสินทรทรงเป็นเจ้าหน้าที่นายทะเบียน ได้มีการแข่งขันกันว่าของใครจะมีซี่ผึ้งจับงามกว่ากัน ในจำพวกของหลวงมีแบบหลายอย่าง เป็นต้นว่ารูปลูกพลับแห่งทรงให้ชื่อเรียกต่าง ๆ ตามตัวเรื่องในสามก๊ก รูปพวกลูกกรอกข้างแข็งทรงให้ชื่อเรียกต่าง ๆ ตามตัวละครในเรื่องราชาธิราช ตลับงาเถาทรงจารการูปกลมเตี้ยมีชื่อเรียกตามเครื่องทรง เครื่องต้น เครื่องราชูปโภคของพระองค์เอง พวกลูกพลับให้ชื่อตามชื่อของดาวต่าง ๆ การเล่นตลับงานั้น ถ้าใครมีก้านตลับถวายเป็นทอดพระเนตรแล้วขอพระราชทานชื่อ ในส่วนของหลวงนั้นทรงมีหม่อมเจ้าปิง ปราโมทย์ แลเจ้าพระยาธรรมา เป็นช่างกลึง ส่วนเสด็จอาการหลวงทรงกลึงได้เอง ข้าพเจ้าจำได้ทรงกลึงเป็นรูปขนมปังเคบั้น แลลูกตาลเฉาะ ภายหลังพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานตลับให้เจ้านายฝ่ายหน้าเสด็จพ่อก็ได้รับพระราชทานด้วยหลายใบ

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ หม่อมแม่เฉื่อยถึงแก่กรรม ในการศพได้พระราชทานหีบทองทรายในสมัยนั้นมีได้ใส่โกศกันอย่างง่าย ๆ เสด็จอาการขุนพิทยลาภฯ ทรงเป็นเสนาบดี กระทรวงวัง ได้กราบบังคมทูลถามถึงศพหม่อมแม่เฉื่อยในกรมหลวงดำรงราชานุภาพจะพระราชทานโกศหรือไม่ พระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า “สำหรับหม่อมเฉื่อย ฉันไม่รังเกียจที่จะให้ใส่โกศ แต่สำหรับผู้ซึ่งมีฐานะอย่างเดียวกันบางคน ไม่ควรจะได้ใส่โกศ แต่ถึงคราวเผาศพฉันจะไปเอง” แล้วพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จไปพระราชทานเพลิงตามพระราชดำรัส ในคราวงานนี้กำลังเป็นสมัยนิยมเล่นตลับงาเสด็จพ่อได้ทรงแจกช่างถวายเป็นเจ้านายจนเกือบจะหมด โดยถวายพระเจ้าอยู่หัว ๒ กิ่ง ถวายสมเด็จพระพันปี ๑ กิ่ง ถวายสมเด็จพระพันวัสสา ๑ กิ่ง ถวายสมเด็จพระปิตุจฉา ๑ กิ่ง นอกจากนั้นใส่กระเช้าสานแจกให้พอลงตลับได้ ๑ ใบ ช่างที่ถวายพระเจ้าอยู่หัว ๒ กิ่งนั้น

กลิ้งตลับลูกพลับเป็นถ้านับแต่ใหญ่จนเล็กได้ ๔๐ ใบ พระราชนิพนธ์เป็นชื่อดาวต่าง ๆ ทั้งนั้น ของสมเด็จพระพันปีเกล้าได้ ๓๒ ใบ พระราชนิพนธ์เป็นดอกไม้ต่าง ๆ ตั้งแต่เล็กจนใหญ่ ของสมเด็จพระพันวัสสาเกล้าได้ ๓๓ ใบ พระราชนิพนธ์เป็นชื่อปลาต่าง ๆ ตั้งแต่ปลาใหญ่จนปลาลึก ของสมเด็จพระปิตุจฉาเกล้าได้ ๒๐ ใบ พระราชนิพนธ์เป็นชื่อนกต่าง ๆ ตั้งแต่ใหญ่จนเล็กที่ถวายเป็นพระมเหสี ก็เนื่องด้วย ทรงช่วยเหลือต่าง ๆ ในการพระราชนิพนธ์เพลง เป็นต้นว่า สมเด็จพระพันปีทรงช่วยเหลือ ๑๐๐ ลูก เป็นของดี ๆ ทั้งนั้น สมเด็จพระพันวัสสาทรงเลี้ยงหมากบู่หรือ สมเด็จพระปิตุจฉาทรงเลี้ยงน้าร้อน แลอาหารเช้า ตอนเก็บอัฐิ ส่วนคนทั่วไปนั้นได้รับแจกเป็นหนังสือเรื่องพระมหากษัตริย์ในทศชาติ นับได้ว่าเป็นครั้งแรกที่ได้มีหนังสือแจกในงานศพเลยเป็นประเพณีในการแจกหนังสือในงานศพกันมาจนทุกวันนี้

ต่อไปนี้จะได้จดรายชื่อตลับทั้งหมด ที่ข้าพเจ้าจำได้ ของหลวงตลับรูปลูกพลับ เป็นชื่อดาวต่าง ๆ ดังนี้

- | | |
|------------------------|----------------------|
| ๑. สหัชประภา | ๒. จันทราขัณฑวาล |
| ๓. อังคารสุกษุต | ๔. พุทธพณาว์ |
| ๕. เสาร์แจ่มจรัส | ๖. พงศ์สวามภู |
| ๗. ราหูเห็นเงา | ๘. ศุภร์เพชรศิริม |
| ๙. อัสสนีประภัสสร | ๑๐. ภรณ์ฟองฟ้า |
| ๑๑. กตติกาพรำพราว | ๑๒. วาวโรหิณี |
| ๑๓. มิคศรีรายระตะ | ๑๔. อัมพรเรืองจรัญ |
| ๑๕. ปุณัปปสุสว่าง | ๑๖. พรางปุสยรัตน |
| ๑๗. อสเลิศเลื่อมเหลือง | ๑๘. ประเทืองมาฆวิมล |
| ๑๙. นุพพผลบริสุทธิ | ๒๐. อุดรผลเรืองรุ่ง |
| ๒๑. หัตถพวงผ่อง | ๒๒. จิตต์ส่องแสงศรี |
| ๒๓. สวาดีเด่นตา | ๒๔. วิสาขะระดาษ |
| ๒๕. อนุราชเรียงราย | ๒๖. พรายเชษฐไพฑูรย์ |
| ๒๗. มุลแสงกล้า | ๒๘. นุพพาสาพิหะ |
| ๒๙. อุดราสาร | ๓๐. ชัชวาลสวาม |
| ๓๑. พรายพรพรรณนิฐ | ๓๒. สัตว์พิศขไพโรจน์ |
| ๓๓. ชวงโชติบุพพาภักดิ์ | ๓๔. ถ่วงถัดอุดรา |
| ๓๕. แจ่มจำเริญ | ๓๖. ศรีสุกจรเข้ |
| ๓๗. แพร่เล่ห์ดาวหาง | ๓๘. พรางดุจดาวคล้อย |
| ๓๙. น้อยหนึ่งพระเกตุ | ๔๐. ลิบเนตรมฤตยู |

มีดังนี้

ตลับงารูปลูกพลับเตี้ย ของหลวง เรียกกันว่าพวกจรรกา พระราชทานชื่อตามเครื่องทรง

- | | |
|--------------------------|---------------------------|
| ๑. ชฎาเดินหน | ๒. กุณฑลไพโรจน์ |
| ๓. กรรเจียกโชติฉายฉันท | ๔. สุวรรณมาลัย |
| ๕. ดอกไม้ไหวเรืองรอง | ๖. ฉลองศอประดับ |
| ๗. ทับทรวงพืงพิศ | ๘. ตาบทพิพพิสดาร |
| ๙. สังวาลเพชรพริ้ง | ๑๐. สร้อยเพชรจรัส |
| ๑๑. พานหุรีดบวร | ๑๒. ต้นพระกรจำรูญ |
| ๑๓. แก้วเกยूरสวมหัตถ์ | ๑๔. รัตพัตรบรจ |
| ๑๕. รัตนวงค์งามประกอบ | ๑๖. คอหอบพรายแสง |
| ๑๗. ชายแครงใจไล | ๑๘. ชายไหวเถือกเถิก |
| ๑๙. กรองเชิงชมภูนุช | ๒๐. เรือนครุฑอำมรงค์ |
| ๒๑. ฉลององค์พระกรน้อย | ๒๒. กันจุกร้อยเพชรรัตน์ |
| ๒๓. เชิงอนขัดสนับเพลา | ๒๔. พรายเพลาภูเขา |
| ๒๕. กฤษชาวสุพรรณ | ๒๖. สุพรรณปาทุกา |
| ๒๗. พระร่วมราชาวดี | ๒๘. จอกพระศรีสมทรง |
| ๒๙. ผอบคงเคียงคู่ | ๓๐. ตลับภูทรวงศรี |
| ๓๑. ชองมณีศรีสลา | ๓๒. ชองจินดาบุหรี |
| ๓๓. สุพรรณศรีภูคั่น | ๓๔. พระเต้าสรวพวงค์จำหลัก |
| ๓๕. ชันสระภักตรสุคนธ์ | ๓๖. โต๊ะชุดสนหลอดทอง |
| ๓๗. พระกล้องไม้ราชวัง | ๓๘. กรันต์ฝังเพชรประดับ |
| ๓๙. เครื่องชาสรวพวงค์ถาด | ๔๐. สุพรรณราชปากผาย |
| ๔๑. กาเวียนลายรูปจิว | |

ตลับงาของสมเด็จพระพันปี ได้พระราชทานชื่อเป็นดอกไม้ต่างๆ ดังต่อไปนี้

- | | |
|-----------------------|-----------------------|
| ๑. ดวงทิพยมณฑา | ๒. อัสสาวดี |
| ๓. วารีบุญทริก | ๔. บัววิกตอเรีย |
| ๕. เพี้ยโยมุต | ๖. บุษปะปทุม |
| ๗. โกสุมอุบล | ๘. จงกลนี้ |
| ๙. มาลีลำเจียก | ๑๐. ไม้เรียกการเกิด |
| ๑๑. กุหลาบเทศกลีบกล้า | ๑๒. กระดังงาหอมตระหลบ |

- | | |
|----------------------|------------------------|
| ๑๓. อวนอบจำปี | ๑๔. สุกศรีจำปา |
| ๑๕. ระย้าพวงพยอม | ๑๖. เครื่องค้อมสายหยุด |
| ๑๗. บานบุษปะนุนนาก | ๑๘. หอมหลากลำดวน |
| ๑๙. ผีวนวลนอนแป้ง | ๒๐. บานแบ่งสุรพี |
| ๒๑. ดอกดีเทียนกิ่ง | ๒๒. ยงยั้งนมแมว |
| ๒๓. แก้วแซมซ้อนช่อ | ๒๔. จันทรพ้อพื้งสมร |
| ๒๕. ขจรจรรวีน | ๒๖. ชูขึ้นกรรณิกา |
| ๒๗. มลิลาลานสวาสดี | ๒๘. ชำมะนาดตระการ |
| ๒๙. เกล็ดนกก้านพิบูล | ๓๐. หอมกรุ่นพุทธรักษา |
| ๓๑. ชลุดดาษดกจริง | ๓๒. หอมยิ่งผอญผา |

ตลับงาของสมเด็จพระพันวัสสาอัยกาเจ้า พระราชทานชื่อปลาต่าง ๆ คือ

- | | |
|---------------------------|-------------------------|
| ๑. อนนหนนพสุธา | ๒. ปลาวาฬวายเทิง |
| ๓. โลมาระเวงสินธุ์ | ๔. กระเบนบินผาคลิ้น |
| ๕. ฉลามตีนชายหาด | ๖. ฉนากฟาดชลฉา |
| ๗. กระให้อ้าเห็นเพดาน | ๘. ปลาปักผ่านแม่โขง |
| ๙. ปลากระพงพวงพี | ๑๐. สีสี่ดเตรกพื้นลำภา |
| ๑๑. กุเลางามสมส่วน | ๑๒. ยี่สนอ้วนตอนหน้า |
| ๑๓. อินทรีย์ผาสายสมุทร | ๑๔. กุ้งกิ้งผุดพ่นน้ำ |
| ๑๕. นวลจันทร์ลำหลากศรี | ๑๖. พิมทองมีชื่อโด่ง |
| ๑๗. ชะโดโพล่งโดดลอย | ๑๘. เทโพคล้อยแผ่งฝั่ง |
| ๑๙. สวายวังเล่ห์वाद | ๒๐. ปลาแรดพักต์พาดแผะยะ |
| ๒๑. ปลาม้าแบะโอบฐอ้า | ๒๒. ปลาหางพุงแผ่งตม |
| ๒๓. กรายงามสมส่อชื่อ | ๒๔. ตะเพียนถือสี่ระบาย |
| ๒๕. น้ำเงินคล้ายเงินยวง | ๒๖. เนื้ออ่อนช่วงชูสี |
| ๒๗. คางเบื่อนทีเบื่อนคาง | ๒๘. แบนหล่างช่างจาวเม็ด |
| ๒๙. ปลาแป้นเกล็ดลวดกระแสด | ๓๐. ปลาทองแผ่หางกระจาย |
| ๓๑. ปลาเงินว้ายหูกระหวัด | ๓๒. ปลากัดหูสี่อรัม |
| ๓๓. เข็มน้อยตามต่อเพื่อน | |

ตลับงาของสมเด็จพระปิตุจฉา พระราชทานเป็นชื่อนกต่าง ๆ ดังนี้

- | | |
|------------------|------------------|
| ๑. มยุเรศร่อนราว | ๒. สัตวาเล่ห์वाद |
|------------------|------------------|

- | | |
|---------------------|----------------------|
| ๓. ฉานฉาดโนรี | ๕. ผ่องศรีกระตั่ว |
| ๕. หม่นมัวสาริกา | ๖. ไก่ฟ้าหางเพี้ย |
| ๗. ละเลื้อยหางหว่า | ๘. การเวก้วยหาง |
| ๙. กระทุงขาวละออ | ๑๐. พระยาลอลายพริ้ว |
| ๑๑. พุดพล้อยขุนทอง | ๑๒. เสนาะก้องกาเหว่า |
| ๑๓. แหกเต้าตัวจี | ๑๔. ประสานสีเบญจวรรณ |
| ๑๕. พรายพรรณไก่อแจ้ | ๑๖. เพร็ดแท้เปิดหงส์ |
| ๑๗. กรุ่นกรนกกะทา | ๑๘. เขาชวาชันคุ่น |
| ๑๙. คิริขุนพุดจ้อย | ๒๐. นกน้อยสีชมพู |

นอกจากนี้ยังมีของหลวงอีกชุดหนึ่ง จัดอยู่ในพวกรูปจระก (รูปลูกพลับเตี้ย) มีชื่อเป็นราชยานต่าง ๆ

- | | |
|----------------------|---------------------|
| ๑. บัลลังก์ราชนทร์ | ๒. นเรนทร์ราชยาน |
| ๓. พุดตาลวรรณคดี | ๔. ราชยานง |
| ๕. ดุรงค์อานกุดัน | ๖. อานสุวรรณเทพพนม |
| ๗. อานปักถมอย่างเทศ | ๘. อานฝรั่งเศสบรรณา |
| ๙. ภูสีหน้าเอี่ยมมลอ | ๑๐. คอคชสาร |
| ๑๑. คชาธารทรง | ๑๒. วอทรงวิเศษ |
| ๑๓. วอประเวศวัง | |

สมัยเล่นตลับงาครั้งนั้น ข้าพเจ้าก็มีตลับงาเล่นตามสมัยอยู่ ๔-๕ ใบ ได้ถวายให้ทอดพระเนตร แลของพระราชทานชื่อ ๒ ใบพระราชทานชื่อว่าพระประจเลขาส่วนอีกใบหนึ่งนั้นพระราชทานชื่อว่า ตำมะหงง เป็นชื่อตัวละครในเรื่องอิเหนา ภายหลังต่อมาเมื่อข้าพเจ้ายังอยู่ที่ตำหนัก มีเฝ้าที่มาตามบอกว่ารับสั่งให้หา ประทับเสวยในห้องเขียว ข้าพเจ้าคลานขึ้นไปเฝ้าแล้วได้รับพระราชทานตลับต่อพระราชหัตถ์ พระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสกับข้าพเจ้าว่า “ข้านี้กว่าเจ้าคงอยากได้” เป็นตลับรูปลูกพลับเตี้ย รูปจระก้าข้าพเจ้าดีใจอย่างสุดซึ้ง แม้แต่จะเป็นของเล็กน้อยเช่นตลับงา แต่ข้าพเจ้าก็ได้รับพระราชทานคนเดียวในบรรดาหม่อมเจ้าด้วยกัน ตลับใบนี้เสด็จจาสรรพยาทรงพระกรุณาเลี่ยมทองลงยาฝังเพชรที่จุฬประทานด้วย

การรับแขกเมือง ที่อยู่ในความทรงจำอย่างไม่ลืมเลย ก็คือการรับ ดูกโยฮัน อัลเบรคต์ ผู้สำเร็จราชการเมืองบรันสวิก เมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๒ ทรงเล่าถึงการเสด็จของ ดูกที่มาเยือนเมืองไทยว่า

ดูกโยฮันอัลเบรคต์ แห่งเมืองแมกเลนเบิร์กเวริน ซึ่งเป็นอาร์ชของแกรนด์ดั๊กเมกเลนเบิร์กเวรินองค์ปัจจุบัน เคยเข้ามาเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ในกรุงเทพฯ เมื่อ ๒๗ ปีมาแล้ว (เดือนพฤษภาคม ๒๔๒๖) เมื่อเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกได้ ท่านดูกเป็นริเณนต์ผู้สำเร็จราชการเมืองชเวรินในเวลาที่ถูกผู้เป็นหลานยังเยาว์ ได้เชิญเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมเมืองชเวริน และประทับอยู่ในวังเมืองชเวรินเป็นหลายราตรี ได้จัดการรับเสด็จด้วยความจงรักภักดีเป็นอันมาก ครั้งเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งหลังประจวบเวลาซึ่งดูกโยฮันอัลเบรคต์ได้รับตำแหน่งเป็นริเเนนต์ผู้สำเร็จราชการเมืองบรันสวิก ได้ทูลเชิญเสด็จพระราชดำเนินไปประทับในวังเมืองบรันสวิกหลายราตรี ได้จัดการรับเสด็จด้วยความจงรักภักดีอีกครั้งหนึ่ง จึงได้ทรงสนทาคู่เคียงกับดูกทั้งสองคราวที่ได้เฝ้าและประทับอยู่ด้วยนั้น ดูกโยฮันอัลเบรคต์และดัสเชสส์เอลิซาเบทพระชายา ซึ่งก็ได้ทรงคุ้นเคยเหมือนกับพระสามี ได้ทูลไว้ว่าจะเข้ามาเฝ้าเยี่ยมตอบถึงกรุงเทพฯ ในระหว่างที่เสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปทั้งครั้งแรกและครั้งหลัง แต่เผอิญดัสเชสส์พระชายาประชวรทั้งสองคราวไม่เป็นปกติจนเลยสิ้นพระชนม์เสียเมื่อปีกลายนี้ บัดนี้ดูกโยฮันอัลเบรคต์เห็นเป็นช่องทางที่จะเข้ามาเฝ้าเยี่ยมตอบถึงกรุงเทพฯ ได้ จึงได้กำหนดออกจากเมืองเยนัว วันที่ ๓๐ ธันวาคม ตรงมายังกรุงเทพฯ แลจะพาปรินเซสเอลิซาเบทสโตนเบิร์กซึ่งทรงกระทำอาวามงคลใหม่มาเยี่ยมเมืองสยามเป็นเมืองแรกด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการรับรองอย่างพระราชสัมพันธ์อันได้คุ้นเคยกันนั้น กำหนดดูกจะถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ ๒๖ มกราคม รัตนโกสินทร์ ศก^๓ ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒)

ในวันที่ ๒๕ มกราคม ร.ศ. ๑๒๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พลเรือตรีพระยาราชวังสรรค์^๑ ๑ นายพันโทหลวงจัตรงควิชัย (พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ บุนนาค) ๑ นายร้อยเอกหลวงอภิบาลภูวนาท (พระยาอนุภาพไตรภพ รวม ๓ นายนำเรือพระที่นั่งมหาจักรี ไปคอยรับที่เมืองสมุทรปราการ

วันที่ ๒๖ มกราคม เวลาเช้าโมงเศษ เรือเดลี เข้ามาถึงปากน้ำบ่อมพระจุลจอมเกล้า แลบ่อมผีเสื้อสมุทร ยิงสลุตถวายคำนับ ข้าราชการทั้ง ๓ นายที่ออกนามมาแล้ว แต่เดิมยศลงเรือกระเชียงไปเฝ้าดูกที่เรือเดลี เชิญเสด็จมาสู่เรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาเช้า ๒ โมงออก

๑ ข่า แสงชูโต

เรือพระที่นั่งขึ้นมากองเทพฯ จอดทอดเรืออยู่ที่หน้าโรงเรียนสุนันทาลัย เวลา ๕ โมงเช้าเรือบรมราชวาลิตสวัสดิ์ยังปืนใหญ่ถวายคำนับ นายพลเรือโทสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต พระยาอนุรักษราชมณฑลเชียร^๑ (ม.ร.ว.ป๋ม มาลากุล) ลงเรือพระที่นั่งกราบเป็นเรือขนาดใหญ่ มีเก้าอี้เป็นวงที่ต้นพนัก ๓ เก้าอี้ สำหรับเจ้านายประทับ ที่นั่งสกิด ๒ ที่สำหรับองครักษ์เจ้าเลงครักษ์ในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต เรือกาบอีกลำหนึ่งตั้งเก้าอี้สำหรับภรรยาองครักษ์เจ้า ๑ พระยาอนุรักษราชมณฑลเชียร ๑ แพทย์ของเจ้า ๑ ช่างเขียน ๑ หลวงจตุรงค์วิชัย ๑ หลวงอภิบาลภูวนารถ ๑ กับมีเรือกองนำ ๑ เรือเสื่อนำคู่ ๑ ครั้นเวลาสมควรพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องเต็มยศขาวทหารบกประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์บริรักษ์ เสด็จทรงรถพระที่นั่งแต่พระราชวังดุสิตมาประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย เจ้าพนักงานเคลื่อนเรือพระที่นั่งเจ้าเป็นกระบวนเรือดังกล่าวแล้ว มาเทียบท่าราชวรดิษฐ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงรับเจ้าที่ท่า ทหารกองเกียรติยศถวายคำนับ ทำเพลงสำหรับชาติมีทหารม้านำตามเสด็จที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย และมีทหารรายทาง ตั้งแต่ท่าราชวรดิษฐ์ ถึงประตูพินัยไชยศรี เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพาเจ้าเสด็จขึ้นจากท่าราชวรดิษฐ์นั้น ได้เฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช แลทรงนำให้รู้จักพระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการชั้นเสนาบดีปลัดทูลฉลองที่คอยรับเสด็จอยู่ แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงรถพระที่นั่งวกตอเรีย เทียมม้าเทศ ๔ ตัวประทับกับดัชเชสส์พระชายาของเจ้า ๑ รถพระที่นั่งวกตอเรียสำหรับเจ้ากับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ๑ นายพลตรีพระยาสุรเสนา^๒ กับภรรยาองครักษ์นั่งข้างใน องค์กรักษ์ของเจ้ากับหลวงจตุรงค์วิชัยนั่งรถแลนดอร์ ๑ รถแลนดอร์แพทย์ของเราแลพระยาอนุรักษมณฑลเชียรนั่งข้างใน ช่างเขียนแลหลวงอภิบาลภูวนารถ นั่งข้างหน้ารถ ๑ รถแลนดอร์มหาดเล็กหลวง ๒ นายกับองค์กรักษ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิตเสด็จพระราชดำเนินเป็นกระบวนรถม้ามาเข้าประตูพิเศษไชยศรี พินัยไชยศรี สู่พระบรมมหาราชวัง เทียบรถพระที่นั่งที่อัมรินทร์พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระยาบำเรอภักดิ์ ปลัดทูลฉลองกระทรวงวัง ถือนำพระกรุณาเสด็จขึ้นบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถเสด็จทรงรับเจ้าที่อัมรินทร์ท้องพระโรงด้านตะวันออก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงนำเจ้าแลเจ้านหญิงเฝ้าแล้วเสด็จไปประทับในห้องโปรเวตพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท มีข้าราชการในพระราชฐานทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในเฝ้าที่ท้องพระโรงห้องนอก เวลาเสด็จออกจากห้องเฝ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงนำให้รู้จักข้าราชการที่เฝ้าอยู่แลเจ้านำผู้ติดตามเสด็จเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระบาท

๑ เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี

๒ กลิ่น แสงชูโต

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยพระชายาของเจ้า เสด็จประทับรถยนต์พระที่นั่งทัตมาธาตุ มีพระยาสุรเสนาสมุหราชองครักษ์นั่งตอนหน้า รถที่ ๒ สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถกับเจ้าประทับ มีท่านผู้หญิงเลียม (ภรรยาเจ้าพระยาสุรศักดิ์) กับคุณหญิงอุ้น (ภรรยาพระยามหิบาล) นั่งตอนหน้า รถที่ ๓ คุณหญิงลิ้นจี่ (ภรรยาพระยาสุรียานุวัฒน์ เกิด บุญนาค) กับภรรยาองครักษ์ของเจ้านั่งตอนหลังหลวงจตุรงค์วิไชย (เตี้ยม บุญนาค) กับองครักษ์ของเจ้า รถที่ ๔ พระยามหานุภาพ^๑ กับแพทย์ของเจ้าตอนหลังหลวงอภิบาลภูวนารถกับนายช่างเขียนนั่งตอนหลัง เสด็จพระราชดำเนินเป็นกระบวนรถยนต์ดังกล่าวแล้วสู่พระราชวังดุสิต พระยานุรุขรัตนราชพัลลภ^๒ ถือนามพระกรรับเสด็จที่เชิงอัฒจันทร์พระที่นั่งอัมพรสถาน นำเสด็จไปพระที่นั่งอุดรภาคทางสะพานชั้นบน สมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จส่งเจ้าถึงอุดรภาคซึ่งจัดเป็นที่อยู่ของเจ้าโปรดเกล้าฯ ให้องครักษ์ของเจ้าแลภรรยาอยู่ที่อุดรภาคชั้นล่าง แพทย์แลช่างเขียนพักที่ตึกหน้าราชฤทธิ คุณหญิงอุ้นภรรยาพระยามหิบาลบริรักษ์กับหลวงจตุรงค์วิไชย หลวงอภิบาลภูวนารถ อยู่ประจำกับเจ้า

ในเที่ยงครึ่งวันนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญเจ้าและผู้ติดตามเสด็จเจ้ารับพระราชทานเลี้ยง ที่ห้องทองพระที่นั่งอัมพรสถานพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการบางท่าน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศทหารบก เสด็จออกห้องดุริยางค์ โปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า แก่ดัสเชสส์ พระชายาของเจ้าแล้ว เสด็จประทับโต๊ะเสวย เสร็จแล้วประทับห้องทองแดง พอได้เวลาสมควร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้น โปรดเกล้าฯ ให้คุณหญิงกับหลวงจตุรงค์วิไชยเชิญเสด็จเจ้ากลับพระที่นั่งอุดรภาค

ข้าพเจ้าขอเล่าแทรกในตอนนี พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงพระกรุณาโปรดให้ร่วมโต๊ะเสวยในวันนี้และมาพร้อมกันที่ห้องดุริยางค์ คือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต และหม่อมเจ้าประสงค์สมพระชายาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ กับหม่อมเจ้าพิจิตรจิราภาพระธิดา พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพกับหม่อมเจ้าจงจิตรถนอมพระธิดา เมื่อเวลาดึกแลดัสเชสส์เสด็จมาที่ห้องดุริยางค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่ดัสเชสส์แล้วทรงแนะนำด้วยพระองค์เอง ให้ดึกแลดัสเชสส์รู้จักพระบรมวงศานุวงศ์ พระบรมวงศ์ฝ่ายหน้าต้องจุ้มพิตพระหัตถ์ดัสเชสส์ทุกพระองค์ ทรงแนะนำหม่อมเจ้าประสงค์สมเป็นพระสุณิสา ส่วนหม่อมเจ้าพิจิตรแลข้าพเจ้าทรงแนะนำว่า หลาน (my niece) เสด็จพ่อ

๑ เขียร บุญนาค

๒ นพ ไกรฤกษ์

รับสั่งถามดึกว่า ยังจำภาษาไทยอะไรได้บ้าง ดึกทูลตอบว่า จำได้คำเดียว คือ “หม่อมนาม” ออกชื่อมารดาข้าพเจ้า เสด็จพ่อทรงชี้มาที่ข้าพเจ้าว่า “นั่นแหละเป็นลูกสาวของหม่อมนาม” เมื่อดึกเสด็จมาครั้งแรกเสด็จพ่อยังไม่ได้ทรงกรมเป็นแต่พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ได้รับรองคุ่นเคยมมาก ทรงพาไปพักที่พระที่นั่งบางประอินเมื่อ ร.ศ.๑๑๑ เสด็จพ่อเสด็จยุโรปจะเสด็จเข้าเฝ้าเอมเปอเรอเยอรมัน เอมเปอเรอรับสั่งถามดึกว่ารู้จักปรินสดำรงหรือไม่ ดึกได้ทูลว่า “ไม่รู้จัก” แต่พอเห็นพระพักตร์ก็จำได้จึง ต่อว่าไปเปลี่ยนพระนามเสียจนต้องทูลเอมเปอเรอว่าไม่รู้จัก

ตอนเสวยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุ่งพระกรดัสเชสส์ ดึกจุ่งพระกรมสมเด็จพระบรมราชาินีนาถ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ทรงจุ่งหม่อมเจ้าประสงค์สมสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิตทรงจุ่งข้าพเจ้า เสด็จพ่อทรงจุ่งหม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทววงศ์วโรปการทรงจุ่งใคร่ข้าพเจ้าจำไม่ได้ แต่ในวันนั้นมีเจ้าหญิงไทยเพียง ๓ องค์เท่านั้น เพราะเท่าที่เขียนเวลานี้เป็นเวลาถึง ๔๘ ปีแล้ว จำได้ว่าเครื่องภาชนะเลี้ยงจานทอง ถ้วยแก้ว ลายทองด้วย อาหารที่ทำเลี้ยงโดยก๊กฝรั่งเศส เมื่อรับพระราชทานเลี้ยงแล้วก็กราบถวายบังคมลากลับ เสด็จพ่อส่งข้าพเจ้ากลับไปที่พักสมเด็จพระปิตุจฉาในวันนั้น

เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่งวันนั้น เจ้าเสด็จเฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชที่วังสราญรมย์แลแวงสงกาดที่วังพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ เมื่อเจ้าเสด็จกลับแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จเยี่ยมตอบเจ้าที่พระที่นั่งอุดรภาค

เวลา ๒ ทุ่มพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชาินีนาถเสด็จออกประทับโต๊ะเสวยที่ห้องเสวยเล็ก พร้อมด้วยเจ้าชายหญิงเป็นการปกติ เสวยแล้วประทับที่มุขโถง ส่วนข้าราชการที่ตามเสด็จมานั้นโปรดให้จัดเลี้ยงที่ตำหนักราชฤทธิ์ มีพระยาสุรเสนาเป็นประธาน เวลา ๔ ทุ่มเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยพระบรมราชาินีนาถทรงพาเจ้าเสด็จประพาสและทอดพระเนตรงานวัดเบญจมบพิตร โดยกระบวนรถม้า เมื่อถึงวัดเบญจมบพิตรพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพาเจ้าทอดพระเนตรร้านค้าในงานวัดจนเวลา ๒ ยาม เสด็จกลับพระราชวังดุสิต

วันที่ ๒๗ มกราคมเวลาเที่ยงเศษ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมารโปรดให้เชิญเจ้าชายหญิง กับเจ้านายแลข้าราชการบางท่านไปเสวยกลางวันที่ยังสราญรมย์เมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้ว เจ้าเสด็จส่งกาดเยี่ยมพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์อีกเวลาหนึ่ง แล้วเสด็จไปเสวยน้ำชาที่ยังสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์แล้วเจ้าเสด็จกลับคืนพระราชวังดุสิต

ในระหว่างวันที่ ๒๖ ที่ ๒๗ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ที่เจ้าได้เสด็จไปเยี่ยมแล้ว ได้เสด็จไปส่งกาดเยี่ยมตอบเจ้า แลโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการทุกกระทรวง บรรดาซึ่งมีตำแหน่งยศตั้งแต่เจ้ากรมขึ้นไป ไปลงชื่อเยี่ยมเจ้าในสมุดลงชื่อที่ตำหนักราชฤทธิ์รุ่งโรจน์ด้วย

ในวันที่ ๒๗ มกราคม เวลาบ่าย ๕ โมง ดูกเสด็จโดยรถยนต์ ไปที่สถานทูตเยอรมันในวันประสูติของสมเด็จพระเจ้าเอมเปอเรอ เยอรมันเวลาค่ำเสด็จกลับวังสวนดุสิต ในคืนวันนี้โปรดเกล้าฯ ให้มีการเลี้ยงใหญ่ ที่ท้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เวลาย่ำค่ำเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งแต่พระราชวังดุสิต เข้าสู่พระบรมมหาราชวัง พระบรมวงศานุวงศ์ที่ได้รับเชิญ แต่งเต็มยศประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์มาพร้อมกัน เวลาจวน ๒ หุ้ม ดูกแลดัสเชสส์โยฮันอัลเบรคต์เสด็จทรงรถพระที่นั่งสู่พระบรมมหาราชวัง ประทับที่ห้องทอง (สมมุติเทวราชอุบัติ) พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ส่วนข้าราชการเข้าประจำโต๊ะ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องเต็มยศทหารบก ทรงประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์บริรักษ์เสด็จออกประทับโต๊ะเสวย มีจำนวน ๘๐ ที่นั่ง มีพระราชดำรัสพระราชทานเครื่องตั้งกลางโต๊ะ ทำด้วยเงินเป็นรูปพระปรมาภิไธยราชวรารามจารึกปีที่เจ้าได้เข้ามากรุงเทพฯ แลได้เสด็จพระราชดำเนินพบที่ประเทศยุโรป เป็นที่ระลึกตอบแทนของที่เจ้าทูลเกล้าฯ ถวายครั้งเสด็จเมืองบริรักษ์ เป็นรูปสิงโตหลักพระนคร เมื่อเวลาจวนเสวยแล้ว มีพระราชดำรัสพระราชทานพร เจ้าชายแลเจ้าหญิง แล้วเจ้ากราบทูลขอบพระเดชพระคุณถวายไชยมงคล เสร็จการเลี้ยงแล้ว เจ้านายฝ่ายในไปพักที่ห้องเขียว (ราชปริตวิโรทัย) เจ้านายฝ่ายหน้าประทับที่ห้องผักกาด (ดำรงสวัสดิ์ดิอันญวงศ์) แล้วเสด็จออกจากห้องไปเเวต ข้าราชการเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทที่ท้องพระโรงด้านตะวันออก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสปราศรัยแลทรงนำเฝ้าเจ้าด้วยแล้ว เสด็จประทับห้องไปเเวต ข้าราชการถวายคำนับกลับ เจ้ากราบถวายบังคมลาที่ห้องไปเเวตกลับพระราชวังดุสิตเวลาราว ๕ หุ้ม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับพระราชวังสวนดุสิต

วันที่ ๒๘ มกราคม เวลาเช้า ๔ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินพาทอดพระเนตรการซ่อมรถที่ทุ่งพญาไท เสด็จพระราชดำเนินเป็นกระบวนรถยนต์ออกจากหน้าพระลานไปตามถนนเบญจมาศ ข้ามสะพานมัฆวาฬเลี้ยวซ้ายเข้าถนนกรุงเกษม แล้วเลี้ยวซ้ายข้ามสะพานยศเสไปตามถนนประทุมวันจนถึงถนนราชดำริเลี้ยวซ้ายเข้าถนนราชดำริข้ามสะพานเฉลิมโลก ๕๕ เลี้ยวเข้าถนนประแจจีนข้ามทางรถไฟถนนช่างฮั่นออกไปประทับบนพลับพลาทุ่งพญาไท เสร็จการซ่อมรถแล้วเวลาบ่ายโมงเสด็จประทับบนตำหนักพญาไท เจ้านายขึ้นไปประทับเสวยที่ท้องพระโรงพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการบรรดาที่ได้รับเชิญ เสร็จแล้วเสด็จกลับพระราชวังดุสิต

เวลาบ่าย ๔ โมง เจ้าชายและเจ้าหญิงเสด็จด้วยรถม้าพระที่นั่งจากพระที่นั่งอุดรภาค ออกรับแขกที่พระที่นั่งอภิเศกดุสิต พวกทูตและผู้แทนต่างประเทศเฝ้าเยี่ยม

เวลา ๒ หุ้มเสด็จโดยรถยนต์ไปเสวยที่วังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมขุน นครสวรรค์วรพินิต เวลา ๗ หุ้มเสด็จกลับพระราชวังดุสิต

วันที่ ๒๙ มกราคม เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง เจ้าเสด็จประพาสทางบกแวะทอดพระเนตร พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท แลที่หอพระสมุดวชิรญาณแล้วทอดพระเนตร ช้างเผือก ที่สนามหลัง พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งกรมพระคชบาลแต่งช้างเผือกออกยืนสนาม เมื่อ ทอดพระเนตรแล้วเจ้าเสด็จทอดพระเนตรวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วประทับรถพระที่นั่งไป ทอดพระเนตรวัดสุทัศน์เทพวรารามแลพระบรมมหาราชวัง เวลาบ่ายโมงเจ้าเสด็จเสวยกลางวัน ที่ วังพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ แล้วเสด็จกลับพระราชวังสวนดุสิต

ในวันนี้ข้าพเจ้าได้ออกรับดึกแลดัสเสสส์ที่เสด็จมาเสวยที่วัง เสด็จพื่อทรงจัดให้เสวย ขึ้นบนใช้ห้องบรรทมเป็นห้องเลี้ยงอาหารกลางวัน

เวลาบ่าย ๔ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินทรงพาเจ้าทอดพระเนตรการตรวจพลสวนสนามทหารในกรุงเทพฯ ที่ สนามม้าพระราชวังสวนดุสิตโดยกระบวนม้า มีทหารม้าแห่งเสด็จแต่งเต็มยศประทับบน พลับพลาญที่ตั้งข้างถนนเบญจมาศในด้านตะวันตก ข้าราชการฝ่ายสยามแลต่างประเทศเฝ้า ที่ป้อมข้างถนนด้านตะวันออก ทอดพระเนตรกระบวนทหารเดินจนสุดกระบวนแล้ว เสด็จ กลับพระราชวังสวนดุสิต

เวลาประทับทอดพระเนตรกระบวนทหารนั้น บนพลับพลา มีพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่าย หน้าฝ่ายในที่ออกรับดึกแลดัสเสสส์ได้เฝ้าในที่นั้นด้วย

เวลาค่ำโปรดเกล้าฯ ให้เชิญเจ้าเสวยที่ห้องเสวยเล็กบนพระที่นั่งอัมพรสถานเป็นการ ภายในพระราชวัง การเลี้ยงนี้แต่งครั้งยศ ส่วนข้าราชการโปรดเกล้าฯ ให้เลี้ยงที่ตำหนักราชฤทธิ เสร็จการเลี้ยงแล้ว เสด็จพระราชดำเนิน พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ทรงพาเจ้า ทอดพระเนตรละครหลวงนฤมิตรที่ปรีดาลัย^๑ มีพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการแลราชทูต ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศทั้งครอบครัวได้รับเชิญไปดูเป็นอันมาก เวลาพักแต่งโต๊ะขับเป็อร์ ถวายด้วย เสด็จกลับพระราชวังดุสิตเวลา ๘ หุ้มเศษ

๑. ละครของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

วันที่ ๓๐ มกราคม เวลา ๓ โมงเช้า เสด็จประพาสทางเรือ เสด็จแต่พระราชวังสวนดุสิตโดยรถยนต์ มาเสด็จลงเรือที่ท่าราชวรดิษฐ์ เสด็จขึ้นไปทอดพระเนตร วัดอรุณราชวราราม แล้วเสด็จลงเรือไป เข้าคลองบางกอกใหญ่ เลยไปออกคลองบางกอกน้อย แล้วเสด็จมาพักที่ท่าวาสุกรี กระทบงทธารเรือได้จัดเรือไชย เรือพระที่นั่งศรี เรือพระที่นั่งกราบ ถวายเจ้าทอดพระเนตร เสดยกลางวันทำวาสุกรี แล้วกลับพระราชวังสวนดุสิต เวลาบ่าย ๔ โมง เศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรถม้าพระที่นั่งพร้อมด้วยดึกเสด็จไปที่เขากบ เจ้าปลุกต้นสักแล้ว เสดยน้ำชาที่เขากบ แล้วพายเรือโอ้ในสระอนันดาต แล้วเสด็จกลับ

เวลา ๒ ทุ่ม เจ้าเสวยกับข้าราชการที่ห้องเสวยกลางวันเป็นการเสวยธรรมดา แล้วเจ้าเสด็จไปในการเดินรำที่กระทรวงการต่างประเทศ แลเสวย ณ ที่นี้ เวลา ๒ ยามเสด็จกลับโดยรถยนต์ เหวทอดพระเนตรงานวัดเบญจมบพิตร เวลา ๘ ทุ่มเสด็จกลับ

วันที่ ๓๐ มกราคม เสด็จพ่อเสด็จล่วงหน้าไปคอยรับเจ้าที่เมืองเพชรบุรี มีข้าพเจ้าแลหญิงพูนพิศมัย พระองค์เจ้าจุฑาธุศดิถีฤดากร สมเด็จพระบรมราชินีนาถทรงจัดข้าหลวงส่งไปด้วย ๔ คน นายนาทเป็นผู้ใหญ่ควบคุมไป เพื่อไปทำหน้าที่จัดห้องบรรทมดึกแลดัสเชสส์ ส่วนพระองค์เจ้าจุฑาธุศดิถีฤดากรทรงดูแลอาหารฝรั่งเลี้ยงเจ้า ข้าพเจ้าต้องดูแลจัดดอกไม้โต๊ะแลทำดอกไม้เป็นบุหงาถวายดัสเชสส์ทุกวัน ๆ ระหว่างที่อยู่เมืองเพชรบุรี ข้าพเจ้าได้อาครัยคุณข้าหลวงของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ๔ คนช่วยในการจัดทำดอกไม้ ข้าพเจ้ามีช่างดอกไม้ไปด้วย ๒ คน ที่เคยอยู่เป็นข้าหลวงของสมเด็จพระปิตุจฉา คือนางนารถแลนางลูกตาล ต้องขึ้นไปอยู่บนเขาวังที่สันถาคารสถาน ดึกแลดัสเชสส์ประทับที่พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ การรับรองเป็นหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทย ต้องจัดตั้งโรงครัวบนเขาวังเวลาจะขึ้นลงที่ต้องมีพวกเด็กชายคอยหามกันทุก ๆ วัน ตอนนี้อยู่ข้าพเจ้าต้องพบกับดึกแลดัสเชสส์ทุกวันเวลาเสวยกลางวัน เสด็จพ่อทรงจัดสมุหนเทศา เจ้าเมืองในมณฑลราชบุรีผลิตกันมาร่วมโต๊ะเสวยพร้อมกับดึกแลดัสเชสส์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐได้ทรงจัดดอกไม้แบบโบราณ เช่น ระบาย ๒ ชั้น แลชั้นเดียวส่งจากกรุงเทพฯ ไปแขวนบนพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์

วันที่ ๓๑ มกราคม เวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง เจ้าเสด็จโดยรถยนต์ไปลงเรือที่ท่าวาสุกรี นายพลตรีพระยาสุรเสนา กับพระยานุรักษ์ราชมณฑลเฝ้าตามเสด็จไปส่งเสด็จที่สถานี่รถไฟบางกอกน้อย เสด็จขึ้นรถไฟไปประพาสเมืองเพชรบุรี ถึงเมืองเพชรบุรีเวลาบ่าย ๔ โมง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสด็จล่วงหน้ามาคอยรับเจ้าอยู่แล้ว นำเจ้าเสด็จโดยรถยนต์ไปเสด็จขึ้นเก้าอี้หาม สู่ที่พักรับรองบนพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ ณ พระนครคีรี เวลา ๒ ทุ่มเสวยบนพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ เวลา ๔ ทุ่มทอดพระเนตรการจุดดอกไม้เพลิง

แล้วเสด็จขึ้น

วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าโมงครึ่ง เจ้าเสด็จทอดพระเนตร ยอดพระเจดีย์ถ้ำเพิง ถ้ำพัง เวลา ๓ โมงเช้าเสด็จกลับเสวยเช้าที่พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ เวลาบ่ายโมงเสวยกลางวัน เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง เสด็จออกมารับราชฎีแลทอดพระเนตรสรรพกีฬา แล้วเสวยน้ำชาที่ชายเขา เวลา ๒ ห่มเสวยบนพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ เสด็จทอดพระเนตรวัดพระนอน แล้วเสด็จโดยรถยนต์ไปที่เขากันไดอิฐ ประพาสในถ้ำกันไดอิฐ แล้วเสด็จโดยรถยนต์ไปบ้านปืนเสวยอาหารเช้าที่พลับพลาบ้านปืน แล้วเสด็จลงประทับเรือแม่ปะขึ้นไปตามลำแม่น้ำ เวลาเที่ยงเสด็จกลับเรือล่องลงมาขึ้นที่ท่าหลังจวนเมืองเพชรบุรี เสด็จทรงรถยนต์กลับขึ้นไปบนพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ เวลาบ่ายเสด็จพระพาสเขาแล้วทอดพระเนตรการกักปลา เวลา ๒ ห่มเสวยที่พระที่นั่งเพชรภูมิฯ

วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าเจ้าทรงม้าจากเชิงเขาเสด็จประพาสถ้ำเขาหลวง แล้วถ่ายรูปหมู่ในระหว่างทางถนนรถไฟ และรูปหมู่ในถ้ำเขาหลวง และถ่ายรูปเฉพาะเจ้าชายกับเจ้าหญิงในถ้ำเขาหลวงด้วย แล้วเสด็จกลับโดยกระบวนรถยนต์เสวยอาหารเช้าที่จวนเจ้าเมืองเพชรบุรี เสวยแล้วเสด็จไปลงเรือข้ามฟากเสด็จทอดพระเนตรวัดสุวรรณาราม แล้วเสด็จกลับพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่งถ่ายรูปหมู่ที่เชิงอัมจันทร์พระที่นั่ง เวลาบ่าย ๕ โมงทอดพระเนตรจุดลูกหนูที่พลับพลาเชิงเขา แล้วเสวยน้ำชา ณ ที่นั้น เวลาพลบค่ำเสด็จโดยรถยนต์ประพาสบ้านลาวเวียงคอย แลทอดพระเนตรการส่งของ แลรับของถวายของพวกลาวทรงดำแล้วเสด็จกลับมาขึ้นพระนครคีรี เวลา ๒ ห่มเสวยบนพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าโมงเศษเสด็จจากพระนครคีรีโดยรถยนต์ผ่านตลาดในเมืองมาขึ้นรถไฟที่สถานี รถไฟออกจากสถานีเมืองเพชรบุรีเวลา ๒ โมงเช้า เสวยอาหารเช้าในรถไฟ เวลาเที่ยงถึงสถานีบางกอกน้อย เสด็จลงประทับรถยนต์มาขึ้นรถพระที่นั่งกลับพระราชวังสวนดุสิต

ในเวลาเช้าประทับที่เมืองเพชรบุรี เวลาเสด็จไปที่ไหน ประพาสที่ไหน ข้าพเจ้าต้องไปด้วยทุกแห่ง จนเป็นที่คุ้นเคยกับดึกแลดัสเซสส์มาก ดึกได้ประทานกลัลงยาบรรจขวด ๓ ใบแก่ข้าพเจ้า ส่วนหญิงพูนประทานดลัลงยา ๑ ใบ เสด็จพ้อทรงจัดไม้เท้าศิระทองคำให้ข้าพเจ้าถวายดึกแลกระเช้าเงินให้ดัสเซสส์ ดึกทรงถือไม้เท้าที่เสด็จพ้อถวายเสมอ เรือแม่ปะที่

เจ้าเสด็จลง เสด็จพื่อประทานชื่อว่าเรือนบันชวิก เมื่อเสด็จเที่ยวบ้านลาวดอยเขาเล่นดนตรี ถวายโดยเฉพาะเลือกเอาเพลง “ดิเฮนริบไบรท์”^๑ ซึ่งเป็นเพลงฝรั่งเราออกจะอายเขา ที่พวกลาวซึ่งแกวอดว่าเล่นเพลงฝรั่งได้ดึกตรัสตามว่าชื่อเพลงอะไรพวกลาวก็ทูลว่าเป็นเพลงฝรั่ง เราก็ต้องพูดว่าเพลงฝรั่ง ตอนเสด็จเที่ยวเขาหลวงต้องขี่ม้ากันทุกคน ข้าพเจ้าขี่อานไขว้ไม่เป็น ต้องขึ้นอานคร่อมเพราะเคยหัดขี่อย่างนั้น ดัสเชสส์ทรงอานไขว้รู้สึกว่าจะออกจะเหนื่อยมาก ในการรับเจ้าที่เมืองเพชรบุรี เวลาไปเที่ยวหรือเสวยบนพระที่นั่งก็ต้องไปร่วมโต๊ะด้วยทุกที กลับมาที่พักต้องดูการจัดดอกไม้ทุกวัน

เมื่อกลับจากเมืองเพชรแล้ว เสด็จพื่อข้าพเจ้าแลหญิงพูนต้องไปบางปะอินแลได้พักที่สภาคาร ในการรับรองดึกแลดัสเชสส์ที่พระราชวังบางปะอิน เพราะในตอนค่ำทรงพระกรุณาโปรดให้เสด็จพื่อแลข้าพเจ้าไปรับพระราชทานเลี้ยงที่พระที่นั่งเวหาศจำรูญ เลี้ยงเสร็จแล้วได้โปรดเกล้าฯ จัดให้มีละครของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ให้เจ้าแลดัสเชสส์ตลอดจนผู้ร่วมมานดู

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ เวลาบ่าย ๕ โมงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จไปทรงรับเจ้าขึ้นทรงรถยนต์ประพาสมตามถนนหนทางต่าง ๆ แล้วแวะให้ทอดพระเนตรวิธีขึ้นรถม้า แลเสวยน้ำชาที่ตำนกพญาไท แล้วเสด็จกลับพระราชวังสวนดุสิต เวลา ๒ ทุ่มเจ้าเสด็จไปเยี่ยม เสวยที่สถานทูตเยอรมัน เสร็จการเสวยแล้วมีดอกไม้เพลิง ได้เวลาอันสมควรเจ้าเสด็จกลับพระราชวังสวนดุสิต

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ เวลา ๒ โมงเช้า เจ้าเสด็จไปในพระบรมมหาราชวัง สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงพาเจ้าเสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแลพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วไปทอดพระเนตรพระพุทธรูปยวรัตนสถานแล้วเสด็จไปทอดพระเนตรพิพิธภัณฑ์แลที่ห้างสรรพุดมห้างเกร็ดแล้วเสด็จกลับพระราชวังสวนดุสิต เวลาบ่ายโมงเจ้าเสด็จเสวยกลางวันวังพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช เวลาบ่าย ๓ โมงเสด็จกลับพระราชวังสวนดุสิต เวลาบ่าย ๕ โมงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จไปทรงพาเจ้าหญิงปฤกษ์ตันสักที่เขากบ แล้วเสด็จประพาสมเวียนต์ พอเวลาสมควรเสด็จกลับพระราชวังสวนดุสิต เวลายามครึ่งเจ้าเสด็จไปที่คลับเยอรมันเสวยที่นั่นเวลา ๗ ทุ่มเศษเสด็จกลับพระราชวังสวนดุสิต

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ เวลา ๓ โมงเช้า สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จไปทรงรับเจ้าไปทอดพระเนตรวัดเบญจมบพิตร แลนำเจ้าไปเฝ้าพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงวรญาณวโรรสที่วัดบวรนิเวศวิหาร เวลาเที่ยงได้เชิญเสด็จพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการบางท่าน มา

๑. เพลงนี้เดิมเป็นเพลงที่ใช้ร้องสวดมนต์ในโบสถ์ฝรั่ง ละครไทยไปเล่นที่เมืองนอก แล้วนำเอากลับเมืองไทย จึงเลยเปลี่ยนแปลงไปจนไม่มีใครรู้จัก

เสวยกลางวันขณะที่พระที่นั่งอัมพรสถานเป็นการเชิญตอบแทนผู้ที่รับรองเจ้า เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๐ นาทีเจ้าเสด็จโดยรถยนต์จากพระราชวังสวนดุสิต ไปเสด็จขึ้นรถไฟที่สถานีสามเสนเสด็จไปพระราชวังบางปะอิน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สงเสด็จโดยมีกองทหารเกียรติยศส่งเสด็จที่สถานีรถไฟด้วย เวลาบ่าย ๕ โมงรถไฟถึงสถานีบางปะอิน พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นมรุพงศ์สิริพัฒน์ รับเสด็จที่สถานีรถไฟเสด็จลงเรือแจวขึ้นที่ท่าพระราชวังบางปะอิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่ท่ารับเจ้าอยู่ ณ ที่นั้น แล้วเจ้ารับราชฎีที่มาจากเจ้า แล้วเสวยน้ำชาบนพระที่นั่งบุปผาประพาส เสวยน้ำชาแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพาเจ้าไปที่พระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียรแล้วเสด็จขึ้นเวลา ๒ ทุ่ม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยเจ้ากับพระบรมวงศานุวงศ์ ประทับโต๊ะเสวยบนที่นั่งเวหาศจำรูญ เสวยแล้วทอดพระเนตรละครหลวงนฤมิตร เวลา ๘ ทุ่มเศษ ละครเลิก

ในวันนี้เสด็จพ่อข้าพเจ้าได้รับเชิญมีพระราชดำรัสถามถึงการรับรองที่เมืองเพชร ในวันนี้ข้าพเจ้าได้พบกับเสด็จลุงกรมพระนครสวรรค์ฯ เจ้าหน้าที่จัดโต๊ะเสวยให้หญิงกลาง (หม่อมเจ้าหญิงพร้อมเพราพรรณ) นั่งข้างตึกพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าควรจะให้ข้าพเจ้านั่งข้างตึกจะได้พูดกันได้ เพราะหม่อมเจ้าพร้อมเพราพรรณน้องสาวข้าพเจ้าเธอไม่ยอมพูดภาษาอังกฤษ

วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ เสด็จพ่อข้าพเจ้าแลหญิงพูน (หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย) ออกจากบางปะอินล่องหน้าไปรับตึกแลตัสเซสส์ที่อยู่อยุธยา เสด็จพ่อทรงพาเจ้าลงเรือพายมีเรือไฟงูไปเข้าคลองเมือง แล้วเสด็จขึ้นข้างชมวังโบราณ เสด็จพ่อขึ้นข้างกับตัสเซสส์และหญิงพูนกับตึกเสด็จขึ้นข้างกับพระยาโบราณราชธานินทร์ ข้าพเจ้าขึ้นกับคุณหญิงอุ้น พระยามหิบาลเป็นกระบวนข้างทั้งนั้น ได้ชมวังโบราณฉายพระรูปที่หน้าวัดมณฑลปิตร์แล้วกลับมาเสวยอาหารที่พลับพลา เสวยแล้วเสด็จลงเรือพายมาขึ้นที่แพหน้าโรงทหารบกขึ้นประทับบนแพ พระยาอินทรวชิต (เวลานั้นเป็นหลวงยอดอาวุธ) คอยรับเสด็จ แล้วเสด็จลงเรือยนต์เสด็จกลับพระราชวังบางปะอิน เวลาบ่ายโมงเศษเสวยกลางวันขณะที่พระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร เวลาบ่าย ๔ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาทรงเยี่ยม ทรงฉายพระรูปหมู่เสวยน้ำชาแล้วเสด็จขึ้นเวลา ๒ ทุ่ม โปรดเกล้าฯ ให้มีการเลี้ยงส่ง ณ พระที่นั่งวโรภาสพิมานเสร็จการเลี้ยงแล้วเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยเจ้านายไปที่พระที่นั่งบุปผาประพาส เจ้านายแลข้าราชการที่มาประชุมราตรีสโมสรประมาณ ๘๐๐ คนยืนเฝ้าสองข้างทางเสด็จ แล้วเสด็จทอดพระเนตรรำโคมในเต็นท์ที่สนามใหญ่พวกเรือเล่นบรรเลงต่าง ๆ เรียงรายอยู่ในน้ำ แล้วเสด็จกลับมาเสวยเครื่องว่างที่พระที่นั่งบุปผาประพาสข้าราชการเลี้ยงที่ลานหน้าพระที่นั่งบุปผาประพาสเวลาจนเสด็จขึ้นบรรดาเรือราชฎีที่มาประชุมให้ร้องถวายพระพรชัยเป็นการส่งเสด็จเจ้า ๓ ลาจุดดอกไม้เพลิงสี

ต่าง ๆ เวลาราว ๗ หุ้มเจ้ากราบถวายบังคมลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุมพิต พระปรางดึก แล้วดึกจุมพิตพระปรางพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระเจ้าอยู่หัวทรงมี พระราชดำรัสกับดัสเชสส์ว่าโปรดอย่างพระราชธิดา ดัสเชสส์จึงเอียงปรางถวายพระบาท- สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุมพิต แล้วกราบถวายบังคมลาสมเด็จพระบรมราชินีนาถแลสมเด็จพระ- พระบรมโอรสาธิราช แลทูลลาพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้ากลับไปพระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียรผู้ที่ มากับเจ้าได้กราบถวายบังคมลาแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้น

วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าเสด็จพ่อ ข้าพเจ้า แลหญิงพูน ได้เข้าไป ณ พระที่นั่ง อุทยานภูมิเสถียร เพื่อเฝ้าส่งดึกแลดัสเชสส์เพราะถือว่าได้คุ้นเคยมาก เสด็จพ่อแลดึกต่าง พระองค์ทรงจุมพิตซึ่งกันและกัน เสด็จพ่อจุมพิตพระหัตถ์ดัสเชสส์ ดัสเชสส์แลข้าพเจ้าต่าง คนต่างจุมพิตด้วยกัน แลหญิงพูนด้วย ได้เวลาเช้า ๓ โมงเศษ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ทรงพาเจ้าลงเรือยนต์ที่สะพานน้ำ มีเจ้านายข้าราชการ ส่งเสด็จที่ สะพานน้ำ เรือยนต์ล่องมาขึ้นเรือพระที่นั่งมหาจักรีที่กรุงเทพฯ เวลาบ่ายโมงครึ่งเรือพระที่นั่ง มหาจักรีเคลื่อนออก บ่าย ๔ โมงครึ่งเรือพระที่นั่งมหาจักรี ถึงปากน้ำเจ้าเสวยน้ำชาในเรือเวลา บ่าย ๕ โมงเสด็จขึ้นจากเรือมหาจักรี สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต พร้อมด้วยข้าราชการไปส่งเสด็จเจ้าขึ้นเรือเดลี เวลา ๕ โมงครึ่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิตแลข้าราชการทูลลากลับจากเรือเดลี เวลาบ่าย ๑๕ นาที เรือ เดลีออกเดินจากปากน้ำ เจ้านายแลข้าราชการที่ไปส่งกลับกรุงเทพฯ

การรับเสด็จดึกและดัสเชสส์โยฮัลอัลเบรคต์ สำเร็จโดยเรียบร้อย เป็นที่พอพระทัยเจ้า ทั้ง ๒ พระองค์ เจ้าได้แสดงน้ำพระทัยขอบพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลชมเชยข้าราชการไทยแลราษฎรทั้งภูมิประเทศบ้านเมืองเป็นอันมาก

เหตุการณ์ตอนปลายรัชกาลที่ ๕ ระหว่างปี พุทธศักราช ๒๔๕๒ ถึง ๒๔๕๓ ก็ทรงเล่าว่า

ในระยะสองปีนี้ ข้าพเจ้ารู้สึกว่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไม่ค่อยจะทรงพระสำราญ แต่ก็ได้เสด็จพระราชดำเนิน จังหวัดเพชรบุรี ด้วยเป็นเวลาเริ่มปลูกสร้าง พระที่นั่ง “วังบ้านปืน” นายช่างชาวเยอรมันเป็นผู้ออกแบบ ชื่อ Mr. Doling ได้ปลูกที่ประทับชั่วคราว การเสด็จครั้งนี้ พระมเหสีทั้ง ๓ พระองค์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าลูกเธอ เจ้านายพี่น้องนางหลายพระองค์ตามเสด็จ ข้าพเจ้าได้ตามเสด็จสมเด็จพระปิตุจฉา (พระนางเจ้าพระราชเทวี) ทุกคราว คราวนี้พระองค์หญิงศิริรัตนบุษบง ไปประจวบติดต้องเรียกหมอบัวซ์^๑ แลหมอมอนิชาวฝรั่งเศส ไปเมืองเพชร พระยาประชุมพลชั้น^๒ เป็นผู้พาหมอบ ๒ คนไป เวลาเสด็จประพาสเพชรบุรี ข้าพเจ้ามีโอกาสไปหัดขี่ม้าทุกคราว พวกนายตำรวจ พระสุรการต์ พระเสนาพล พระยาพิทักษ์ ทั้ง ๓ คนนี้ ได้ผลัดกันพาไปเที่ยวเขาวัง เขาหลวง เขานันไดอิฐ เขาทะโมน เทียวจนทั่ว วันหนึ่งน้องๆ มี ม.จ.ดิศดานุวัตร กับใครอีกบ้าง จำไม่ได้ ไปพบศพถูกตัดศีรษะ ทิ้งไว้ที่เขานันไดอิฐ กลับมาเล่าถวายเสด็จพ่อ เวลานั้นทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และว่ากรมตำรวจภูธรด้วย กริ้วมาก ว่าเป็นการดูหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ในเวลาที่ประทับ ณ เมืองเพชรบุรี เสด็จพ่อตรัสเรียกเจ้าเมืองมาเฝ้า แล้วรับสั่งว่า ให้เอาตัวผู้ร้ายออกมาให้ได้ภายใน ๗ วัน ถ้าไม่ได้เจ้าเมืองต้องออกแล้วท่านก็จะออกด้วย แต่ไม่ทันถึง ๗ วัน ก็ได้ตัวผู้ร้ายมาลงโทษ คนที่ตาย ชื่อ คู่ย นางเทียบ ผู้จ้าง นายพร้อม นายผ่อง เป็นคนฆ่า นายพันตำรวจตรี ยิ้ม ได้รับพระราชทานรางวัล และเป็นพระสุรการต์ทันที ข้าพเจ้าขี่ม้าไปโรงตำรวจดูหน้าผู้ร้ายทั้ง ๓ คน ยังจำหน้าได้ ยอมรับสารภาพ เลยต้องจำคุกตลอดชีวิต

ปลายเดือนกันยายน เสด็จพระราชดำเนินกลับพระนคร ประทับพระราชวังดุสิต พระองค์เจ้าศิริรัตนฯ กลับทางเรือ เข้าไปอยู่ที่พระที่นั่งวิมานเมฆ ตั้งแต่พระที่นั่งอุดรต้องซ่อมรับตุ๊กแลดัชเชสสียอัน สมเด็จพระปิตุจฉาและทูลกระหม่อมพระองค์หญิงคงประทับที่พระที่นั่งวิมานเมฆตั้งแต่เสด็จกลับจากประพาสเพชรบุรีคราวนี้ก็ได้เสด็จประพาสไหนอีกต่อไป พระอาการดูเกือบจะทรงพระดำเนินไม่ไหว รับสั่งให้เสด็จพ่อ ทรงพาหมอบัวซ์ ไปเฝ้าตรวจพระอาการ ต่อนั้นมา จึงมีนายแพทย์ต่างประเทศตรวจพระอาการอีก ๓ คน คือ หมอไรเตอร์ ชาติเบลเยียม โปรเฟสเซอร์ เบอเกอร์ ชาติเยอรมัน หมอบัวซ์ ชาติฝรั่งเศส

๑. พระยาอัศวินอำนวยการ

๒. ชัน ศรียาภัย

เมื่อหมอได้เฝ้าตรวจพระอาการแล้ว บ่นเสียใจว่ามาอยู่เมืองไทยตั้ง ๑๔ ปีแล้ว ฟังจะ
ได้เข้าเฝ้า เสด็จพื่อทรงเป็นห่วงในพระอาการกลัวจะทรงพระดำเนินไม่ได้ ได้รับสั่งถามหมอบัวซ์
หมอบูลว่าไม่ถึงกับจะทรงพระดำเนินไม่ได้ แต่ที่จริงหมอบัวซ์ทราบพระอาการดีแล้วว่าน่ากลัว
จะสวรรคตเสียก่อน ถ้าประทับอยู่ต่อไปถึง ๖ เดือน ก็จะไม่ทรงพระดำเนินไม่ได้ (ข้อความตอนนี้
เสด็จพื่อทรงเล่าประทานภายหลัง) ข้าพเจ้าจำได้ว่า วันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ วัน
อาทิตย์เป็นวันหลังสุดที่ได้เสด็จออก แลทรงรถประพาस ตอนเสด็จกลับ หม่อมเจ้านิวาสสวัสดิ์
จิรประวัติ ซึ่งตามเสด็จในขบวน ถูกรถยนต์ชน กำลังตกใจสลบไปได้หามมาที่ตึกหน้ากั๊ยแก๊ง
เขียน เธออยู่ที่นั่นกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าประเวศวรสมัย พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวตกพระทัยมาก ต่อมาวันอังคารเริ่มทรงพระประชวรนิดหน่อย ในวันพุธที่ ๑๙ ตุลาคม
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รับสั่งกับสมเด็จพระปิตุจฉาจะเสวยเครื่อง ให้จัดเป็นกระทง
สังฆทานตอนกลางวันจะเสวยขนมจีนน้ำยา โปรดให้มีหม่อมราชวงศ์แปลก ฟุ้งบุญ (เป็นพระ
พี่เลี้ยง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต) ในวันนั้นเสวยขนมจีน
น้ำยาได้มาก ถึงกับมีรับสั่งให้เก็บไว้ตั้งเครื่องใหม่ตอนค่ำ ส่วนตอนค่ำก็ได้จัดเครื่องกระทง
สังฆทานรองถาดทองเหลืองข้าพเจ้ายังทำเครื่องต้นบางอย่างใส่ในกระทงสังฆทาน ได้
ทราบว่ามีหม่อมเจ้าเฝ้า ในกรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจก็ถวายกุ้งแหมม ในวันพฤหัสบดีที่ ๒๐
ตุลาคม ได้เสวยพระโสมถะบาย ในวันนั้นรับสั่งให้หาสมเด็จพระยาเทววงศ์ แลเสด็จพื่อ
เข้าเฝ้าทรงเล่าพระอาการประทาน ในวันนั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราช ได้เสด็จขึ้นถวาย
การพยาบาล พร้อมด้วยสมเด็จพระปิตุจฉา ทูลกระหม่อมกรมหลวงศรีรัตนโกสินทรขึ้นไป
บรรทมที่พระที่นั่งอัมพร พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงทิพยรัตนฯ ต้องทรงเฝ้าใช้ พระองค์เจ้า
ศิริรัตนฯ อากัปกังจะดีขึ้น เพราะพิษได้กำเริบพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปวดทั้งพระองค์
หมอบัวซ์ได้ถวายยาขับบังคมเบาที่บวมก็ยุบหมด ถึงกระนั้นก็ต้องนั่งเฝ้าดูพระอาการ ส่วน
ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปอยู่บนพระที่นั่งอัมพรสถานคอยรับใช้สมเด็จพระปิตุจฉา และทูล
กระหม่อมกรมหลวงศรีรัตนโกสินทร จึงได้ทราบพระอาการทรงพระประชวรของพระเจ้าอยู่หัว
ทูลกระหม่อมพระองค์หญิงทรงเล่าประทานว่า สมเด็จพระปิตุจฉาไม่ได้เสด็จลงมาบรรทมเลย
ในวันศุกร์ที่ ๒๑ ตอนบ่าย พระอาการทางพระวักกะเริ่มมีพิษ พระบังคลเบา น้อย หมอบัวซ์ได้
ให้มาขอยาที่ถวายพระองค์หญิงศิริรัตนฯ ขึ้นไปถวายในตอนค่ำ วันเสาร์ที่ ๒๒ ตอนเช้า ทูล
กระหม่อมกรมหลวงศรีรัตนโกสินทรรับสั่งให้ข้าพเจ้ามาทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง
ทิพยรัตนฯ ว่าตอนเช้าวันนี้นายแพทย์ได้ประชุมพร้อมกันทูลในที่ประชุม เจ้านายมีสมเด็จพระ
พระบรมโอรสาธิราชทรงเป็นประธานว่าพระอาการไม่มีหวัง ในตอนเช้ายังรู้สึกพระองค์อยู่ ถ้า
มีโอกาสจะกราบบังคมทูลอะไรก็ขอให้กราบบังคมทูลเสีย น่ากลัวตอนบ่ายจะไม่มีพระสติ ใน

ตอนนี้พระบรมวงศ์ฝ่ายในเริ่มเสด็จไปประทับที่ห้องอาวุธังพระอาการ ส่วนพระบรมวงศ์ฝ่ายหน้ามีน้อยพระองค์ ด้วยไม่ค่อยมีใครทราบพระอาการประจักษ์ได้ทราบว่าเป็นตอนบ่ายวันเสาร์นั้น พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ได้เข้าเฝ้าฟังพระอาการพระเจ้าอยู่หัวยังทรงจำได้มีพระราชดำรัสทักว่า “หมอมหรือ” เพราะตามธรรมเนียมมักจะโปรดเรียกว่า “หมอ” นัยว่าต่อนั้นไม่ได้มีพระราชดำรัสอะไรอีกข้าพเจ้าได้ขึ้นไปชั้นบนซึ่งเป็นที่ประทับ นั่งตรงพระเฉลียงได้ยินแต่หายพระทัยดังพระเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อมชืมอยู่ตลอดเวลา ในบริเวณห้องบรรทมมีแต่สมเด็จพระบรมราชินีนาถ^๑ สมเด็จพระราชเทวี^๒ พระนางเจ้าพระราชเทวี^๓ พระอัครชายาเธอ^๔ ทูลกระหม่อมกรมหลวง^๕ เจ้าจอมบางคน นอกจากนี้ก็นั่งฟังพระอาการอยู่ที่ห้องอาวุธัง ครู่สี่กึ่งสิบโมงไปหมด พอเวลา ๒ ยาม ๔๕ นาทีก็เสด็จสวรรคต ข้าพเจ้าเลยออกไปทูลอย่างรวดเร็วเสียงร้องไห้ลั่นไปหมด ตอนนี้ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปตรงพระเฉลียงหน้าห้องพระบรรทมพระมเหสีสองพระองค์ประจักษ์พระวายุ ต้องเชิญกลับตำหนัก นายแพทย์ต้องถวายการพยาบาล ได้เห็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช แลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ แลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เพราะทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง ประทับตรงพระทวารหน้าห้องบรรทม เพื่อกวาย บังคมพระบรมศพพระสุริยงเจ้านายฝ่ายใน และเสียงเจ้าจอมร้องไห้กันดังมาก สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่)^๖ เสด็จมาประทับที่ห้องที่ขาว ข้าพเจ้าต้องให้บริษัณเครื่องทรงแลของสิ่งอื่น ลงจากในห้องที่ขาว ได้เห็นเวลาพระมงกุฎเกล้าฯ เสด็จเข้าในห้องอาวุธังมีพระยารามราชมตามเสด็จ เมื่อข้าพเจ้าชนของลงหมดแล้ว ก็กลับไปทีพระเฉลียงหน้าห้องพระบรรทมคอยเฝ้าสมเด็จพระปิตุจฉาจะรับสั่งใช้ พระมเหสีที่ประจักษ์พระวายุ ต้องทรงแก้ข้อห้ามลงจากบนพระที่นั่งมีสมเด็จพระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระบรมราชเทวี และมีเจ้าจอมมารดาชุมซึ่งป่วยอยู่แล้ว

รุ่งขึ้นวันอาทิตย์ที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๕๓ เวลาเช้า ๔ โมง สรงน้ำพระบรมศพ หม่อมเจ้าหญิงในสำนักสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ทุกองค์แต่งขาว เชิญเครื่องสรงน้ำหลายอย่างด้วย

๑. สมเด็จพระพันปี

๒. สมเด็จพระพันวัสสา

๓. สมเด็จพระปิตุจฉา

๔. พระวิมาดาเธอ

๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร

๖. รัชกาลที่ ๖

กัน สมเด็จพระบรมราชเทวี ประทับเป็นประธานในเวลาทรง พระนางเจ้าพระราชเทวี^๑ พระอัครชายาเธอ^๒ เจ้าจอมบางคนล้วนแต่แต่งขาวทั้งนั้น ต่างพระองค์ทรงพระกันแสงแล ร้องให้กันมาก ทุกๆ คน โดยไม่มีใครนึกว่าจะได้เห็นการสวรรคตของพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยเสวย ราชมานานถึง ๔๐ ปีเศษ ข้าพเจ้าแต่งขาวได้มีโอกาสเข้าไปถวายน้ำสรงพระบรมศพ พระเจ้า- อยู่หัวบรมมณเฑียรที่เคียบบรมม ทรงพระภูษาสีแดงลอยชาย ไม่ได้ทรงฉลองพระองค์ สมเด็จพระปิตุจฉา^๑รับสั่งให้ข้าพเจ้าจัดเครื่องแต่งพระองค์ชุดขาวมาเตรียมไว้ที่พระที่นั่งอุดร เมื่อพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน เจ้าจอมมารดา เจ้าจอม ถวายน้ำสรงพระบรมศพแล้วเจ้า พนักงานภูษามาลา ได้เชิญพระบรมศพไปที่ห้องบรรณาคมจัดที่บรรทมบนพระแท่นทอง พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าถวายน้ำสรงโดยทั่วกันแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลา ทรงเครื่องต้น พระเจ้าอยู่หัวองค์ใหม่ถวายพระมหากฐิน ทรงพระลงเงิน คลุมถุงตาด ตอนนี้อยู่ข้าพเจ้าไม่ได้ เห็นมานั่งคอยอยู่หน้าม่านตรงอัมรินทร์ชั้นล่างได้เห็นตอนเชิญพระบรมโกศลงจากพระอัมรินทร์ พระมงกุฎเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินตามลงมาจากพระที่นั่ง ทรงพระราชนาฏมาศ ประกอบ พระโกศทองใหญ่ กรมหมื่นสรวริชัยนฤบดี กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส ประครองพระบรมโกศ เเดินกระบวนแห่ เข้าพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ พระราชดำเนินตาม พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า ข้าราชการเล่ากันว่าสองข้าง ทางที่พระบรมศพเสด็จผ่านไป ราษฎรเต็ม ๒ ฟากถนนจุดธูปเทียนบูชากลิ่นธูปควันเทียนตลบ ไปหมด เสียงร้องให้ระงมไปทั่ว รู้สึกว่าความวิปโยคของชาวไทยจะไม่มีคราวไหนเท่ากับคราวนั้น เสด็จพ่อทรงรับสั่งภายหลังว่าแม้แต่โจรผู้ร้ายตามหัวเมือง ก็หยุดชะงักราว ๗ วันด้วยไม่มี ชาวรายงานเลย

พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน เสด็จเข้าไปรับพระบรมศพภายในพระบรมมหาราชวังที่ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนฯ ได้ทรงรับคำสั่งจาก เสนาบดีกระทรวงวัง ให้จัดนางร้องให้ตามพระราชประเพณี นางร้องให้นั้นไม่ได้มีมานานถึง ๔๓ ปี จนออกจะลืมเลือนแล้วต้องรีบทรงจัด คือมีเจ้าจอม พนักงานคอยร้องให้ไปตามบทใน เวลาประโคมยาม คือ ย่ำรุ่ง เทียง ย่ำค่ำ ยาม สองยาม สามยาม บทร้องมีดังนี้

ไอ้พระร่มโพธิทอง	พระพุทเจ้าข้าเอ๋ย
พระทูลกระหม่อมแก้ว	พระพุทเจ้าข้าเอ๋ย
พระเสด็จสู่สวรรคาลัย	ข้าพระบาทจะขอตามเสด็จไป

๑. สมเด็จพระปิตุจฉา

๒. พระวิมาดาเธอ

พระพุทธเจ้าข้าเอ๋ย

พระพุทธกระหม่อมแก้ว พระพุทธเจ้าข้าเอ๋ย.

คำร้องนี้มีเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ เป็นต้นเสียงร้องนำ

วันที่ ๒๔ ตุลาคม พระมงกุฎเกล้าฯ โปรดให้จัดการพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เมื่อผลัดเปลี่ยนแผ่นดิน เจ้านายฝ่ายหน้าถือน้ำที่วัดพระแก้ว ส่วนเจ้านายฝ่ายในถือน้ำที่ พระที่นั่งไพศาล

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประทับในพระบรมมหาราชวัง บนพระที่นั่งจักรี เข้าที่บรรทมที่ ห้องบรรณาคมสรณี นอกจากนั้นข้าพเจ้าไม่ทราบ รัชกาลนี้มีแต่มหาดเล็กรับใช้ทั้งนั้น ไม่ เกี่ยวข้องกับผู้หญิง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททุกวัน มีเทศน์ แลสดพระอภิธรรม เจ้านายฝ่ายในแลเจ้าจอมเสด็จออกและไปที่พระมหาปราสาททุกวัน เมื่อ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสัตตมวารทุกๆ เจ็ดวัน มีเครื่องงเด็กเหลือที่จะพรรณนา พวกพ่อค้า นายอากรต่างพากันมาขอรับทำฉลองพระเดชพระคุณ ส่วนเจ้านายฝ่ายในทรงผลัดกันมี พระธรรมเทศนาทุกวันสามวันยก พระเจ้าลูกเธอทรงผลัดกันร้อยมาลัยถวายหน้าพระบรมโกศ ทุกวัน เวลางานเจ็ดวันทุกคราวที่ดำเนินักพระนางเจ้าพระราชเทวี (สมเด็จพระปิตุจฉา) และ พระอัครชายา (พระวิมาดาเธอ) ต้องร้อยมาลัยสดที่ประตูประณาก มืงานทุกๆ เจ็ดวันไปจนถึง เดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ จึงถึงกำหนดการจะถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ เมรุท้องสนามหลวง

ก่อนงานพระเมรุโปรดเกล้าฯ ให้ทำพระเบญจาทองคำ โดยเบิกทองคำจากฝ่ายใน ทำ ที่วังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจฐานเป็นไม้หุ้มทองคำข้างนอก สูง มากลวดลายข้างนอกสลักงดงามมากด้วยฝีมือประณีตอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าได้เห็นเป็นครั้งแรก และครั้งสุดท้ายด้วยเพราะต่อจากนั้นมาก็เลิกมิได้ทำอีกเลย งานออกพระเมรุตั้งพระเบญจา ตรงกลางพระมหาปราสาท สูงกว่าพระแท่นแว่นฟ้าทองคำที่ตั้งมุขตะวันตก ส่วนบริเวณทั้ง ๔ มุข เป็นที่พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า ฝ่ายใน ข้าราชการฝ่ายหน้า ฝ่ายใน เจ้าจอมมารดา เจ้าจอม หม่อมห้ามเฝ้าแทน

ก่อนตั้งบนพระเบญจาได้มีการจัดเบี่ยงเครื่องก่อน พระบุพไฟได้ถวายพระเพลิงเป็น การภายใน เมื่อตั้งพระบรมศพบนพระเบญจาแล้วได้บำเพ็ญพระราชกุศล ๓ วัน

วันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ เวลา ๑๔ นาฬิกา เจ้าพนักงานภูษามาลา ได้อัญเชิญ พระบรมศพออกทางมุขตะวันตก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า ฝ่ายใน เสด็จส่งพระบรมศพ พระบรมศพเสด็จขึ้นพระยานุมาศ สมเด็จพระ-

เจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์^๑ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชา^๒ ประคองพระบรมโกศ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า เสด็จขึ้นพระยานุมาศ ทรงอ่านพระอภิธรรม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ ขึ้นพระยานุมาศทรงโปรย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิตขึ้นพระยานุมาศทรงโยง เจ้าฟ้าทั้ง ๔ พระองค์ทรงพระภูษาขาว ทรงสายสพายจักรีฉลองพระองค์ครุยขาว ทรงพระมาลาเส้าเสหินเดินกระบวนแห่ตามอิสริยยศไปวัดพระเชตุพน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงพระดำเนินตามพระบรมศพ ถึงวัดพระเชตุพนมีพลับพลาเล็กหน้าวัดเจ้าพนักงานเชิญพระโกศลงจากพระราชยานุมาศ ขึ้นเกวียนที่เทียบไว้กับพระมหาพิชัยราชรถ จากนั้นเจ้าพนักงานไขเกวียน เชิญพระบรมโกศขึ้นพระมหาพิชัยราชรถ พระเจ้าอยู่หัวทรงถอดผ้าที่พลับพลาสดับปกรณ์ แล้วจึงเดินกระบวนแห่ จอมพล พระเจ้าลูกยาเธอกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ทรงม้านำกระบวนแห่ ทหารทุก ๆ เหล่าจนถึงราชรถสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ทรงพระอภิธรรม แล้วจึงถึงพระมหาพิชัยราชรถ ทรงพระโกศพร้อมด้วยพระมหานพดลเศวตฉัตร เจ้าพระยาและพระยาเป็นคู่เคียง มหาดเล็กเชิญพระแสงเครื่องพระอิสริยยศ พรหมณ์เปลี่ยนฉมทุกคน แล้วถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า เสนาบดี ข้าราชการทูตานุทูต ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ กระบวนทหารเรืออยู่รั้งท้ายปิดกระบวน

เจ้านายฝ่ายในเฝ้าที่ปราหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ มีเครื่องทองน้อยประจำพระองค์ ทรงบูชาพระบรมศพ

พระเมรุสร้างในท้องสนามหลวง ค่อนมาทางพระบรมมหาราชวัง กระบวนฝ่ายใน เสด็จที่พระเมรุทางฉนวนที่กั้นทับถนน ทางประตุมณีนพรัตนสู่พลับพลาด้านใต้ กระบวนแห่ถึงที่พระเมรุ อัญเชิญพระบรมโกศลงจากพระมหาพิชัยราชรถทรงเกวียน แล้วเชิญขึ้นพระยานุมาศ เวียนรอบพระเมรุ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงนำ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมาทรงโปรย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถทรงโยง กระบวนพระอิสริยยศเวียนพระเมรุสามรอบแล้ว เชิญพระบรมศพขึ้นเกวียน เปลี่ยนทรงพระโกศไม้จันทน์ ตั้งบนพระจิตกาธาร เวลา ๑๗ นาฬิกาถวายพระเพลิง จอมพล พระเจ้าลูกยาเธอ

๑. สมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรมพระบรมราชชนก

๒. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชทรงยืมนำทหารกองเกียรติยศ ตอนกลางคืน พระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชยานเสด็จถวายพระเพลิงจริง เจ้านายฝ่ายในมีแต่สมเด็จพระบรมราชินีนาถ^๑ สมเด็จพระบรมราชเทวี^๒ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์^๓ นอกจากนั้นไม่ได้เสด็จ และไม่ได้ไปเลย

วันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๔๕๓ เวลา ๗ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินพระเมรุฝ่ายในออกทางประตูมณีนพรัตน์เดินทางฉนวน ข้าพเจ้าได้เชิญพระโกศทองลงยาประดับเพชร ของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร ตามเสด็จไปที่พระเมรุ ได้เห็นพระเจ้าอยู่หัว เสด็จฯ ขึ้นไปสดับปรกรณ์พระบรมอัฐิ ข้าราชการที่เป็นหม่อมราชวงศ์ และราชินิกุลบุรุษ ๒๗ คน เดินสามหาบที่จำได้รู้จักมี เจ้าพระยาเทเวศน์วิวัฒน์^๔ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์^๕ เจ้าพระยาวชิรดวงศุภมิตร^๖ นอกจากนั้นจะมีใครอีกก็จำไม่ได้ พระเจ้าอยู่หัวรับสั่งให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า ฝ่ายในไปรับพระบรมอัฐิ และพระปรมาภิไธยที่โปรยบนพระบรมอัฐิ ขึ้นพระมเหสีแลเจ้าฟ้าได้เข้มกลัดเป็นตัวอักษรว่า “พระจุลจอมเกล้า” นอกจากนั้นเป็นเข้มกลัด พระบรมนามาภิไธยย่อ จ.ป.ร. ฝ่ายหน้าเป็นเหรียญห้อยมีพระบรมนามาภิไธยย่อตลอดจนชั้นหม่อมเจ้าในรัชกาลที่ ๕ ดูเหมือนจะได้พระราชทานทุกๆ พระองค์ ทุนหม่อมกรมหลวง^๗ ทรงรับพระบรมอัฐิเชิญลงพระโกศแล้ว ทรงเชิญเองจากพระเมรุเสด็จเข้าทางฉนวนรับสั่งให้ข้าหลวงทั้งดำหนักนุ่งขาวมีดอกไม้รูปเทียน ทุกคนคอยเฝ้าบูชาพระบรมอัฐิ

เมื่อเสร็จพิธีแห่เชิญพระบรมอัฐิเข้าในพระบรมหาราชวังขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตั้งบนพระเบญจาทองคำมีสมโภชอีก ๓ วัน แล้วจึงเชิญขึ้นประดิษฐาน บนพระที่นั่งจักรี ชั้น ๓ เป็นพระองค์แรกที่ประทับบนพระที่นั่งจักรี ส่วนพระองค์อื่นได้นำไปบรรจุ ที่ใต้ฐานพระพุทธรูปชินราชวัดเบญจมบพิตร

เมื่อเสร็จงานพระบรมศพแล้ว สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวงโปรดให้เจ้านายฝ่ายในแลเจ้าจอมที่เคยอยู่สวนดุสิตออกมาประทับกันตามเดิมได้ ภายหลังจึงย้ายไปประทับที่สวนสุนันทา

-
๑. สมเด็จพระพันปี
 ๒. สมเด็จพระพันวัสสา
 ๓. เจ้าฟ้ากรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินทร
 ๔. หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร
 ๕. พร บุรุษ
 ๖. หม่อมราชวงศ์คัล สุทัศน์
 ๗. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร

ส่วนพระนางเจ้าพระราชเทวี^๑ ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตไปประทับที่วังบางขุนพรหม สมเด็จพระราชเทวี^๒ ก็เสด็จไปประทับที่วังสระประทุม

หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ทรงมีพระทัยผูกพันอยู่กับแผ่นดินในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งทรงได้รับพระมหากรุณาเป็นที่ยิ่งอย่างล้นพ้น ดังที่ทรงเล่าไว้ในข้างต้น ด้วยทรงรำลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณ ในวันที่ ๒๓ ตุลาคม อันเป็นวันคล้ายวันสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการบำเพ็ญถวายราชพลีถวายเป็นพระกุศล ที่วัดเบญจมบพิตรทุกปี หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ได้เสด็จเป็นประจำอยู่เสมอมิได้ขาด จวบจนพระชันษามาก เสด็จไปอีกไม่ได้แล้วจึงด หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ได้ถึงชีพิตักษัยเมื่อ วันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๑

๑. สมเด็จพระปิตุจฉา

๒. สมเด็จพระพันวัสสา

